

ОМОН БЎЛСАНГ, УНУТМА

1

Урушнинг сўнгги йили — қирқ бешинчи йилнинг қиши бу томонларда юмшоқроқ келса ҳам, аммо бари бир, чилла совуғи, одатдагидек, ҳақини қўймади, қирқ даражадан ошиб кетди. Дарахт шохларида бир ҳафтадан бери ёвнишиб ётган булдуруқ эриди-ю, ўрмон батамом қарахт бўлиб қолди, ердаги қор ғозини йўқотиб, салга ғарчиллар, уқаланиб кетар, эрталаблари чирсиллаб турган совуқ ҳавода нафас олиш қийин бўларди. Кейин ҳаво бир оз шаштидан қайтди, шундан сўнг яна бир марта юмшади, натижада сайхонликлардаги қор бети юнқа муз бойлаб, эрта қотиб қолди.

Шу совуқ кунларда Гуськовларнинг Ангара ёқасига туташ томорқаси этагидаги мўрчадан нарса йўқолди: Михеичнинг қулиниг ўргилсин қадимий, дурадгорликка ишлатадиган болтаси ғойиб бўлди. Одатда бирон нарса ни бегона кўздан яшириб қўйиш лозим бўлса, мўрча тоши ёнидаги қоқилмаган пол тахтаси тагига тиқиб қўйишарди, кекса Гуськов кунни кеча тамаки туя туриб, болтани ўша ерга тиқиб қўйганини аниқ эсларди. Эртасига бориб қарасаки, болта йўқ, қидирмаган жойи қолмади — ерга кирдимиз, осмонга учдимиз, хуллас, болта ғойиб бўлганди. Шу баҳонада Михеич мўрчани остин-устин қилиб, болтадан бошқа нарсалар ҳам йўқолганини пайқади: кимдир бу ерни билганича титиб, токчага босиб қўйилган қўлбола тамакининг ярмини, даҳлиздаги эски чангини ҳам ола кетибди. Шундан кейин кекса Гуськов ўғри бу ерлик эмаслигини, болтасини қайтиб кўрмаслигини тушуниб етди. Чунки ўғри ўз қишлоғидан бўлганда, ҳеч қачон чангини олиб кетмасди.

Настена мўрчадан буюм йўқолганини кечқурун, ишдан қайтиб келганидан кейингина билди. Михеич кун бўйи ўзини қўярга жой тополмай юрди: уруш пайти бунақа болтани топиб бўларканми? Йўқ, сираям тополмайди энди. Аттанг, ўзиям енгилгина, ўткир, худди ўйинчоқдек болта эди-да, шундоққина қўлга тушарди-қўярди. Настена қайнотасининг оҳ-воҳини эшитаркан, ҳорғинлик билан аллақандай бир парча темир деб шунчалик қуйиб-пишишнинг нима ҳожати бор, ахир бусиз ҳам дунё анчадан бери алғов-далғов бўлиб ётибди-ку, деб ўйлади. Фақатгина Настена ўринда аъзои бадани хиёл сирқираб ётаркан, миясига лоп этиб бир фикр келди-ю, юраги ҳалриқиб кетди: ҳа-я, пол остига қараш бегона одамнинг эсига қаёқдан келиб қолдийкин? Ногаҳон миясига келган бу фикрдан Настенанинг нафаси бўғилиб, уйқуси ўчиб кетди ва қоронғиликда узоқ вақт мижжа қоқмай ётди. У даҳшатли гумонини битта-яримта сезиб қолишидан ҳадиксирагандай, қимирлашга ҳам қўрқар ва бу фикрни гоҳ ўзидан нари ҳайдар, гоҳ унга маҳкам ёпишиб олар эди.

Шу кечада Настена тунни бедор ўтказди, эрталаб эса, тонг ёришар-ёришмас ўрнидан турди-да, ўзи бориб мўрчани кўрмоқчи бўлди. У қори топталган бузоқхона орқали эмас, балки ҳамма юрадиган йўлдан Ангара ёқасига тушди-да, ўнгга бурилди. Бу ердан баланд тик жар лабидаги тўсиқ ортидан мўрча томи кўриниб турарди. Настена пастда бир оз тўхтаб қолди, кейин зинанинг музлаган пиллапояларидан аста юқорига кўтарилди-да, эшикни гижирлатмаслик мақсадида тўсиқни ошиб ўтди, ичкари киришга юраги бетламай, мўрча ёнида пича тарадудланиб турди, сўнг пастаккина эшикча тутқичини оҳиста тортди. Аммо эшикча нам тортиб, музлаб қолганми, очилмади, шунинг учун Настена уни бор кучи билан силтаб тортди. Йўқ, демак, ичкарида ҳеч ким йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас. Мўрча ичи қоп-қоронғи эди. Ангарага, ғарбга қараган дарчадан эндигина бўзариб келаётган тонгнинг ғира-шира ёруғи тушиб турарди. Настена дарча остидаги скамейкага ўтирди ва янги, ғайритабиий, лекин бир вақтлари ўзига таниш бўлган ҳидни сезишга уриниб, мўрча ичини диққат билан искай бошлади. Бироқ димоғига музлаган чириндининг ўткир, ачимсиқ сассигидан бошқа ҳид урилмади. «Мен тентак, қандай хаёлларга бориб юрибман-а»,— Настена ўзига-ўзи таъна қилди ва бу ерга нима мақсадда келганини ҳам, бу ерда нима топмоқчи бўлганини ҳам тушуна олмай ўрнидан турди.

Кундузи Настена хирмондан колхоз саройига похол ташиди ва ҳар сафар тепалиқдан тушаётганда, худди сеҳрлангандай, мўрчага қараб-қараб қўярди. У ўзини койир, хуноби ошар эди-ю, лекин бари бир қорайиб кўри-ниб турган ўша бесўнақай мўрчага қайта-қайта нигоҳ ташларди. Похолни қор тагидан темир паншаха билан кавлаб олиб, чанага тутам-тутам қилиб ташлашга тўғри келди ва шу боисдан ҳар қандай оғир ишни кўрдим де-майдиган Настена уч марта қатнаганидаёқ шу қадар қол-дан тойдики, пуф деса йиқилгудай бўлиб қолди. Бунинг устига кечаси ухламагани таъсир қилди шекилли, кеч-қурун Настена нари-бери тамадди қилди-ю, ўзини таппа ўринга ташлади. У ухлаб қолиб, кечаси тушига кириб чиққаниданми ёки ухлаб мияси тиниққаниданми, бунча-лигини айтолмайди, ҳарқалай эрталаб уйғонганидан бун-дан бу ёғига нима иш қилишини у аниқ биларди. У қаз-ноқдан қатта бир думалоқ нонни олиб, тоза бўзга ўради-да, ҳеч кимга сездирмай, мўрчанинг бериги бурчагидаги скамейкага элтиб қўйди. У эсим жойидами-йўқми, дея бир оз ўйлаб ўтирди-да, афсун ўқиётгандай қандайдир сирли хўрсиниб, эшикчани ёпиб, чиқиб кетди.

Шундан кейин Настена икки кунгача эрталаб бориб мўрчани текширди, аммо нонга ҳеч ким тегмади. Сўнгра у нонни янги ёпилган нон билан алмаштириб, буни ҳам яна ўша аввалги, кўринарли жойга қўйиб қўйди. Энди у ҳеч нимадан умид қилмай қўйганди, аммо юрагини бос-ган қандайдир ваҳм сира тинчлик бермай, болта ўғирла-нишининг оқибати нима билан тугашини билишга уни мажбур этарди. Ахир, гўла остида қазноқ борлигини бегона одам билмайди-ку,— мана ўша гўла, бошқа гўла-лар билан бир қаторда зилдай бўлиб ётибди, устида ўйин тушсанг ҳам қимир этмайди. Ёки битта-яримта сез-ганмикин? Фақат нон, ҳа, нонгина ўша кимса кимлигини аниқлаб бериши мумкин. Инсон зоти нонни кўрса чидаб туролмайди.

Яна икки кундан кейин нон гойиб бўлди. Ноннинг жо-йида йўқлигини кўриб, Настена қўрқиб кетди. У ҳолсиз-ланиб, инграганича скамейкага ўтириб қолди ва бошини чайқади: йўқ, мумкин эмас. Бундай бўлиши мумкин эмас! Эҳтимол, қайнотасими ёки қайнонасимки киргану бу ерда нон кўриб, уйга олиб кетгандир. Ҳа, шунақа. Настена чўккалади, полда нон ушоқлар ётарди. Йўқ, бу ерга қайнотаси ҳам, қайнонаси ҳам эмас, бошқа биров кирган. Настена мўрча печидаги совуқ кулни титкилаб, папирос қолдиғини топди.

Шу дақиқадан эътиборан Настена гўё ўзини бошқача бир оламда кўраётгандай эди: энди бу ёғи нима бўларкин? У рўзгор юмушларини бажарар, колхоз ишига чиқар, одамлар ичида ўзини аввал қандай тутган бўлса, шундай тутарди-ю, тиқ этган товушдан чўчиб тушиб, чор атрофга аланг-жаланг қарар эди. Бирон нимани кутсангу, аммо нимани кутаётганини ўзинг дурустгина билмасанг, юрагинг сиқилиб, тоқатинг тоқ бўлиб кетади. Шунинг учун Настена шанба куни мўрчани ёқди. Семёновна ҳаво совуқ-ку, нима қиласан, деб уни раъйдан қайтармоқчи бўлди, лекин Настена ўзим сув ташийман, ўзим иситаман, сизлар фақат чўмиласизлар, холос, деб гапида туриб олди.

Настена мўрчани бирпасда иситиши мумкин эди, бу қийин эмас, лекин у атайлаб шошилмади. У қарагай, секин-аста ёнадиган қайин ўтинларни ёрди, мўрча тошига одатдагидан кечроқ олов ёқди. Қиш эндигина шаштидан туша бошлаган бўлса ҳам, ҳали кун совуқ, аммо ҳаво очиқ ва осойишта эди. Настена Ангарадан сув олиб, тепага кўтарилар экан, ҳар сафар мўридан чиқаётган тутунга беихтиёр нигоҳ ташларди: қайиннинг ҳоп-қора тутуни эпкинсиз ҳавода худди адл симёғочдай осмонга тик кўтарилар ва олис-олислардан ҳам кўзга ташланиб турар эди. Настена керагидан ортиқча бир тоғора сув иситиб, пол ва токчаларни ювиб-артди, трубини беркитди ва қош қорайганда чол билан кампирни айтгани борди, уларга чироққа керосин ола келинглар деб тайинлашни ҳам унутмади.

Настена гўё уйқусида юрган одамдай пайпаслаб юрар, куни билан қийналганини, чарчаганини сезмасди, аммо ҳамма ишни ўзи ўйлаб қўйганидек пухта бажарарди. Настена чол-кампирнинг ювиниб келишини кутди, улар келгач, кийим-кечагини йиғди ва Семёновна ювинишга ким билан борасан, деб сўраганида, Надька билан борман деб ёлгон жавоб берди. Одатда Настена мўрчага тушадиган бўлса, қўшни аёллардан битта-яримтасини чақиарди: у ўзининг сўлиб бораётган баданига қараб туриб эзиларди, ўкинарди, кўзларига ёш оларди. Лекин у бугун бир ўзи ювинмоқчи эди. Настена мўрчага қоронғи тушиб қолганда, зим-зиё тун қора чодирини ёйиб кўройдин бошланмаган пайтда борди, дарчани ичидан латта билан тўсди ва тезгина ювиниб олмоқчи бўлиб, апил-тапил ечинди, чунки унинг ўйлаган нарсасига, наздида, ҳали вақт бор эди.

Настена ювиниб бўлгач, уйга қайтиб келди, чироқ

Бруғида ойнага қараб, сочини таради ва кейин чолкампирига мўрчага бирга тушган Надъканикига бориб, бирпас ўтириб келаман деди. Чиндан ҳам Настена Надъканикига борди, лекин у ерга йўлига, унинг кўзига кўриниб қўйиш учун борди. Шунинг учун бирпас ўтирган бўлди-ю, яна мўрчага югургилаб қолди. У кечикмаган бўлсам гўрғайди, деган кавотирда ўгринча қадам ташлаб, аста эшик тагига келди-да, ҳеч ким йўқмикин, дея секин ичкарига қулоқ солди, кейин эҳтиёткорлик билан мўрчага кирди. Мўрча ҳали илиқ эди, Настена терлаб кетмаслик учун остона ёнига ўтирди. Борди-ю, битта-яримта келиб қолган тақдирда ҳам у дик этиб ўрнидан туриб, ўзини бир четга олишга умгуради, ҳозирча эса, кутиши керак, холос.

Қишлоқдан турли овозлар, итларнинг акиллаши эса-эса келиб турарди, ниҳоят булар ҳам тинчиб, ҳаммаёқ жимжит бўлиб қолди. Ҳар замонда Ангарадан музнинг бўғиқ чирсиллаши қулоққа чалинарди, мўрча ҳам буғлана-буғлана совий бошлади. Настена эмистанда ўтираркан, мўрча дарчасини аранг кўрарди, у ўзини шу аҳволда эсанкираб қолган ночор оҳудек ҳис этарди. У ўзини овутиш учун бирон нимани ўйлашга ёки бирон нимани хотирлашга уриниб кўрди, лекин бўлмади; одамлар орасида юрганда ҳаммаси жўнгина туюлиб, ўзини бемалол тутган бўлса, бу ерда калласига ҳеч нима келмаяпти.

Орадан хийла вақт ўтди, эшикдан гўриллаб совуқ кира бошлагандан кейин у скамейкага ўтиб ўтирди.

Настенанинг кўзи илинди, қадам товушларини эшитмай қолди. Ногаҳон эшик очилди, уни бир нима туртиб ўтиб, мўрчага кирди. Настена сакраб ўрнидан турди.

— Вой худо! Бу ким, ким бу?!— қўрқувдан тош қотиб қичқирди у.

Қоп-қора, баҳайбат жусса эшик олдида бир лаҳза туриб қолди-да, кейин Настенага ташланди:

— Овозингни чиқарма, Настена. Бу мен, жим.

Қишлоқда итлар ҳам акиллай-акиллай тинчиб қолди.

2

Ангаранинг ўнг соҳилига жойлашган Атамановка бор-йўғи ўттиз ҳовлидан иборат бўлиб, уни қишлоқ эмас, овул деса бўларди. Қишлоқ ўзининг жарангдор

номига қарамай, бу атрофда бир ўзи мунгайиб ётар эди, устига устак, урушдан олдинроқ секин-эста, киши билмас файзи кета бошлаганди: бирварақайига беш уй — унақа-бунақа эмас, дангиллама уйлардан беш-тасининг ҳувиллаб қолганига, деразаларига тахта қоқиб ташлаганига ҳам анча вақт бўлиб қолган. Уруш вақтида-ку, қишлоқларда одамларнинг сийраклашиб қолганини изоҳлаб ўтирмаса ҳам бўлади, бу энди маълум, аммо Атамановкадан одамлар, айниқса рўзгор ташвиши бошига тушмаган ёшлар анча олдинроқ кета бошлаганди. Уларни гавжум, сершовқин, келажакда обод бўлиб кетадиган жойлар қизиқтирарди, Атамановканинг эса истиқболи бунақа эмасди. Қишлоқ қачонлардир бир чеккада бунёдга келганди: Атамановка билан қишлоқ совети жойлашган энг яқин Карда қишлоғи орасидаги масофа йнгирма чақиримдан ортиқ эди. Тўғри, Ангаранинг нариги бетигаги Рибная қишлоғи унга анча яқин эди, лекин Рибнаядагилар борди-келдини қуйи оқимдаги қўшнилари билан қилишарди, чунки қишлоқ совети ҳам, магазинлар ҳам, бошлиқлар ҳам, борингки район маркази ҳам ўша ёқда эди. Ҳар қандай зарурат бўлса, ўша ёққа боришарди. Атамановкага эса дарёни кесиб, аҳён-аҳёндагина қадам ранжида қилишарди. Атамановка ёнидан сувни шалоплатиб пароходлар қатнар, ахборотлар ташир эди, аммо соҳилда ноҳуш сўппайиб турган қишлоқ бу ахборотлардан беҳабар қолаверарди. Ҳатто уруш бошлангани тўғрисидаги хабар ҳам бу ерга эртасига етиб келганди.

Аммо шуни ҳам айтиш керакки, қишлоқ ҳамиша ҳам шу хилда аҳамиятсиз, назардан қолиб келган эмас. Қишлоқ Атамановка деб аталганига қадар бундан ҳам даҳшатлироқ Разбойниково (Қароқчи қишлоқ) номи билан довруғи кетган. Эски замонларда бу ердаги эркаклар машаққатсиз фойдали ҳунардан — Ленадан олтин олиб келадиган тилла қидирувчиларни тўнашдан ор қилмаганлар. Тоғ тизмаси Ангара дарёсига деярли тақалиб келганидан ва қишлоқни четлаб ўтишининг сира иложи йўқлигидан қишлоқ йўлтўсарлик қилиш учун жуда қулай эди, истасанг-истамасанг шу ердан ўтишининг керак эди. Дарё биқинидаги қишлоқ шоввозлари пойлаб туришарди-да, дуч келган Лена олтин изловчиларини тўнашарди. Бора-бора қишлоқ шу ном билан шуҳрат қозонди. Оғизда юрган «Разбойниково» номи қоғозга ҳам кўчди, аммо совет ҳокимияти ўрнатилмасидан олдинроқ бўлисдагилардан қайси бирининг назарида бу ном хунукдай

туюлади, шунинг учун маъноси ҳам деярли ўшандай эшитилар, эшитган қулоққа ҳам яхши, дея уни Атамановка деб ўзгартиришди. Дарвоқе, маҳаллий халқ ўзгартирилган номга негадир кўнгли бўлмади, орадан шунча йиллар ўтган бўлишига қарамай, кардалик, рибнаялик ва бошқа қишлоқлардаги қариялар, худди тил бириктиргандай нуқул бир гапни такрорлагани-такрорлаган:

— Бутун қишлоқ қароқчилик билан шуғулланарди-ю, булар бўлса ҳамма айбни қандайдир бир атаманингни бўйнига ағдармоқчи бўлишяпти, э, йўқ, бунақа фирромлик кетмайди.

Настена тақдир тақозоси билан Атамановкага юқори Ангарадан келиб қолганди. Ун олти яшар Настена ўттин учинчи йилдаги очарчиликда волидаи неъматини Иркутск яқинидаги киндик қони тўкилган қишлоғига дафт этиб, ўлимдан омон қолиш учун саккиз яшар сингилчаси Катъкани етаклади-да, дарёнинг қуйи оқими томон бош олиб кетди. Ривоятларга қараганда, у ёқларда одамлар унчалик камбағал яшашмас экан. Настенанинг отасини илгари, колхозлар энди тузилаётган йили ўлдириб кетишган, айтишларича, душман бошқа кишини нишонга олиб, тасодифан унинг отасини отиб қўйган экан, аммо қотилни топишолмабди. Шундай қилиб, қизлар кимсасиз етим бўлиб қолишади. Бутун ёз бўйи Настена билан Катька қишлоқма-қишлоқ дайдиб, гоҳ дастёрчилик билан, баъзи жойларда эса жажжи ва ширингина Катькага берилган хайр-садақалар билан кунларини ўтказиб юришади. Агар Катька бўлмаганда Настенанинг ҳолига маймуллар йиғлаган бўлармиди. Унинг ўзи новча, озгин, қўллари, оёқлари ўқлоғидай узун-узун, боши чўзинчоқ, юзи чиллаширдай бужмайган, таъбир жоиз бўлса, худди оч арвоқнинг ўзгинаси эди. У Катькага она ўрнида она бўлиб қолганди. Фақат Катька туфайлигина Настена қимирлашга, бировларнинг эшигига бориб, чўриликка олинг, деб ялинишга, бир бурда нон сўраб гадойчилик қилишга мажбур бўларди.

Кузга бориб опа-сингиллар бир амаллаб Настена эс-эс биладиган аммаларининг қишлоғи Рютинага етиб келишди. Аммаси вайсаб-вайсаб бўлса ҳам қизларни бағрига олди. Настена сал ўзига келгандан кейин колхозга ишга чиқди. Катъкани эса мактабга берди. Бу пайтга келиб аҳвол анча яхши бўлиб қолган, полизларнинг ҳосили етилган, буғдойлар ҳам пишиб қолганди. Егулик бўлган жойда очлик ҳам чекинаркан, шунинг учун қишга бориб Настена ўзини анча тутиб олди. Келгуси йили ҳам

ҳосил шундай битдики, энди очлик ҳақида оғиз очишнинг ўзи уят бўлиб қолди. Секин-аста Настенанинг чеҳрасига эрта тушган ажинлар йўқола борди, бадани тўлишди, ёноқлари нақш олмадай қизариб, кўзларида шодлик ўйнай бошлади. Яқингинада чўпдай бўлиб юрган Настена энди лобар қиз бўлиб қолганди. Икки йил ўтгандан кейин Настенанинг худди мана шу Рютинада, қишлоқдан сал наридаги цистернадан ёнилғи олиб, солда ташиб юрадиган бир бегона, аммо эпчил, чаққон ва танги йигит Андрей Гуськов учратиб қолади. Улар дарров тил топишади, аммасиникида чўри бўлиб ишлаб, қаддини дол қилиб юрishi ҳам Настенанинг обдон жонига текканди. Андрей ёнилғи солинган бочкаларни МТСга олиб келди-да, имиллаб ўтирмасдан, пароходда орқасига қайтди ва Настенани ўз қишлоғи Атамановкага олиб кетди.

Настенанинг турмушга чиқиши худди томдан тара-раша тушгандай бўлди, ҳеч нимани ортиқча мулоҳаза қилиб ўтирмади: бари бир эрга тегил керак, камдан-кам одам бу дунёдан ёлғиз ўтади, шундай бўлгандан кейин чўзиб нима қилади? Шунинг учун у янги оилада, бегона қишлоқда ҳоли нима кечишини яхши тасаввур қила олмасди. Оқибатда шундай бўлиб чиқдики, қордан қутулиб, ёмғирга тутилди, яъни чўриликдан чўриликка борди. Фарқи шуки, рўзгор катта, талаби ҳам қаттиқроқ бошқа хонадонга ўтди. Гуськовларнинг икки сигири, қўй, чўчқалари, товуқлари бор эди, катта бир уйда уч киши истиқомат қиларди, Настена тўртинчи бўлиб келди. Шунинг учун барча рўзгор юмуши Настенанинг гарданига тушди. Семёновна кўпдан бери келин келса-ю, зора юким снгиллашса, деб орзу қилиб юарди, мана келин ҳам келди, аммо ўзининг тоби қочди-ю, оёқлари шишиб, юганда худди ўрдакка ўхшаб лапанглаб, у ёнидан бу ёнига ташлаб юрадиган бўлиб қолди. Бари бир у рўзгорда бош-қош эди, Семёновна умр бўйи рўзгорни тебратиб келди, мана энди унинг ўрнига рўзгорни бошқа қўллар тебратяпти-ю, лекин ўзиники бўлмагани учун бу қўллар назарида ношуддай, эринчоқдай туюларди. Семёновна табиатан инжиқ хотин эди: гоҳо биров раъйини қайтарса ёки ўзини оқлашга тушса, фиғони фалакка чиқарди-да, чакаги тинмай вайсарди, гоҳо жаҳли чиқиб, тумша-йиб оларди-да, бировга бир оғиз ҳам гапирмасди, у билан жанжаллашмаслик, уришиб кетмаслик учун Настена каби сабр-тоқатли ва тоғдай вазмин одам бўлиш керак эди. Настена қайнонасининг инжиқликларига одатда мурқ этмасди, у бунга Катька билан Ангара қишлоқла-

рида тиланчилик қилиб юрган, эринмаган бандалар уни бекордан-бекор уришиб сўккан ёз фаслида ўрганиб қолган эди. Албатта, у тубдан атамановкалик бўлиб, бу ерда бирон гап бўлгундай бўлса, дарров Настенанинг ёнини оладиган, уни хафа қилдириб қўймайдиган қариндошуруглари бўлса-ку, унда Настенага нисбатан муносабат ҳам бошқача бўларди-я. Лекин Настена кимсасиз етим, қаёқдан келиб қолгани ҳам номаълум, бор-йўқ сепи эгнидаги биттагина бўз кўйлак эди. Ҳатто сонга киритиш учун кийим-кечакни шу ерда тиктириб, эгнига илишга тўғри келгач—индаб кўрсин-чи, Семёновнанинг миясига ўрнашиб қолган фикрлар ана шундай эди, бу фикрлар, айниқса ҳаво айниган пайтларда унинг оловига мой қуярди.

Дарвоқе, йиллар ўтиши билан Семёновна Настенага кўникиб қолди, у энди борган сари камроқ вайсар, роёйиш, қўл-оёқли келинга йўлиқдим, деб кўнглидан ўтказиб қўя бошлади. Настена колхоз ишига ҳам бориб-келар, рўзгор юмушларини ҳам деярли бир ўзи бажарар эди. Эркаклар қишга ўтин, пичан ғамлашни билишарди, холос. Ҳа, айтгандай, бўрди-ю, уйнинг томи тушиб кетса, уни ҳам эркаклар кўтаришарди, аммо Ангарадан сув ташиб келиш ёки оғилни тозалаш эркакка ярашмайдиган, уят иш ҳисобланарди. Семёновна шишиб кетган дардчил оёқлари билан узоққа бориб-келолмасди, ҳамма ерда Настена гирдикапалак эди. У бўлмаса, кампирнинг ҳолига вой эди, бу эса ноилож қайнонанинг попугини пасайтириб, ён беришга мажбур қиларди. Кампир бир нарсани — Настенанинг боласи йўқлигини асло кечира олмасди. Кампир таъна қилишга-ку қилмасди-я, у бу ҳар қандай хотиннинг ҳам иззат-нафсига тегишини яхши биларди, лекин кўнглининг бир чеккаси хира эди. Бунинг устига Андрей чол-кампирнинг уч бола ўрнига қолган ёлғиз фарзанди эди, чунки Андрейдан олдин дунёга келган икки қизлари турмаганди.

Боласизлик Настенани ҳамма хўрликларга чидашга мажбур этарди. У болалик чоғидаёқ фарзандсиз хотин хотин эмас, қуруқ жасад, деб эшитганди. Шунинг учун Настена ўзида шундай нуқсон борлигини хаёлига ҳам келтирмади ва аёл қисматини олдиндан билгани учун индамай эрга тегиб кетаверди, ҳатто ўз ҳаётида катта ўзгариш бўлаётганидан қувонди, лекин кейинроқ, одатда бўладигандек, эсизгина, қизлигимда яна пича ўйнаб-қулиб олмадим-да, деб сал ачиниб қўйди. Андрей бўлса уни эркалатар, ардоқлар, жонимнинг малҳами дер эди,

Улар дастлабки пайтларда бола тўғрисида ўйлашмади ҳам, шунчаки айшларини суриб, бир-бирининг атрофида парвона бўлиб юраверишди. Бола гўё уларнинг бу бахтига ҳатто завол бўлиши мумкиндек туюларди. Аммо кейин, турмушда одат бўлиб қолган азалий тартиб-қоидаларга путур етиши, оила бузилиши хавфи пайдо бўла бошлаши билан қандайдир секин-аста зимдан ташвиш ҳам туғилди; илгари чўчиб, сақланишга ҳаракат қилиб юрган нарсаларини энди бўлармикин, бўлмасмикин, деб бўри қулоғи овда дегандай пойлашга тушишди. Ойлар ўтиб борарди, лекин ҳеч қандай ўзгаришдан дарак бўлмади, шундан кейин илҳақлик ўрнини сабрсизлик, кейин эса ваҳима эгаллади. Бир йил ичида Андрейнинг Настенага нисбатан муносабати бутунлай ўзгариб кетди, инжиқлик қилар, жеркар, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ сўка бошларди, кейин эса тутиб олиб дўппослайдиган одат чиқарди. Настена ҳаммасига чидади: рус аёлларининг таомилига кўра, турмуш бир марта қурилади, шунинг учун бошга тушганини кўз кўрар, деган ақидага амал қиларди. Ундан ташқари Настена бу кўргиликка ўзини айбдор деб ҳисобларди. Фақат бир марта, Андрей таъна қилиб, унинг ҳамиятига тегадиган қандайдир оғир бир гап айтганида, Настена алам қилганидан айб қайси биримизда — сендами ёки мендами, бу маълум эмас, чунки мен бошқа эркакларни ҳали синаб кўрганимча йўқ, деб жавоб қайтарди-ю, балога қолди. Андрей уни ўласи қилиб савалади.

Тўғри, урушдан олдинги йил улар анча тотув яшашди, гўё бир-бирига бошқатдан кўникаётгандай, бир-бирининг феъл-атворини тушунаётгандай бўлишди. Энди улар қарс икки қўлдан чиқишини яхши билишар, қўшганинг билан қўша қари, деган эски нақлга амал қилишарди. Андрей Настенани илгаригидек ортиқ ардоқламасди, лекин ўзи анча тийилиб қолганди. Настена ҳали ёшмиз, бора-бора ҳеч нарса кўрмагандай бўлиб кетармиз, деб шунисига ҳам шукур қиларди. Ҳа, агар уруш бошланмаганда-ку, балки ҳеч нима кўрмагандай бўлиб кетишармиди, аммо уруш бошланди-ю, не-не орзу-умидлар чил-чил бўлмади.

Урушнинг дастлабки кунларидаёқ Андрейни олиб кетишди. Настена уввос тортиб йиғлади, хўп куйиб-пишди, охири тақдирга тан берди. Ахир, бир у эмас, норасида гўдаклари билан қолган хотинларнинг ҳоли буникидан беш баттар эди; чамаси, у эрга текканидан бери боласи йўқлигига биринчи марта суюниб, шукур қилди. У бекорга

қисматидан хафа бўлиб юрибди, қайтанга толеи баланд экан, ҳозир одамлар бошига тушган кулфатни анча узоқдан кўриб-билиб турган худо бунинг бошига ҳам шундай кун тушганида довдираб қолмасин, деб қўллаб юрган экан-ку. Кейин, тинчлик-омонлик бўлса, бола ҳам кўрар, ҳали кеч эмас, ишқилиб, Андрей қайтиб келса бас. Уруш кетаётганда у ана шу орзу-умид билан яшади, эртага нима бўлишини ҳеч ким билмайдиган даҳшатли кунларда ана шу орзу-умид билан нафас олди.

Андрей узоқ вақтгача бинойидек жанг қилиб юрди, лекин қирқ тўртинчи йил ёзида тўсатдан дом-дараксиз бўлиб кетди. Фақат икки ойдан сўнг Новосибирскдан, госпиталдан ярадор бўлдим, тузалганимдан кейин уйга боришга бир неча кунга жавоб беришади, деб хат келди. Настена аввалига эрининг олдига бормоқчи ҳам бўлди, лекин Андрейнинг ваъдаси уни Новосибирскка бориш фикридан қайтарди. Агар жавоб беришса, уйда дийдор кўришгани маъқул — улар шуни мўлжаллашганди. Лекин Андрей янглишди, кеч қузда у хафа бўлиб қисқагина хат ёзди, хатида: йўқ, бўлмади, госпиталдан жавоб беришяпти-ю, лекин уйга эмас, қайта фронтга жўнатишяпти, деб ёзганди.

Андрей яна дом-дараксиз бўлиб кетди.

Рождестводан олдин Атамановкага Карда қишлоқ советининг раиси Коновалов билан чўтир, орқаваротдан одамлар Бардак¹ деб аташадиган участка милиционери Бурдак кириб келди. Улар Ангарадан ўтишгандан кейин отнинг бошини тўппа-тўғри Гуськовларнинг уйига қараб буришди. Настена уйда йўқ эди.

— Уғлингиздан қанақа хат-хабар бор? — деб сўради Бурдак Михеичдан худди сўроқ қилаётгандай жиддий оҳангда.

Унга Андрейнинг охириги хатларини кўрсатишди. Бурдак хатларни ўқиди-да, Коноваловга узатди, у ҳам ўқиб чиққач, хатни чўнтагига солиб қўйди.

— Ундан бошқа ҳеч нарса маълум қилмадимми?

— Йўқ, — гангиб қолган Михеич, ниҳоят, ўзига келди. — Унга бирон гап бўлибдими? Қаерда экан?

— Биз ҳам унинг қаерда эканлигини аниқламоқчи бўлиб юрибмиз-да. Уғлингиз Андрей Гуськов ғойиб бўлибди. Хат-хабар келса, бизга билдиринг. Тушундингизми?

— Тушундим.

¹ Бардак — бу ерда: бузгунчи маъносида.

Михеич ҳеч нимага тушунмади. Нима гап бўлганига на ўзининг, на Семёновнанинг, на Настенанинг ақли бо-вар қиларди.

Қаҳратон қиш кунларининг бирида эса, Гуськовлар-нинг мўрчаси поли остидан болта ғойиб бўлганди.

3

— Овозингни чиқарма, Настена. Бу мен. Жим.

Бақувват, чайир қўллар уни елкасидан ушлаб, ска-мейкага босди. Оғриқ ва қўрқувдан Настена инграб юбор-ди. Овоз хирқироқ, бўғиқ бўлса ҳам, аммо равиши бояги-боягидай эди, шунинг учун Настена уни дарров таниди.

— Андрей, сенмисан? Вой худойим! Қаёқдан келиб қолдинг?!

— Анави ёқдан. Жим бўл. Менинг бу ердалигимни бировга айтганинг йўқми?

— Йўқ. Ўзим ҳам билмасдим-да.

Настена қоронғиликда унинг юзини тузуккина кўра олмади, дарча пардасининг бир чети сал кўтариб қўйил-гани учун ундан тушиб тургаи ғира-шира ёруғликда қандайдир ҳайбатли паҳмоқ бир шарпа кўз олдида қо-райиб турарди. У худди қаттиқ югуриб келган одамдай кўкрагини кериб пишилар ва тез-тез нафас олар эди. Настена ҳам нафаси қисаётганини сезди, у қанчалик гу-монсираб юрган бўлмасин, бу учрашув, худди томдан та-раша тушгандек, дастлабки дақиқа ва сўздан бошлабоқ ўгринча ва ваҳимали бўлиб, ўтакани ёриб юборди.

Ниҳоят, Андрей қўлини олиб, сал орқасига тисарил-ди. У ҳамон энтикаркан, титраган овозда сўради:

— Мени қидиришдими?

— Яқинда милиционер келган экан, у билан Карда-дан Коновалов ҳам келибди. Отам билан гаплашишибди.

— Отам билан ойим мени пайқашгани йўқми?

— Йўқ. Отам болтани бошқа биров олган, деб юрибди.

— Хўш, сен-чи, сен пайқабсан-да, а?

Настена жавоб беришга улгурмади.

— Нонни сен қўювдингми?

— Ҳа.

Андрей жим бўлиб қолди.

— Мана, дийдор ҳам кўришдик, Настена. Кўришдик, деяпман сенга,— деди у яна жаҳл билан, гўё Андрей Настенанинг бирон нима дейишини кутгану, аммо ундан садо чиқмагандай.— Ўз хотиним билан ёнма-ён турган-нимга сира ишонгим келмаяпти. Бу ерларда бировнинг

Андрей Гуськов тақдир уни боши берк кўчага олиб кирганини, энди бу кўчадан чиқиб кетишнинг сира иложи йўқлигини яхши биларди. Қаршисида яна қандайдир бир йўл бор, бу йўл шунчалик қисқаки, сал югурсанг, бошинг дўқ этиб деворга тегади, орқага қайтиш эса, энди асло мумкин эмас... Энди фойдаси йўқ. Орқага қайтишнинг илжиси йўқлиги уни ортиқча ўй-хаёллардан халос этганди. Энди нима бўлса бўлар, таваккал деб яшайдан ўзга чораси қолмаганди.

Ўз юртига келиб яшай бошлаган дастлабки кунларда бундай уч ярим йил бурун худди шу ердан фронтга жўнагани эсига тушавериб, уни жонидан безор қилиб юборди. Уруш ҳақида дастлабки хабар келганидан бошлаб то диванга тузилаётган Иркутскка етиб боргунинга қадар ўтган деярли икки ҳафта ичида юз берган барча воқеалар гўё худди кунни кеча бўлиб ўтгандай кўз ўнгиде яққол гавдаланиб турганидан алланечук бўлиб кетарди. Ҳатто кечирган ҳис-туйғулари ҳам эсида сақланиб қолганди, чамаси, у бу туйғуларни яна бошидан кечираётгандек эди: йўлга чиқишдан олдин қандай аҳволда бўлса, ҳозир ҳам шундай гаранг, бундан буёғи нима бўлишини ўйлаб кўришга қодир эмас, ўшанда қандай умидсизликка тушган бўлса, ҳозир ҳам ўшандай аламзада, ёлғиз, газабнок эди, юрагини ўша-ўша совуқ, мудҳиш, бир дақиқа ҳам тарк этмайдиган қўрқув қамраб олган, ҳамма нарса, ҳатто ўткинчи кайфиятлар ҳам ҳамон ўшандай; фақат катта бир фарқи бор эди: рўё буларнинг бари аввал ичида бўлгану эндиликда сиртига тепиб, кўз ўнгиде юз бераётганга ўхшарди, буни ҳозирги шароити ҳам тасдиқларди. Мана у яна яшаган ва сафарга жўнаган ерида, аммо энди Ангаранинг ўнг соҳилида эмас, чап соҳилида турибди, ўша пайтда ёз эди, энди бўлса қаҳратон қиш. Ўша вақтда у урушга кетаётганди, энди бўлса қайтиб келди, ўшанда бир талай одам билан бирга жўнаганди, энди эса бир ўзи алоҳида йўл билан орқага қайтди. Тақдир уни юз кўйга солиб, яна ўзининг эски жойига бошлаб келди, аммо ўлим аввалгидек, ўша вақтагидек бор бўйи билан унга соя солиб турар, аммо бу сафар ўлим, чап бериб кетмасин, ишончлироқ бўлсин, деб тагин унинг орқасидан келганди. Умуман, ҳозир у қаддини қаёққа босишини билмай, аросатда қолган бўлиб, омонат ҳаёт кечирарди. Шу алпозда яшагач, хотира қолади дейсизми.

Биринчи чақирувда атамановкалик йигитлардан етти кишини армияга олишди, Гуськов ҳам шулар ичида эди. Қишлоқдан бешта аравачада кетишди, фронтовиклар қанча бўлса, кузатувчилар ҳам деярли шунча йиғилган эди. Лекин Андрей ота-онаси, хотини билан уйда хайрлашиб қўя қолди: уларнинг кўз ёшларини оқиздириб, йиғлатиб-сиқтатишнинг нима ҳожати бор? Бунинг устига ўзининг ҳам юраги бекорга эзилиб кетади. Бир ишни қилиш керак бўлса, уни шартта қилиш лозим-да. Андрей ҳатто ажали етиб ўладиган бўлса, (бу ҳам энди яқинлашиб қолди шекилли) худди шу кўйи хом хаёлларга берилмасдан омонатини топшириб қўя қолишига умид боғлаганди. У дарвоза олдида онаси, отаси ва Настена билан қучоқлашиб хайрлашди, сакраб аравачага ўтирди-да, отни чуқлади, йўлга тушгандан кейин орқасига қарамасликка ҳаракат қилди, Атамановка яйлов ортида кўринмай қолгач, у жилловини тортди ва бир карвон бўлиб кетиш учун бошқаларни кутди.

Кардага боргач, улар мўлжалланган вақтдаги пароходга тушиб район марказига боришди, бир кундан кейин эса, шу пароход орқага қайтишида районда тўпланган бутун командани олиб, Иркутскка жўнади. Пароход эрта-лаб барвақт Атамановка ёнидан ўтди. Атамановкага интиқ бўлиб ухламаган йигитлар анча олисданоқ бири олиб, бири қўйиб бақира бошлашди. Лекин улар нима деб бақирishaётганларини ҳам, энг муҳими, нимага бақирishларини ҳам ўзлари тушунмасдилар, лекин Андрей ғамгин ҳолда, индамай қишлоққа тикилар ва негадир қишлоқни ташлаб кетишга мажбур бўлгани учун айбни урушга эмас, балки қишлоққа қўйгиси келарди. Бари бир йигитларнинг кўнглидаги бўлди: соҳилга бир тўда одамлар югуриб чиқди ва буларга жавобан улар ҳам бир нималар деб қичқирishiб, рўмолларини, фуражкаларини силкита бошлашди, аммо пароход қирғоқдан анча нари кетаётганидан улардан битта-яримтасини таниб ёки нима деганини аңглаб ҳам бўлмади. Андрей одамлар ичида Настенани кўргандай бўлди: у ўша аёл Настена эканига аниқ ишонч ҳосил қилмади, лекин жаҳли чиқди: ахир бунақа майнавозчиликнинг нима ҳожати бор? Хайр-хўшлашгандан кейин тамом, бир-бирингга айтадиган гапингни айтдинг, бўлди-да, бундай қилган билан урушни қайтариб бўлармиди энди. Агар Настена деб гумон қилган ўша кимса чиндан ҳам Настена эканлигини билганида эди, у анча енгил тортган бўларди. Унинг ғазаби хуруж қилиб келаётганлигининг сабаби ҳам Настена

эканлигини аниқ билмаганида эди, албатта. Андрей ўрнида қолаётган барча нарсалардан, нималардан ажралиб қолаётганидан ва нималарни деб энди жанг қилишга мажбур бўлаётганидан беихтиёр ранжиди-ю, бу алам узоқ вақт кўнглидан кетмади, ана шу ранж, ана шу алам шунча йиллар мобайнида унутмаган ва эндиликда беғаразлик билан устидан чиққан ўша ваъдасини эсига туширди. У фақат ўша ваъда дебгина қайтиб келгани йўқ, асло, лекин аввал бошданоқ муқаррар бўлиб туюлган, ҳозир эса ушалган ўша орзу замирида Гуськов қисмати-ни белгилашга ёрдам берувчи қандайдир жозибали, ишончли куч бордек эди.

Пароход оқимга қарши уч кун сузди, йигитлар тўпланишиб кайф-сафо қилишар, ўлганларининг кунидан тиржайиб, ҳазил-ҳузул қилишарди, чунки бу кунлар сўнги эркин, хавф-хатарсиз кунлар эканини улар яхши тушунишарди. Андрей ароқ ичишга одатланмаганидан уларга қўшилмади. У бортда қоққан қозиқдай узоқ-узоқ қаққайиб турар ва сира тўғридан кўз узмасди. Авжи ёз эди, осмонда қуёш чарақларди, шўх Ангаранинг шовиллаган овози ҳавони тўлдирган, таниш соҳиллар, қишлоқлар, ороллар Андрейнинг олдидан сузиб ўтар ва ортда қолиб, кўздан ғойиб бўлар эди. Гуськов буларни балки охириг марта кўришимдир, деб ўйлаганида юраги орқасига тортиб кетарди. Пастга тушиб, шерикларига қўшилиб олса,— ахир юраги эзилаётган бир бу эмас-ку, ёки қопини боши остига қўйиб, то команда бериб уйғотгунларича тош қотиб ухласа, барини унутса, яхши бўларди-я, лекин у бортдан нари кетмасди, руҳи эзилар, ич-этини ер ва ўзига ўзи ачиниб кетарди, яна шу азоблар ичра хаёл суриб, олдинга қараб тураверарди. У қанчалик кўп тикилса, Ангара унга заррача эътибор бермай, шунчалик бемалол оқаётганини, ўз умрини ўтказган мана шу қалбг туташ соҳиллар унга сира ҳам назар-писанд қилмагандай, сирганиб ўтиб бораётганини кўриб, юз ўкинса ҳам муддаоси ҳосил бўлмаслигини яққол ҳис этарди. Ҳа, соҳиллар энди бошқа ҳаётга, унинг ўрнига қоладиган бошқа кимсалар томон сирганиб боряпти. Унинг дили ранжиди: намунча тез? Ҳали жўнашга улгурмасдан, ўз еридан оёғи узилмасдан бари — унинг борлиги ҳам, орзу умидлари ҳам — унутилса, қора ерга кўмилса: демек энди кетавер, ўлсанг ўлавер, биз учун тамом бўлган одамсан, дейиш экан-да. Наҳотки, чиндан ҳам энди бари тугаган бўлса? У бутун вужудидан жўш уриб келган биёвуз қайсарлик билан ҳайқариб юборди:

— Ёлгон, мен ўлмайман. Мени эрта кўмпасизлар. Мана кўрасизлар: ўлмайман. Сизларга бўлса-ку, жин ҳам урмайди — ўшанда салом бераман.

Фронтда у бу умидларини нари суриб қўйди. Дастлабки жанглардаёқ у яраланди, аммо бахтига, енгил яраланди, ўқ чап оёгининг болдирини тешиб ўтиб кетди, у бир ойдан кейин оқсоқланиб, яна қисмига қайтиб келди. Ўша вақтларда тирик қолишни ўйлашнинг ўзи бир бемаъниликдай туюларди. Бундай хаёл одамларнинг эсидан бутунлай чиқиб кетган, ҳамма ўлимни бўйнига олиб қўйган эди ва жонини ҳовучлаб турарди. Андрей ҳам худди шундай — у ён-верида тутдай тўкилаётган одамларни кўравериб, дийдаси қотиб кетди. Бугун бўлмаса — эртага бўлмаса — индинга менга ҳам навбат келади, ҳолим шу-да, дея тақдирига тан бериб қўйган эди.

Бу ерда, урушда тинчгина кун кечириш кимнинг чекига тушган бўлса, бу нарса, унинг назарида, абадийдек туюларди, бунинг дарахтлар ёки тошларники сингари йил кетидан йил келиб, бир неча ўн йилларга чўзилиб кетишини ўйлаш ғалати кўринарди: вақтнинг бу ерда ўзгача ўлчови бор эди.

Андрей Гуськов пешонаси ярақлаган йиғит экан, анчагача бир туки ҳам бежо бўлмай юрди, фақат бир марта, фронтдан жўнашдан олдин у эҳтиёсизлик қилиб бомбардимонда қолди ва қаттиқ контузияга учради. Портлаш садоси унинг қулогини чиппа битириб қўйди, деярли бир ҳафтагача ҳеч нимани эшитмади, кейин қулоғи секин-аста эшита бошлади. Контузиядан у ҳам кулгили, ҳам аламли ҳолга тушиб қолди: лазаретда, қулоғи эшитмай юрган кезларда, иштаҳаси оч бўриникидай ҳақкалак отиб юборди, овқат еган билан тўймасди. У ҳар дақиқада овқат егиси келарди, овқат қидириб, турли кўнгилсиз воқеаларга ҳам дучор бўлди. У ўзи эшитмагани учун бошқаларни ҳам кар деб ўйларди, шунинг учун бирен егулик қидириб, ошхонага биқиниб кирганида қўлга тушиб қоларди. У берганига қаноат қилмай яна овқат сўраганида, ошпазлар тузалиб келаётган беморларга эрмак бўлсин учун оғизларига келганини қайтармасдилар. Андрей бўлса, уларга кўзи жовдираб қараб тураверарди.

Гуськов уч йил ичида чанғичилар батальонида ҳам, разведкачилар ротасида ҳам, гаубица тўплари батареясида ҳам жанг қилишга улгурди. Бу даврда унинг бошидан нималар кечмади дейсиз. Танклар ҳужумини ҳам кўрди, немис пулемётларига ҳам тақланди, кечалари

чангида рейдга ҳам чиқди, узоқ вақт силласи қуриб «тил» тутиш пайида юрди. Гуськов урушга кўника олмади, кўника олмасди ҳам, унинг худди ишга кетаётгандек, хотиржам, бемалол жангга кириб кетаётган одамларга ҳаваси келарди, лекин у ҳам қўлидан келганича урушнинг ҳадисини олди, чунки бошқа чораси ҳам йўқ эди-да. У бошқалардан ўзиб кетмади, аммо бировнинг панасига ҳам бекинмади — солдат шеригинг кўриб қолади-ю, дарров адабингни беради. Беш-олти кишидан иборат «тил» тутувчи группа немисларнинг ҳандақларига ташланганларида, умуман, муғамбирликка ўрин қолмайди — ё донғинг чиқади, ё чангинг, борди-ю, имилласанг, ё жонингни аясанг, ўзинг ҳам ҳалок бўласан, бошқаларни ҳам ҳалок қиласан. Разведкачилар ичида Гуськов анча ишончли ҳисобланарди, жуда азамат йигитлар ҳам ўзларини эҳтиёт қилиш учун уни бирга шерик қилиб олиб кетишарди. У кўп қатори жанг қилди — жуда яхши ҳам эмас, жуда ёмон ҳам эмас. Солдатлар унинг кучига тан беришарди, у калтабақай, чайир, бақувват эди, ҳушдан кетган ёки гапиришни истамаган «тил»ни даст слкасига ўнгарарди-да, бир дам олмай ўз окопларига кўтариб келарди.

Гуськов Москва остоналарида чангичилар батальонида хизмат қилди, кўкламда Смоленск тупроғида разведкачилар ротасига тушиб қолди, батареяга эса, уни Сталинградда, қонтузия бўлгандан кейин юборишди. Бу ерда узоққа стадинган артиллерияда хизмат қила бошлади. Энди ҳужумга ўтган пайтларда унга анча енгил бўлди.

Қирқ учинчи йил қишида урушнинг охири аниқ-равшан кўрина бошлади. Урушнинг кети яқинлашган сари унда тирик қолиш умиди ҳам шунчалик кучаяверди — бу энди қадимгидай пинҳона умид бўлмай, балки ошкора ва безовта қиладиган бир умид эди. Урушнинг дастлабки кунидан бошлаб жангга кирган кишилар шунчалиқ машаққатларга, азоб-уқубатларга бардош бериб, шу ергача етиб қелибдими, демак, қисмат ҳам уларни нима биландир тақдирлаши керак-да. Шунча замонлар ўлимга чап бериб келишган экан, ниҳоят ўлим ҳам улардан чекиниши лозим-да, ахир, дегинг келарди. Шу боисдан бу ерда, урушда ҳам қандайдир тирик қолиш муддати бордай туюларди: омон қолдингми, қандингни ур, яшай-вер. Баъзан сал тинчиб, кўнгил жойига тушган дақиқаларда Гуськов энди менга жин ҳам урмайди, худди ҳозиргидек шошилмасдан, ҳовлиқмасдан, ўзини ўтга-чўққа урмасдан азоб-уқубат билан ўтказилган, ўн баробар ҳис-

саси чиқариб олинган фурсатлар тамом бўлиб, ғалаба қозонилганини эълон қилишгач, уйга олиб кетишадиган ўша кунга етиб бораман, деган ишончдан кўнгли ёришиб кетарди. Лекин мана шу қувончли дақиқалар бир лаҳзада ўтиб кетарди-ю, аста-секин юрагини ваҳима боса бошларди: ахир худди мана шу умид билан нафас олиб келётган минг-минглаб кишилар кўзи олдида ҳар куни ҳалок бўляпти, ҳа, урушнинг сўнгги дақиқаларигача ҳам шундай бўлишини у жуда яхши тушунади. Агар тирикларни — уни ва унга ўхшаганларни жангга солишмаса, одамни қаяқдан олишади? Шундай бўлгач, нимадан ҳам умид қиласан? Шу боисдан ваҳимага тушиб қолган Гуськов бундан буёғига иши ўнгидан келишига кўзи етмай, зимдан ярадор бўлиш пайига тушиб қолди — албатта, кор жойидан эмас, енгилгина жароҳатланса етарли, — вақт ўтса бўлди-да.

Аммо қирқ тўртинчи йил ёзида, батарея бошқа жойга кўчишга шайланиб, тўплар ғилофланиб қўйилган бир пайтда нақ бурунлари остидан немис танклари чиқиб қолди-ю, Гуськов яхшигина ярадор бўлди. У деярли бир кеча-кундуз ўзига келмади. У кўзини очиб, тирик қолишига ишонгач, кўнгли жойига тушди: мана, жанг ҳам қилиб бўлди. Энди бошқалар жанг қилсин. Уники етарли, у ўзига тегишлисини дўндириб қўйди. У ҳали-бери тузалмайди, оёққа тургандан кейин эса, уйига жавоб беришлари керак. Тамом — яхшими, ёмонми, ишқилиб, жони омон қолди.

Андрей Гуськов роппа-роса уч ой Новосибирск госпиталида ётди. Унинг кўкрагидан икки марта осколька олишди, лекин жароҳати анчагача тузалиб, битиб кетмади. Уйдан далда бўлсин деб икки марта посилка юборишди. Настена бораёми деб сўраганида Андрей шундан-шунга сарсон бўлиб, бунинг устига бекорга харж қилиб нима қилади, ҳадемай ўзим бориб қоламан-ку, деб ўйлади-да, келишига унамади. Палатада ётган шериклари ҳам унинг гапини маъқуллашди. Госпиталга аввалроқ тушганлар қандай ярадорнинг уйига бутунлай кетишини, кимнинг бир бориб келишини, ким фронтга қайтиши кераклигини яхши билар эдилар. «Камида ўн кунга жавоб беришади», деди улар Гуськовга. Ана, энди кутинглар. Кутгил, Настена! У энди арзимаган майдачуйдаларни баҳона қилиб бир вақтлари Настенани хафа қилганларига сира ишонгиси келмасди: бу ёруғ оламда унинг учун Настенадан яхши хотин йўқ-ку, ахир. Қайтиб борсин, улар шундай яшашадими, у ёғини асти қўя-

верасиз! Урушдан кейин дунё бошқача бўлади. Ҳамманинг, ҳа, ҳамманинг ҳаёти бутунлай ўзгача кечади, буларники эса, айниқса. Улар урушгача ҳеч нимани тушунишмас экан, бир-бирларининг қадрларига етмай, бир-бирларини севмай яшашган экан — шунақаям яшарканми киши?!

Аммо ноябрда, госпиталдан жавоб берадиган кун етиб келганида, у шу кунни деб ўз жароҳатини ялаб-юлқашига сал қолган, сабрсизлик билан кутиб юрган фурсат етганида миясига бир туширгандай бўлишди: қисмга борасан, дейишди. Уйга эмас, қисмга. У уйига кетишига шунчалик қаттиқ ишонгандан қандайдир англашилмовчилик бўлган бўлса керак, деб ўйлади-да, анчагача ҳеч нимага ақли етмай қолди, кейин врачларга чопди, исботлашга тушди, қизишди, дағдаға қилди. Унинг гапига ҳеч кимнинг қулоқ солгиси келмади. Жанг қилишга яроқлисан — тамом, вассалом. Унинг кийимларини кийдиришди, қўлига солдатлик дафтарчаси ва озиқ-овқат varaқасини тутқаздишди-да, госпиталдан чиқариб юборишди. Қани, туёғингни шиқиллат, Андрей Гуськов, ўз батареянгга етиб ол, уруш ҳали тугагани йўқ.

Ҳали уруш кетаётганди.

У фронтга боришдан қўрқарди, аммо қўрқишдан кўра кўпроқ уйига бориб келишга қўймай, уни орқасига, урушга қайтараётган барча нарсалардан хафа бўларди, жаҳли чиқарди. У бутун вужуди билан, бор ўй-хаёли билан ўз жигаргўшалари — отаси, онаси, Настенани кўришга ошиққанди, шу ўй-хаёл билан яшаган, шу ўй-хаёл билан соғайганди, нафас олганди, у фақат шунигина биларди. Ахир жон борича югуриб кетаётиб, бирданига орқага бурилолмайсан-ку, чунки бир ерингга шикаст етиши мумкин-да. Ахир ўз устингдан ўзинг сакраб ўтолмайсан-ку. Ўз юртингда, Сибирда, уйинг шундоқ қўл чўзса етгүлик жойда туриб, қандай қилиб орқага қайтиб, яна ўзингни ўққа, ўлимга урасан? Ахир шу тўғрими, шу адолатданми? Жилла қурса бир кунгина уйига бориб, кўнгли таскин топса майлийди, кейин нима деса ҳаммасига тайёр эди-ку.

Аҳмоқ бўлмаса, Настена тайёр ўзи бориб кўрамав деганда йўқ дейдими? Шундай бўлишини илгарироқ билганида-ку, жўнайдиган кунлари чақирарди, кўрарди, енгил тортарди. Настена уни кузатиб ҳам қўярди, биров кузатиб қўйса, киши хотиржамроқ бўлади: одамнинг қисматида кўзнинг ўрни бўлакча — сафар олдидан сенинг қайтиб келишингга мунтазир бўлиб қолувчи кишингни

у жуда яхши эслаб қолади. Ҳаммаси, жўрттага қилгандай, чаппасига кетди. Агар бундан бу ёғи ҳам шундай кетаверса, бу оламда жонингдан умидинг қолмайди-ку, биринчи жангдаёқ ер тишлатишади.

У госпиталь бошлиқлари тўғрисида бу бир худонинг балоси экан, яшинни қайтариб ёки дўлни тўхтатиб бўлмагани каби буни ҳам бандаси йўлга сололмайди, деб ўйларди. Биттаси, ўша энг каттаси, ҳеч нимани суриштирмай, масалани бир ўзи ҳал қилди-қўйди, бошқалари унинг гапига қўшилишди. Лекин у тирик инсон-ку, нега у билан ҳисоблашишмади? Тўғри, ҳеч ким унга ҳеч нима ваъда қилгани йўқ, у ўзини ўзи алдади. Аммо бошқаларга уйларига бориб-келгани жавоб беришди-ку, жавоб беришди. Жавоб беришганини ўз кўзи билан кўрди, билади — шундай бўлгач, бу ҳам умидвор бўлади-да!

Нахотки, чиндан ҳам фронтга қайтиб кетса? Ахир қишлоғи шундоқ ёнида, қўлини чўзса етади-я. Ҳаммасига қўл силтаб, шартга жўнайвериш керак. Узинг учун — ўл етим. Ҳа, ўзбошимчалик қилганларни ҳам эшитгани бор, лекин бари тўғри бўлиб кетган. Нега энди бунга қолганда тўғри келмас экан? Тўғри келмаса, ундан нарига, шартга жўнаб қолади. Ахир у темир эмас-ку. Уч йилдан ортиқ жанг қилди, урушда юриш ҳам шунчалик-да!

У станцияга келиб бир составни, кейин иккинчи составни ўтказиб юборди... Гуськовнинг ўй-хаёллари аралаш-қуралаш бўлиб кетганди, нима қилишини билмасди. У бирор қарорга келолмасдан беҳуда вақт ўтказаётганига баттар жаҳли чиқарди. У озиқ-овқат варақасига паёғини олаётиб, навбатда турган бир пакана, хушчақчақ, қўлтиқ-твёқли танкчи билан гаплашиб қолди, танкчининг бошида шлём бўлиб, эгилган ўнг оёғи қалин қилиб ўралганди. Танкчи шарққа, Читага кетаётганди.

— Сен қасққа кстяпсан? — деб сўраб қолди у Гуськовдан.

— Иркутскка, — деб жавоб берди Гуськов дабдурустандан.

— Бирга кетарканмиз, — деб суюнди танкчи.

Шундай қилиб, Гуськов сўнгги дақиқаларда янги ўртоғини шарққа кетаётган поездга чиқарди-да, кетидан ўзи ҳам сакраб чиқиб олди. Бўлганича бўлар. Борди-ю, ушлаб олишса, Красноярскка, кейин Иркутскка икки-уч кунга бориб келмоқчиман, деб айтади, қўрқинчли ери йўқ, бир йўлини қилиб қутулиб кетади. Баъзан Гуськов ўз қилмишини ўйлар экан, тутиб олиб қайтариб юбориш-

са ҳам майли эди, деб кўнглидан кечирарди. Аммо бундай пайтларда кишининг иши ўнгидан келади: уни ҳеч ким тўхтатмади? Поездлар илгаригидек тирбанд эдики, йўловчиларнинг аксарияти ҳеч нимадан тап тортмайдиган ҳарбийлар бўлиб, уларга яқин йўлаш осон эмасди.

Аммо Гуськов уч кундан ортиқроқ йўл босиб, Иркутскка етиб келди-ю, капалаги учиб кетди. У ёғига борадиган бўлса, бир кунда ҳам етолмайди, икки кун ҳам камлик қилади — қиш, ахир. Ярим йўлдан қайтиб кетсинмикин, унда манави ножўя ишга қадам қўйишнинг, хуноб бўлиб, таваккалига иш тутиб, юзсизлик қилиб, бировларга исботлашга уриниб юришнинг нима кераги бор эди? Иннайкейин, қайтиб боришга ҳам вақт ўтмадимикан? Гуськов разведка ротасига эндигина келган қирқ иккинчи йил баҳорида ибратли отишни кўрган эди, у шуни эслади. Ўшанда ўрмон ичидаги кенг майдонга ўхшаган ялангликда полкни саф қилишди-да, икки кишини олдинга олиб чиқишди: бири қирқ ёшлар чамасидаги боғланган қўлини бўйнига осган мужик бўлиб, у ўзини ўзи отган экан, иккинчиси бўлса — ёш бола. Бу бола, айтишларича, эллик чақиримча наридаги қишлоғига, уйига бирров бориб келмоқчи бўлган экан. Бор-йўғи эллик чақирим-а. Бу бўлса, эҳ-ҳе, қаёқдан қочиб келяпти-ю. Йўқ, кечиришмайди, ҳатто уни штраф батальонига ҳам жўнатишмайди. У ёш бола эмас, қандай ишга қўл урганини тушуниши керак.

У ўшанда солдатлар ўзини ўзи отган кишига қанчалик жирканиб, нафрат билан қараб турганларини ҳам эслади. Болага ачинишди-ю, мужикка ачинишмади. «Аблаҳ! — деганди ўшанда одамлар. — Вой аблаҳ-эй! Ҳаммамизни лақиллатмоқчи бўлибсан-да».

Хўш, у, Гуськов-чи, бошқалардан ортиқ ери борми? Одамлар, нега бошқалар жанг қилиши керак экан-у, бу у ёқдан-бу ёққа бориб-келиб юраверар экан, деб ўйлайди, унга ана шунақа айб қўяди. Урушда кишининг инон-ихтиёри ўзида эмас, у бўлса, ўзига ўзи хўжайинлик қилди, энди, турган гапки, бу иш учун унинг бошини силашмайди.

У Иркутскда, вокзалда хаёли қочиб айланиб юраркан, кўзлари ола, учар хотинга дуч келиб қолди, хотин тунашига розилик бериб, уни шаҳардан анча олинсаги уйига олиб келди. Солдат ўзини қаёққа уришини билмаётганини шундоқ ҳам фаҳмлаган хотин эрталаб уни Таня деган ўрта ёшлардаги покизагина, силлиққина гунг хотинниқига бошлаб борди. У Таняниқида шартта

Ўрнимдан туриб, бирон ёққа жўнаб қолсаммикин, деб кечгача эсанкираб, юраги пўкиллаб ўтирди, эртасига ҳам шу ўй-хаёл билан ўтираверди, кейин эса уйдагилар ҳам, фронтдагилар ҳам то бутунлай умидларини узгунларича кутиш керак, деган андиша билан туриб қолди.

Гунг хотиннинг қишлоқ четида ўз уйи бор эди. Таня госпиталда фаррош бўлиб ишларди, кунига икки марта— тонг билан ва кечқурун борарди, у ердан латтага ўраб қолдиқ нон, шиша банкада эса сарқит бўтқа ёки шўрва олиб келарди. Яхшиямки, унга бирон нимани тушунтиришнинг ҳожати йўқ эди, умуман, гаплашмаса бўлаверарди. Уни қарангки, худди буюриб қўйилгандай, унга худо тилдан жудо қилган хотин ўнғайгина, осонгина йўлиқиб қолса-я. Ахир Гуськовнинг ўзига айтадиган гапи йўқ эди-ю. Баъзан у хаёлга ботиб ўтираркан, бу ерга қандай келиб қолганини, уни бу ерга нима бошлаб келганига ўзи ҳам тушуна олмасди, кейин бирдан поезд томонга ташланган ҳар бир қадами, поездда ўтган ҳар бир соати шундоққина кўз олдига келиб, равшан кўриниб кетарди, ичидан қиринди ўта бошларди. У рўй берган воқеадан ҳали ҳам ўзига келолмагани, шунинг учун гоҳо анчагача қимирламай бир нуқтага маъносиз тикилиб ўтирар, гоҳо дик этиб ўрнидан турарди-да, дард-аламини босиш учун одимлашга тушарди; унинг вазмин одимларидан ёғоч уй титраб кетарди, у эса уйнинг у бурчагидан бу бурчагига мокидай бориб-келарди-ю, лекин заррача таскин тополмасди. Энди ўзи тушиб қолган шу аҳволда ташвишлардан қутула олмаслигига кўзи етиб бирданига хуноби ошиб, ўзидан нафратланиб кетди.

Бу туйғудан, тўғрироғи, кайфиятдан, ўзининг ярамаслигидан, ношудлигидан узоқ вақтгача эзилиб юрди.

Таня жуда меҳрибон, жонкуяр аёл эди. У ўзининг гунглигидан заррача изтироб чекмасди, жаҳли чиқмасди, одамлардан ўзини олиб қочмасди: Гуськов қанча турган бўлса, шу вақт ичида бирон марта унинг ҳовоги солинганини ёки бирон нимадан хафа бўлганини кўрмади. Унинг чеҳраси қувноқ бўлмаса ҳам, аммо хотиржам, мулойим бўлиб, ҳар бир дақиқада жилмайишга мойил эди. Гўё гунгликни унга худо жазо тариқасида эмас, балки гуноҳлардан фориғ яшashi учун ато қилган эди. Аввал бошданоқ Гуськов Таня мени миримдан-сиримгача билади, билади-ю, аммо менга ачинади, деган туйғудан халос бўла олмади. Шунингдек, у назарида, гўё Танянигига ўз ихтиёри билан келмаган-у, балки кимдир раҳна-

молик қилиб, шу ёқни кўрсатган ва бошлаб келгандай эди. Аммо нимага — ёрдам беришгами ёки оҳишта, секин-аста жонини олишгами?

Таня ишдан қайтиб келгач, банкачаси ва тугунчасидаги нарсаларни олиб, Гуськовнинг олдига қўярди-да, рўпарасига ўтириб, унинг қандай овқатланишини ҳарислик, синчковлик ва мамнунлик билан кузатарди. Овқатланиб бўлгач, Гуськов худди мужикнинг елкасига қоққандай, миннатдорона оҳишта унинг елкасига уриб қўярди. Унинг шу қўполроқ суюшидан севиниб, ийиб кетган Таня Гуськовнинг қўлини ушлаб олиб юзига босарди, кейин қандайдир имо-ишоралар қиларди, аммо Андрей тушунмасди. Таня қизишиб, бармоқларини тез-тез, шоша-пиша бублик-ёзар, кўрсатар эди. Гуськов эса бошини чайқаб, тескари қарарди. Шундан кейин Таня уни тинчлантириш учун имо-ишораларини йиғиштириб қўярди-да, гуноҳкорларча унга қўлини узатарди.

Вақт ўтиши билан Таня ўзининг кўпгина имо-ишораларини ҳар қалай Гуськовга уқдира олди. Болани қай тариқа меҳр, сабр-тоқат билан гапга ўргатилса, Таня ҳам ўз имо-ишораларини унга ана шу йўсинда уқдирарди. Аммо бу имо-ишоралардан Гуськовнинг кўнгли кетарди, шунинг учун у иложи борича ўзини ундан олиб қочарди. Гуськовнинг бу ерда узоқ қолиш нияти йўқ эди. Кечалари Таня унга суйканганида Гуськов унинг заиф, киши ҳирсини қўзғатувчи пичирлашини — бундай пайтда барча хотинлар оғзидан чиқадиган ўша сўзларни эшитгандай бўларди-да, капалаги учиб кетарди. У синаб, қимир этмай ётар ва янглишганига ишонч ҳосил қилар эди, шундай бўлса ҳам, у Таня ўзини бировга ўхшатапти-ю, аслида ундай эмас, деган нохуш туйғудан ҳар қалай қутула олмасди.

Аммо сирасини айтганда ўзининг ҳам энди кимлиги номаълум эди. Унинг бутун ўйлаганлари аралаш-қуралаш бўлди-ю, чаппасига кетиб муаллақ осилди қолди. Уч-тўрт кунга келди-ю, бутунлай қолиб кетди. Настенани ўйлади-ю, Таняникига келиб қолди. Бошқа ишлар тўғрисида фикр юритишнинг ўзи даҳшатли эди. Ўзинг пиширган ош — айланиб ҳам ич, ўргилиб ҳам, энди юз пушаймон қилганинг билан фойдаси йўқ.

Бир ойдан кейин Андрей сира чидаб туролмади. Ўлса ҳам бирон ёққа кетиши керак. Алламаҳалда, Таня госпитални супуриб-сидириб юрганда, у уйдан чиқиб, жўнаб қолди. Орқага қайтиш учун энди унга йўл йўқ эди, фақат биргина йўл — уйга қайтиш қолди.

У Иркутскдан иложи борича аҳтиёт бўлиб йўлга тушди. Кундузи қишлоқларда қорасини кўрсатмасликка ҳаракат қилди: битта-яримта кўриб қолса нима бўлади? У харобаларда, қишлоқларда, пичан ғарамларида беркиниб ўтирар, атрофга аланглар, ҳар бир шарпадан бир чўчиб тушиб, секингина сўкинар, совқотиб, ўзини лаънатларди, кечаси, ҳаммаёқ тинчигандан кейин оёғини қўлига олиб югурарди. Хайриятки, кунлар қисқа, бир тутам эди.

Ниҳоят, у совуқ қирчиллатиб турган тунларнинг бирида Атамановкага етиб келди, қишлоқнинг юқори четида дўхтади ва икки тарафга чўзилиб кетган уйларнинг оппоқ томларига қор толиқтирган кўзлари билан назар ташлади. У ўз қишлоғини кўрганда юраги лоақал булк этмади, булк этишга ҳоли ҳам йўқ эди. У бирпас қараб турди-да, кейин Ангарага тушди ва муздан юриб, жарлиядан қишлоқни ҳам кўрмай, судралиб ўз мўрчасига кетди. У ерда, мўрчага кириб, аранг эшикни ёпди-ю, ерга юстубан чўзилди ва анчагача худди ўликдай қимирламай ётди.

Тонгга яқин у зўрға оёғини судраб, Ангаранинг нариги томониغا жўнади. У елкасига чангини ташлаб олган, белига қистириғлиқ болта эса ликилларди.

Андрей Гуськов Андреевскдан, дарё ёнидаги эски қишлоқдан бошпана топди. У кўпдан бери қўл теккизилмаган печкани ёқди, манеркасида чой қайнатди ва ит кунини кўриб юрган шунча вақтдан бери биринчи марта ичига иссиқ кирди. Ярим соатдан кейин у ё кўпдан бери иссиқ нималигини билмаган вужуди бирданига шунчалик қизиб кетганиданми, ё бўлмаса асаблари тараглашиб, ҳар лаҳза кўзини йириб-йиртиб қарамасдан, қулоғини динг қилмасдан, ниҳоят, яйраб дам оладиган шу онларни талай вақт орзиқиб кутганданми, дағ-дағ титрай бошлади, қўл ва оёқларига қараб туриб, нари бориб-бери келаётганини сезди.

У Иркутскда юрганидаёқ Атамановка атрофидā қаерга бош суқишини чамалаб, худди мана шу қишлоқни танлаган эди. Бу ер айти муддао эди, қишлоқ тоғ ортига бурилиб кетган чуқур жарликда бўлиб, кечасию кундузи ёққанинг билан тутун сира кўтарилмайди. Бундан ташқари, икки қадам нарида сой бор, ер музлаган пайтларда ҳам из қолдирмай бу уйга етиб олса бўлади.

Нима ҳам қилардинг, энди ҳаммасидан олдин шуни ўйлашга тўғри келади. Бу ернинг Ангара ортидалиги жуда қулай, илгари ҳам бу ерларга аҳён-аҳёнда битта-

яримта келарди, ҳозир бўлса ҳеч ким қадам босмайди. Ҳатто оролча нарёғидаги бакенчининг* ҳам бу ерда иши йўқ: пароходлар дарёнинг кенг, ўнг тармоғидан қатнардди.

Атамановка ерлари, ўтлоғу ўрмонлари азалдан ҳам ўша томонда бўлиб, бунақа жойлар у ерда ҳам кўп эди. Шундоққина ёнларида ов қилишарди, балиқ тутишарди, бошқа ишлар учун ҳам узоққа боришмасди. Ленага туташиган ерларда овланадиган ҳайвонлар ҳам, ёнғоқ ҳам, мева-чева ҳам сероб эди, шунинг учун дарёнинг бу томонига камдан-кам сузиб ўтишарди. Тўғри, қишлоқ рўпарасидаги оролчанинг ўт-пичанларини ўриб, мева-чеваларини териб олишарди, шунинг учун ҳам оролчани Пичанзор деб аташарди.

Аммо япон урушидан олдин Атамановкага Расеядан Андрей Сивий деган киши икки ўғли билан кўчиб келган эди. У у ёқ-бу ёқни хўп яхшилаб кўрди, чамалади-да, мужикларни таажжублантириб, ўз хўжалиги учун Анггаранинг шу ёғидан жой танлади. У бошқа одамлар қатори қишлоқда уй қурди, экин экишга эса, ерни бу ердан ажратди. У ўлиб-тирилиб кундаков қилгани ҳам йўқ, экинбоп яланглик, текис ерлар етарли эди.

У иккита қишлоқ қурди: бири дарё бўйида, пичанзорга яқин ерда, иккинчиси юқорироқда, биринчисидан икки километрча наридаги тик тепаликда эди. У хўжалигини шундай йўлга қўйдик, аста қўяверасиз!

Шундан бери бу томонларни Андрей Сивин номи билан атаб, Андреевск дейишади.

Андрей колхоз тузилмасидан анча олдин оламдан ўтиб кетди, бир ўғли герман урушидан қайтиб келмади, иккинчисини эса, ўттизинчи йилда қулоқ қилишиб, оиласи билан қаёққадир бадарга этишди. Шундай қилиб, муҳожир Андрей Сивий янги ерда илдиз отиб, палак ёзолмади.

Унинг ерларини, табиий, колхоз ўз ҳолига ташлаб қўйди. Тупканинг тубидаги бир неча гектар ерни деб баҳорда, ёзда, кузда одам олиб келиб-олиб кетишга арзирмикин? Ангарадан сеялка-ю, ўроқ машиналарни олиб ўтиш-чи? Шунини деб паром ҳам ясаш керакдир? Дарҳақиқат, арзирмикин?

Мана энди Андрей Гуськов ҳамма тоғонидан қулай, ишончли бошпана қолдириб кетган муҳожир Андрей

* Б а к е н — сув йўлларида хавфли жойларни белгилаш ва кемалар юра оладиган йўлни аниқлаш учун лавгарга боғлаб қўйилган сузғич. (Тарж. изоҳи.)

Сивийдан миннатдор бўлиб, унинг ҳаққига дуо қилиши керак.

Борди-ю, у бу ерда кўпроқ турадиган бўлса, пастдаги қишлоқ фақат ёзгача иш беради. Кейин, агар бу ерга биронта балиқчими ёки тиниб-тинчимайдиган одамми ҳафсала қилиб келиб қолгудай бўлса, — ё юқорироққа, ё бирон бир бошқа жойга кўчишга тўғри келади.

Шунинг учун у эртагаёқ бориб, юқоридаги қишлоқнинг аҳволи қандайлигини кўриб келиш керак, деб кўнглига тугиб қўйди. Чанги бўлса — бор. Дарё ёқалаб юқорига кўтарилади, кейин чангида айланиб бошқа томондан кириб боради. Агар яшашни истасанг, бир амаллаб саранжом топишинг, ниманг бору ниманг йўқ, нима билан янги ҳаётингни бошлашингни бир сидра кўздан кечириб қўйишинг керак. Қани, энди битта милтиқ бўлса, бошқа бировга эмас, фақат Настенага келганини билдириб қўйиш лозим. Уз кунинг ўзингга қолишидан ёмони йўқ.

У шулар ҳақида бўшашиб хаёл суриб ўтираркан, титроғи андак босилгандай бўлди, печкага яна ўтин ташлади-да, сўрига чиқиб чўзилди ва бир кечаю бир кундуз, то индинига эрталабгача донг қотиб ухлади.

5

Ҳар йилдагига қараганда бу йил заёмга ёзилиш жуда эрта бошланди, кечқурун Настена борди-да, шартта икки мингга ёзилди. Қишлоқда фақат Иннакентий Иванович шу рақамга етиб борди, аммо Иннакентий Ивановичнинг пули ачиб ётганини ҳамма биларди, шунинг учун одамлар уни Иннакентий Кармонзович деб атарди, лекин Настена нимасига, қайси давлатига ишониб шунақа қилганини ўзи ҳам тасаввур эта олмасди. Михеичнинг чиндан ҳам тоби йўқмиди ёки шунчаки баҳона қилдими, ҳар қалай мажлисга Настена борди, мажлис нима ҳақда, қайси масала юзасидан бўлишини олдинроқ айтишмаганди. Мана оқибати — Настена ўрнидан турди-ю, шартта айтди-қўйди. Вакил уни мақтади, одамлар эса, ёқа ушлади, Настена бўлса, дадил гапириб юборганидан ўзи қўрқиб кетди, аммо айтилган сўз — отилган ўқ, уни қайтариб бўлмайди. Энди чекинишга кечикканди. Қандайдир ички бир нидо тўғри қиляпсан, деб Настенага тасалли берарди. Модомики, айтдими, демак, нимадир уни шундай дейишга ундаган, бекорга оғзидан чиқиб кетмаган-да. Балки эрининг гуноҳини облигация билан ювиб

кетмоқчи бўлгандир... чамаси, Настена шу пайтда эрини ўйламагани шекилли, аммо Настена ўйламаса, ўрнига бошқа биров ўйлаши мумкин эди-ку, ахир.

Настена келиб, заём тўғрисида оғиз очиши билан, Михеич дарров сўради:

— Хўш, қанчага ёзилдинг?

— Икки мингга.

Скамейкада ямоқчилик қилиб ўтирган Михеич бошини шартта кўтарди-да, ишонмай сўради:

— Нима дединг, ойим қизим, ҳазиллашяпсанми?

— Ҳазилмас...

— Ақлдан озганинг йўқми, ишқилиб? Ё шунча пулинг борми? Балки тугиб қўйгандирсан?

— Йўқ.

— Ундай бўлса, нега бунақа хом хаёлга бординг? Бу пулни қаёқдан топиб бермоқчисан? Менданми ё ундан,— у печка устида ётган Семёновнага ишора қилди,— ё бизни бозорга солмоқчимисан? Ахир, бизни биров текинга олмайди-ку.

— Ғалаба учун охирги марта дейишди.

— Ғалаба учун...

Печка устида Семёновна ғимирлаб, парда ортидан бошини чиқарди:

— Нима, нима деяпти?

— Жуда бойиб кетдик, деяпти. Пулимиз жуда кўпайиб кетганмиш. Шунчалик кўп эмишки, қўйгани жой тополмаётганмишмиш.

Настена илгари Андрей билан ётиб юрган каравоти ҳозир ҳам шу ерда турган чит парда орқасига ўтди, Настена Михеичнинг вайсаб-вайсаб ҳовуридан тушиб қолишини, қайнонаси эса, ғапнинг паст-баландини билгандан кейин телба тўнини тескари кийиб, икки ойлаб-уч ойлаб тумшайиб юришини биларди. «Менга деса, ўлиб кетмайдими улар!»—деб дилидан ўтказди Настена. Бир амаллаб шу пулни тўлайди, кейин бир йўлини ўйлаб тонади. Мажлис ҳам охиргиси эмас-ку, ахир... Аммо ана шу заёмга ёзилиш баҳонасида у Кардага бориб-келишга рухсат олди, ана шу икки минг унга дастак бўлди, агар шу бўлмаса, ҳеч нш чиқмасди, албатта.

У ҳаммасини тўғри хомчўт қилди. Мажлисдан кейин белгиланган рақамнинг пасаймасдан кўтарилганини кўрган колхоз раиси Несторнинг заёмга ёзилишидан хурсанд бўлганини сезган Настена мана кўрдингми, мен мана шунақаман, дегандай жилмайиб, пилдираб унинг олдига келди.

— Нестор Ильич,— деди у раисни сал ийдириш мақсадида хиёл баландпарвозлик билан мурожаат қилиб,— эртага ўртоқ вакилни ким элтиб қўяди?

Нестор қувлик билан кўзини қисди-да:

— Ўртоқ вакил, ҳой ўртоқ вакил!— деб чақирди.— Манави бизнинг бугунги зарбдоримиз эртага сен билан Кардага бирга бормоқчи. Сен нима дейсан — қарши эмасмисан?

Ҳаммаёғи шалайим, бошида бир тутамгина сочи қолган, қилтиллаб турган вакил уларни олдига келди ва Настенанинг кўзига тикилиб туриб тўнғиллади:

— Қайси эркак йўқ дер экан? Мен ҳатто шундай нозанин кузатиб боришини хаёлимга ҳам келтирганим йўқ.

Нестор ўзига яқин кўриб унинг елкасига қоқиб қўйди-да:

— Боргандан кейин яна қайтариб юбор,— деди ва Настенага кўз қисиб қўйди.— Узоқ ушлаб турма, шусиз ҳам бу ерда ишлайдиган одамимиз бармоқ билан санарли.

Эртага Настена Кардага боради. Бу янгиликни ҳали Михеичга ҳам айтиш керак, яхшиси эрталаб айта қолсин, бугунги икки минг машмашаси унга кифоя қилади. Э худойим, энди бу ёғига у қандай кун кўради-я? Улар нима бўлади?! Нима бўлади?!

...Настена биринчи учрашув вақтида келишиб қўйганига мувофиқ ўша кеча Андрейга милтиқ элтиб берди. Қидириб ўқ ҳам топди, аммо унга керакли дори Михеичда йўқ экан, шу боисдан у йўқни йўндириб икки-учта ўққа етарли дорини аранг элади. Бу кам, албатта Андрей шундай деди, аммо қишлоқдан йиғишга Настена қўрқарди: дарров қайнотасига етказишади, кейин у тўполон қилади. Қишлоқ кичик, кеча ким кимникига туз сўраб кирганини ҳам, то нон пишгунча ким кимдан бир думалоқ бўлка нон олганини ҳам ҳамма билади. Тагин денг, Настена Михеичга билдирмай омбор деворидан устига кийим-кечак ташлаб қўйилган милтиқни олди, чол сезиб қолса — нима бўлиши маълум эмас. Ҳозирча бу ҳақда ҳатто ўйлагиси ҳам келмасди.

Андрей бу сафар мўрчада ўзини бутунлай бошқача тутди. Унга пўписа ҳам қилмади, тик этган товушдан чўчиб ҳам тушмади, у гангиб, ер билан яксон бўлган одамга ўхшаб индамай ўтирарди, ўтирарди-ю, бирон нима дея олмасди. Настенанинг унга шунчалик раҳми келдики, ўкраб йиглашига сал қолди. Андрей кетаётиб дилини ёрди:

— Иложини тополсанг, Андреевскка, қўйи қишлоғга

олдимга бор. Мен ўша ердаман.— Кейин титроқ овоз билан илтимос қилди:— Албатта бор, Настена, мен кутаман. Аммо эҳтиёт бўл, биронта ит исингни олмасин.

Вакилга бўла Несторнинг ўзи миниб юрадиган яхши от — Карькани беришди. Настена уни раиснинг четан аравасига қўшди, аравага пичан ташлаб, Карькани вакил тунаб қолган раиснинг уйига қараб ҳайдади. Раисникидагилар эса энди нонуштага ўтиришган экан, шу сабабдан Настена қайтиб келиб юрмаслик учун биратўла йиғиштириниш учун уйига жўнади.

Эрталаб, уйқудан туришгач, Михеич Настенанинг шаҳарга боришидан ҳатто хурсанд ҳам бўлди чоғи. Уйда керосин тугагани, Михеич отхонадан икки марта шишага қўйиб, яширинча олиб ҳам келган эди, Настена ҳам бир марта лампани кўтариб Надьканикига боргани. Ҳа, гугурт ҳам, туз ҳам топиш керак. Совун топилиб қолармикин, деб умидвор бўлишарди-ю, аммо топилиши амри-маҳол эди, кўпдан бери совун йўқлигидан кирни ишқорда ювишарди. Йигирманчи йилда Атамановкада дўкони бор баққол хотин Симани партизан Афанасьевич муз устидаги ўйик — хуккидан чўктириб юборгач, мих сотиб оладиган жой ҳам қолмагани, ҳар сафар майда-чуйда лозим бўлса, Кардага боришга тўғри келарди.

Лекин ҳаммасидан Михеичнинг илтимоси қўл келди.

— Менга қара, ойим қизим, бир ҳафсала қилиб овчилар дўконидан ўқ дори билан сочманиям қара. Отишгаку, кўпдан бери отганим ҳам йўғ-а, аммо қўр бўлиб турса, чакки бўлмайди. Баҳорда кийик-илик полизга келиб қолса ҳам ажаб эмас.

У қазноқдаги керосин солиб юрадиган тунука банкани олиб чиқди-да, ўзининг ит терисидан тикилган пўстинини Настенанинг оёғи остига ташлади.

— Бугун қайтиб келасанми, йўқми?

— Билмайман, магазинлар очиқмикин, айланиб чиқа олармикинман.

— Ҳа, майли, бугун бўлмаса, эртага қайтарсан.— Кейин ўзини тутолмай кечаги гапни юзига солди.— Кеча қаллаи саҳарлаб кетганча даб бўлсанг кошкийди. Шунда бўйнимга анави икки минг тушмасмиди. Ҳазил гапми? А? Нега индамайсан, ойим қизим? Кеча жимгина ўтирсанг ёки тилингни сал калтароқ қилсанг ўлармидинг, мана, бугун гаплаша берардик. Ҳай, майли, бора қол энди, бора қол. Иннайкейин, қишлоқ советига ҳам киргин, билгин-чи Андрей тўғрисида бирон янги хат-хабар бор-

микин. Почтага ҳам кириб ўт. Балки хатми ёки бирор қоғозми ётгандир.

Қачондан бери ўзининг гапини маъқуллаб печка устида ётган Семёновна тўнғиллаб деди:

— Бе, бизлай бегона эйкак билан бийга аявага тушармидик. Ҳечам-да! Яна шундай замонда-я. Эй худо-йим-эй! Кимга осилишнIAM билишмайди. Одамлар қутуриб кетяпти.— Семёновна сўзларнинг ярмини ямлаб юборарди.— Ахий бу боя-бойгунча аява кетидан югуйиб юймайди-ку, ахий у ёнма-ён ўтияди-ку.

— Бўпти, бўпти, кампир, бичиб тўқийверма,— деб унинг оғзига ўрди Михеич.— Ётганингдан кейин индамай ётавермайсанми, оғзингга келганини гапираверасанми? Зап қўрқадиган одамингни топибсан-да — Настенандан-а!

Михеич бағри кенг одам-да. Агар Михеич бўлмаганда шу йилларда Настенанинг ҳолига маймунлар йиғларди. Семёновнага қолса-ку уни ўз эркига қўйиб қўймасди-я, ишдан, рўзғор юмушидан бир қадам нари жилдирмасди. Хўш, бу ерда кимга ҳам кўз сузардинг. Қишлоқда бор-йўғи битта эркак, у ҳам бўлса ўша Нестор, шу дардининг орқасидан-ку уни урушга ҳам олишмади, бунинг устига хотини уни ер-кўкка ишонмайди. Михеичнинг ўзи Настенани жон-ҳолига қўймай, бор, бора қол, ойим қизим, хотин-халажларнинг олдига бориб, бирпас ўтириб кел, гаплашгин, ўйнаб-кулгин, сен ёшсан, биз қариялар билан бўғилиб ўтирасанми, деб ташқарига чиқариб юборарди.

Михеич хўп хушфеъл одам-да, аммо ҳадемай чол билан ҳам ораларида гап қочиб қоладиганга ўхшайди. У милтиқ ғойиб бўлганини билади-ю, кейин бошқа йўқолган нарсаларни қидириб қолади. Настена эса ғиқ этолмай тураверади. Буни ўғриларга ағдариб бўлмайди; ҳаммаёқ тўс-тўполон бўлади, сўраб-суриштиришади, тагига етишади, кейин бирдан битта-яримтанинг хаёлига: нега фақат Гуськовларнинг нарсасини ўғирлашади? Шу атрофда юрган ўғри ўзларидан чиқмаганмикин, қаерда қанақа нарса турганини билиб, ўз нарсасини олиб кетмаяптимикин?— деган фикр келиб қолиши мумкин. Андрей зинҳор-базинҳор отамга сездирма кўрма, деб тайинлаган. Ана унда қутулиб бўлсан, Семёновна яқинда бир юмалоқ нонни йўқотиб қўйди. Настена уни иккинчи учрашувида Андрейга элтиб берганди, шунинг учун у нонни Надька қарзга олиб кетди, деб баҳона қилди. Хўш, буёғи нима бўлади?

Настенанинг Кардага бориб-келиши жуда ҳам зарур эди. У алоҳида тугунчада тўқима жун кофтасини, ҳар аҳтимолга қарши, борди-ю, ҳеч ким кофтамага қайрилиб қарамаса, деб қимматбаҳо, чиройли, кулранг Оренбург шолини ҳам олиб олганди, бу шолини Андрей турмуш қурган дастлабки йили олиб берганди. Настена буларни унга алмаштиришга олиб кетаётганди. Андрейга-ку амаллаб бир челақ картошка элтиб берди, аммо ун олишга қўрқди, яшиқда бор-йўғи икки қоримли ун қолибди. Уни бўлса, ҳар қалай эри қийналмайди: нон-пон пишириб еб юради. Биронтаси суриштириб қолса, у унни кўчиб келган Маруся учун алмаштиряпман деб қўя қолади. Карда катта қишлоқ, у ерда ҳар қандай ишнинг ҳидини чиқармай, гум қилиб юборса бўлади. Ҳақиқатан ҳам у ўтган қишда Марусяга егулик нарса бериб, кофтани алмаштириб олганди, шунинг учун рости қайси-ю, ёлғони қайси, ажратиш қийин эди. Маруся уруш бошлангандан бери латта-пугтасини сотиб болаларини боқиб келаётганини бутун Карда биларди.

Улар қуёш кўтарилиб, чарақлаб турган пайтда йўлга чиқишди. Чилладаги қилиқларидан кейинроқ совуқ шаштидан анча тушиб қолганди, эрталаб ҳаво аёз бўлса ҳам, аммо тиниқ, илийдиган авзойи бор эди, тушга бориб янада юмшаши сезилиб турарди. Карька қишлоқдан чиқиши билан илдам йўртиб кетди, четан чана, худди муз устида кетаётгандай қатқалоқ йўлда қаттиқ гижирлаб сирпаниб борарди. Қор босган далалардан кўкиш буғ кўтариларди, уфқда эса оқиш нур устунлари муаллақ тургандай туюларди. Яланғоч қайинларда ўтирган ола қарғалар товуқларга ўхшаб қанотларини икки томонга ёзиб, жимгина тозалашарди. Борлиқ илиб, тўйиб-тўйиб, эркин нафас оларди. Ҳали анча эрта бўлишига қарамай, кўклам нафаси сезилиб турарди.

Настена пўстинни вакилнинг оёғига ташлади-да, олдинга ўтиб чўккалади. От тўсқларидан сачраган қор юзига уриларди: Настена кўзларини қисарди-ю, аммо тескари қарамасди. Четан чанада шамолдай тез елиб бориш ҳам, гўё баҳор гиж-гижлаб, муддатидан олдин атайлаб унинг учун очилиб кетган кун ҳам Настенани ҳаяжонлантириб, ўжарлигини қўзитиб қўйганди, у ҳаммага, ҳатто ўзига ҳам ўчакишиб, бирон нима қилгиси келарди. Етар курк товуқдай, уйда ўтиргани ҳам—олға, Настена! Қўрқма, Настена — олға! Сенинг қувончинг энди бошқача қувонч бўлиши, сенинг қайғу-ғамларинг одамларнинг ту-

шига ҳам кирмаслиги керак. Сен эса қўрқма, ҳайда, чуҳ де, орқанга қарама.

Вакил уни гапга соларди, Настена эса истар-истамас жавоб берарди. Ахир шунақа эркаклар ҳам бор-ку: гўё ҳаммаёғи жойида-ю, аммо эркак бўлиб қаёққа борарди дейсиз, оғизда, холос. Манави ҳам ўшандақа — қўлидан хотин-қизларни заёмга ёздиришдан бошқа иш келмайди. Гап қаёқда, нуқул ҳиқиллайди, юзи ҳам чала ювилган чурук матога ўхшайди — умрида неча марта ювинган бўлса, ҳаммаси шу матога ўтиришиб қолгану бу мато тешила-тешила деб турибди.

Далалар тугади, анҳордан ўтишлари билан икки томондан асрий арчазор бошланиб кетди. Бу ер сув сепгандек жимжит эди — на шабада ғир этади, на ўзлари чуққ этишади, фақат Карька туёқларини тап-туп уриб боради. Аҳён-аҳёндагина шохлардан қор тўзиб тушиб, йўл устида кўкка бўй чўзиб турган дарахтларнинг бири-бирига тутшиб кетган ўткир учлари билинар-билинмас титраб қўяди — бу ердаги ҳаёт мана шу эди.

Лекин вакил шу ерга етганда тўсатдан дадил бўлиб қолди. Ўтирди-ўтирди-да, ногаҳон Настенанинг орқасидан оёғини ушлаб ўзига тортди ва чўчкадай ҳур-ҳур қила бошлади. Настена чаққонлик билан — шунчалик журъатим бор деб ўзи ҳам ўйламаганди, — унинг қўлидан чиқди-да, кўз очиб-юмгунча вакилни чанадан қорга ағдариб юборди; Карька ҳуркиб, олиб қочди, Настена эса, унинг жиловини тортмади ҳам: ўртоқ вакил бир пиёда юриб, қўл-оёғини ёзсин, қизиб олсин. Уч ярим йилдан бери якранг, яхнасақ тиззасини қўлтиқлаб ётди, ўшанда ҳам манавига ўхшаган хезларга ўлса ҳам қиё боқиб қарамаган бўларди. Энди эса, эри бор, бунинг тенги эмас, бир амаллаб тинчитади.

Вакил ҳарсиллаб югуриб келди ва ҳеч нимага тушунмай, Настенанинг қаршилигини ҳазилга йўйди-да, яна унга ёпишди. Унинг бошлаб адабини беришга тўғри келди. У кўзини пирпиратиб, жим бўлиб қолди, ярим соатдан кейин эса, гўё ҳеч нима бўлмагандек, хотинини мақташга тушди, болалари ҳақида гапирди. Настена хотиржам тортди — мана бу бошқа гап — шундан кейин у Карькани жадаллатди.

Кардага қош қораймасдан етиб келишди, Настенанинг бахтига магазинлар ҳали очиқ экан. Бу ерда ҳам унинг омади келди: керосин ҳам, ўқ дориси ҳам бор экан, энг муҳими, шулар билан Михеич олдида бошқа ишларини хаспўшлаб кетиши мумкин эди. Шу ондаёқ қайнота-

сига қиладиган баҳона ҳам топила қолди: биринчи кун и керосин йўқ экан, олиб келишларини кутдим, дейди. Бундай сабабга эътироз билдириб бўлмайди. Настена совун тополмади, албатта, ammo гугурт билан туз сотиб олди. Настена у ёқ-бу ёқни қараб, шам кўриб қолди-да, ундан беш дона олди — булар қаёқдан, қайси черковдан келиб қолгани бир худога аён. Настена эсини таниганидан бери сельпода шам сотилганини билмасди, бу ерда эса, худди буюриб қўйилгандек эски, қорайиб, эгилиб қолган шамлар хор бўлиб ётибди. Учасини уйга олиб боради, иккитасини Андрейга олиб қўяди, керак бўлиб қолганда эри ёқади, кўнгли кўтарилади.

Ишинг бир юришиб кетса, юришаверади, деган гап ҳаққол рост. Настена кечқурун кофтасини ярим пуд унга осонгина алмаштирди, шолни кўрсатишга ҳожат ҳам қолмади. Бу уни шунчалик қувонтириб юбордики, кечаси бўлса ҳам уйга қайтиб кетмоқчи бўлди, ammo худога шукур, ниятидан қайтди. У эри урушда юрган бир таниш аёлникида тунаб қолди. Настена кечаси гоҳ кўзи илиниб, гоҳ уйқуси ўчиб ётаркан, девор ортида Карьканинг пичанни курсиллатаётганини, совуқдан силкиниб, депсинаётганини эшитиб ётди. Настена тўлганиб ётди-ётди-да, оҳиста ўрнидан турди, бекага билдирмай отни қўшди, чанага бир кунга етарли қилиб пичан ташлади ва йўлга тушди. Унинг кетидан на бирон ит ҳурди, на қаттиқ уйқудаги қишлоқдан бирон овоз эшитилди.

Настена сўнги уйлардан ўтгач, отни ўннга, Ангарага бурди. Карька тушунмагандай тўхтади: ахир уйга элладиган йўл тўғри кетади-ку. Настена жаҳли чиқиб, тизгин билан отни қарсиллатиб урди. Худди кечагига ўкшаб, яна унинг жони ичига сигмай қолди, шу боисдан безгак тутаётгандек аъзойи бадани қалтираб, қани энди чанадан тап этиб ўзимни ташласаму Карьканинг олдига тушиб югуриб кетаверсам, дерди. Тезроқ, тезроқ! Настена отни Ангарадан елдириб ўтиб бўлмаслигини биларди: бирон чуқурга тушиб кетади-ю, оёқсиз қолади, — шунга қарамай у отни қистади. У битта-яримта кўриб қолмасин, тўнг отмасдан Рибнаядан ўтиб олай, деб шошиларди. Юраги қинидан чиққудек бўлиб гурс-гурс урарди, Настена ҳам унинг таъсирида остига тўшалган пўстин устида сакраб тушар, ўзини ҳар мақомга солар, жиловни силтаб, қандайдир тушуниб бўлмайдиган, ваҳимали сўзларни айтиб бақирарди. Тезроқ, тезроқ...

Ҳаммаси, ҳозирги ишлар ҳам, кейин бўладиганлари ҳам — ҳаммаси тезроқ бўла қолсин!

Рибная орқада қолиб кетгандан кейингина Настена Карьканинг бошини тортиб, жиловни бўш қўйди. Энди яқин. Ховлиқиши ўзидан-ўзи босилиб, кўнгли ҳувиллаб қолди. Худди ичи тутунга тўлиб кетгандай, кўксининг қаеридир жизиллаб ачишарди, аммо нимаданлигини Настена билмасди.

Настена туннинг хираллашиб қолганидан ҳадемай тонг ота бошлашини тушунди.

У йўлда бораркан, мана сен, Настена, ёлгон гапиришни ҳам, ўғирлик қилишни ҳам ўрганиб олдинг, деб ўйларди. Аммо бу фақат бошланиши, холос — бундан бу ёғига ҳолинг нима кечади, Настена? Лекин у ҳар қалай гуноҳи борлигини ҳис этмасди, бўйнига олмасди, у келажакка шунчаки кўз қирини ташлаб қўйишни, бу ишлар нима билан тугагини кўришни истарди.

Настена Карькани тўхтатганда тонг отган эди, у отни жиловидан ушлади-да, музламадан етаклаб, соҳилдан кўриниб турган айрилишга қараб юрди.

6

— Салом, хўш, ҳорма энди, — деди Настена ва оҳиста жилмайиб қўйди.

Настена уни гафлатда қолдирди. У Настенанинг қандай келганини, шоша-пиша отни қантариб, дарё ёнида қолдирганини ва қишловга оҳиста яқинлашганини сезмай қолди. У бошига калта пўстинни тортиб ухлаб ётганди. Настена эшикчани оча бошлаганида у худди портлаш тўлқини сўридан итқитиб юборгандай, оёғида зўрға турарди. Мана, энди у сочлари тўзиб, гангиб, унинг олдида тураркан, келган кимса Настена эканига ҳамон ақли бовар қилмай, шунчалик қўрқиб кетганидан хижолат чекиб, мулзам бўлаётганди.

Ниҳоят, Настена уни тузукроқ кўра олди: букилиб, бесўнақай жуссасининг ўнг томонга сал чиқиб туриши ҳам ўша-ўша, осиеворий ясси юзи ҳам, пучуқ бурни ҳам ўша-ўша, муштлашиб қолган қора соқоли ўсиб кетибди. Қаърига тортган кўзлари еб юборгудек бўлиб тикиларди, ўткир кекирдаги жонсараклик билан худди мокидай чиқиб-тушиб турарди. Ориқлаб, юзлари сўлибди, чўкиб қолибди, аммо қадди букилмабди, — кўриниб турибди, ҳали ҳам бақувват, чайир, сал қўл тегизсанг бўлди, аъзойи бадани тортишиб, тош бўлиб кетади. У, Настена таниган, билган, жондан азиз киши, лекин ҳар қалай бе-

гона, ғалати эди, бу Настена нима дейишини, қандай сўрашни билган, бундан уч ярим йил олдин кузатиб қўйган ўша одам эмасди.

— Мана,— у айбдорлардек жилмайиб яна гап бошлади,— ҳолингдан хабар олгани келдим. Ташвишланма, ҳеч ким кўргани йўқ. Мен бугун тўғри Кардадан келдим, келсам ухлаб ётган экансан. Бирон қора кунингга яраб қолар, деб у-бу олиб келдим.

— Энди кунларимнинг ҳаммаси ҳам қора,— деди у ниҳоят тилга кириб.

Андрей пахтали шим ва жун пайпоқда эди. Унинг бир юзини совуқ олиб, ёноғи қорайиб қолганини Настена энди пайқади. Андрей секин-аста ўзига кела бошлади: оёғини пиймасига тиқиб, печкачани ёқишга киришди. Настена эшик томонга қадам ташлаган эди, аммо у тўхтатди:

— Қаёққа кетяпсан?

— Ахир, бориб нарсаларимни олиб келай, совуқда туриб нима қилади.

— Ҳозир бирга борамиз.

Улар чанада керосин солинган банкани қолдиришди-да, бошқа ҳамма нарсани иссиқ қишлоғга олиб келишди. Кейин Карькани дарёнинг юқорисига, муюлиш орқасига ҳайдаб боришди-да, чанадан чиқаришиб, олдига пичан ташлаб қўйишди. Улар ҳамон худди бегоналарга ўхшаб гаплари қовушмасди, жуда зарур бўлиб қолгандигина бир-бирига «ол» ё «бер» деб қўйишарди. Настена унинг кўнглини қандай овлашини, унга нима дейишини ҳали ҳам билмасди. Андрей эса, ёки ҳамон эс-ҳушини йиғиштириб ололмаётганидан жаҳли чиқаётгани, ёки шунча йилдан бери уларни боғлаб турган риштани ўйлаб,— ким билади, бу муносабат сақланиб қолганми-йўқми,— аввалгидек оқибат қилишга бирданига журъат эта олмаётгани.

То отни тинчитиб келишгунча қишлоғ анча исиб қолгани, шунинг учун Настенанинг ечинишига тўғри келди. У оқ қарағай шохи тўшалган катта ўтирди-ю, яна дарров ўрнидан турди — йўқ, бирон иш қилиш керак, бирон нима билан ўзини ҳам, уни ҳам овутиши керак; арзимаган бирон нима билан топишиб олиши керак. У ашқолдашқоллар уюлиб ётган эшик олдига келди-да, пўстин ичидан ун солинган ёстиқ жилдини олди ва мақтаниб деди:

— Мана, Кардадан сенга ун топиб келдим. Нон қилиб ейсан.

Андрей унга жавобан шунчаки бош ирғаб қўйди:

— Бу қанақа қилиқ?— Настена хафа бўлди.— Мени нега бунақа кутиб оляпсан-а? Бир оғиз гапирмайсан. Мен бўлсам ярим кечада йўлга чиқиб, учиб-қўниб олдинга келибман, хурсанд бўлади, деб ўйлабман. Ё қайтиб кета қолганим маъкулмикин?

— Кетиб бўпсан!

Андрейнинг жаҳл билан чўрт кесиб, қатъият билан айтган гапидан Настена эри жўнатмаслигини, ўла қолса ҳам жавоб бермаслигини тушунди. Настена унга яқинлашди ва кўрларга ўхшаб тимирскиланиб, нозик қўлини олдинга чўзди ва унинг бошига тегизди.

Андрей бўздек оқариб кетган юзини унга буриб, деди:

— Наҳотки сен мени келганимга суюнмаяпти, деб ўйласанг? Хурсандман, Настена, хурсанд бўлганда қандоқ! Энди менинг хурсандлигим қаёққа борарди: энди у керакми, йўқми, энди уни айтиб ўтириш лозимми, лозим эмасми, шуни билиш қолди, холос.

Настена бошини унинг кўксига қўйди.

— Э, худойим! Нималар деяпсан-а? Ахир мен сенга бегона эмасман-ку. Ахир биз тўрт йил бирга турдик-ку, ё бу сенга камми?

У Настенани қўлидан бир оз ушлаб турди-да, жавоб бермай, қўйиб юборди. Лекин у Андрейнинг бўшашиб, ҳовўридан тушаётганини кўриб турарди — мана, боши ҳам ликиллади-да, бир ёнига оғиб, елкага тушди, — бу унинг эриётганидан далолат берувчи аниқ аломат, бу фақат Настенагагина маълум эди. У илғари ана шу аломатга қараб, эрининг авзойини билиб оларди: агар бошини ёнига оғдирса, оғзинга келганини қайтарма, хоҳлаганинча кул, шўхлик қил — ҳаммасини кечиради, ўзи ҳам қўшилади, ўйин-кулгига берилиб кетади-ю, кейин қани ҳадеганда тинчиса, ўшанда ҳам истар-истамас бас қиларди. Йўқ, аввалки Андрейдан нимадир қолибди. Настена, сен-чи, сен кулмайсанми, дегандек сиполик билан мийирида кулди-да, деди:

— Мен ахир сени шу бугун энди тузуккина кўряпман-у, манави соқолинг билан жуда ғалати кўринаркансан.

— Нега ғалати?

— Билмасам, қандайдир...— деб кулди ва шу заҳоти тилини тишлаб, кулгидан тўхтади.— Алвастига ўхшайсан. Мен мўрчада ким билан бўлганимни — сен биланми ё алвасти билан, ўзим ҳам тушунмай қолувдим. Эримга асраб юриб-юриб, алвасти билан ётдимми, деб ўйладим.

— Хўш, хўш, алвасти қанақа экан?

— Чакки эмас. Лекин ўз эринг яхши-да.

— Жуда айёрсан-да. Икковининг ҳам кўнглини олгансан. Кейинги сафар менга устара олиб кел, манави патакни йўқ қилай.

— Нимага?

— Алвастига ўхшамаслик учун.— У шундай деди-ю, дарров фикридан қайтди.— Қўя қол, олмайман. Мени таниб қолмасликлари учун селкиллаб юраверсин. Алвастига ўхшаб юрганим тузук.

— Вой худойим! Нега эримнинг қорнини ўйламабман-а,— Настена бирдан эслаб қолди.— Нима бало, гап сөтгани келдимми.— У азбаройи шошиб қолганидан ҳали эр-хотин икки оғиз гаплашишмаганини ҳам унутиб қўйди.— Хотин халқи шу экан-да! Биров дўппослаб турмаса, ўзидан кетиб қоларкан.

Андрей «ҳимм» деб Настенага диққат билан разм солди-да, деди:

— Биров дўппослаб турмаса деяпсанми?

— Бўлмаса-чи.

— Соғиниб қолдингми?

— Бўлмаса-чи, ақлимни киритадиган одамнинг ўзи йўқ эди-да. Хўп, бўпти, ўтир, мен ҳозир.

— Лоақал чой қўйилса бўлармиди,— деб эслаб қолди Андрей.

— Нега ёғочдай қаққайиб турибсан, қўйгин-да. Нима бало, сувинг ҳам йўқми дейман?

Унга лоақал озгина бўлса ҳам ўзини бекадай ҳис этиш ва у-бу ишни буюриб туриш ёқарди, ахир илгари бундай қилишга камдан-кам ҳадди сиғарди, бундан буён бунақа имконият бўладими-йўқми, номаълум эди. У Андрейни печкага ўтин ташлашга ва гизиллаб бориб дарёдан сув олиб келишга мажбур қилди, кейин унинг кўзи олдида тугунини ечиб, бир думалоқ жавдари нон ва катта бир бўлак чўчқа мойини олиб қўйди. Чўчқа мойини Семёновна куздаёқ Андрейга атаб, ана келиб қолади, мана келиб қолади, деб кутиб юришган пайтидаёқ яшириб олиб қўйган эди. Андрей келмади, аммо унга атаб тайёрлаб қўйилган нарсаларга қандайдир эски Сидъатларга кўра тегишмаганди: аталган нарсага тегсанг ёмон бўлади. Бир ойча бурун Настена тасодифан сибборда латтага ўралиб, токчанинг бир бурчагига тиқиб қўйилган мойга кўзи тушиб қолувди, мана, кеча шу мойнинг ярмини кесиб олди. Қимга асраб қўйилган бўлса, ўша одамга яраб қолади. Чанг босган чирпитдаги само-

гон ҳам қаердадир турган бўлса керак, Андрей отасининг остонасидан ҳатлашини, унинг учун, азиз кимса учун стаканлар кўтариладиган соат келишини кутиб турибди.

Настена урушдан олдин бир марта кинода (у ўзи ҳам бу мўъжизани бор-йўғи уч марта кўрган эди) шаҳарлик бир хотин жондан ортиқ севган кишисининг кўнглини қандай олишини билмай, унга худди ёш боладек овқатни едириб қўйганини кўрганди. Настена ҳозир илгари ўзи ўрганмаган тантиқлик билан ногаҳон бир парча мойни Андрейнинг оғзига тутишга жазм этди, аммо у унамади. У ўз қилиғидан ҳам ноқулай аҳволга тушиб қолди, ҳам худди қандайдир юпқа муз устидан ўтиб олиб, унда у ёғига бемалол кетаверса бўладиган одамдай енгил тортиб қувониб кетди. Аммо чойни бир идишдан — солдатлар манеркаси қопқоғидан ичишга тўғри келди. Улар қопқоқни бир-бирига узатиб чой ҳўплар эдилар. Настена қопқоқни Андрейдан олиб, уни яна унга узатаётганда ҳам негадир ҳаяжонланиб кетар эди.

Ҳа, бу ердаги ҳамма нарса — ўз ҳолига ташлаб қўйилган, одамни ютиб юборай деб турган қишлов ҳам, иккига ёриб, пол ўрнига ерга палапартиш ташлаб қўйилган ғўлалар ҳам, шифтдаги эгилиб қолган тахталар ҳам, бир текисда йўнилмаган ёғоч девордаги қоп-қора, қуруқ тўр ҳам, ташқарида тоғдан этакка томон улкан ўркач каби чўзилиб тушиб, офтобда ярақлаб турган, из тушмаган қор ҳам, энди кундузи ёруғда таниб, ёнида кўриб тургани, аммо бу билан ҳали яхши тушуниб етолмаётгани Андрей ҳам, ким билсин, қандай қилиб, нима учун бу олисдаги ташландиқ қишловга келиб қолган ўзининг хатти-ҳаракати ҳам Настенани ҳаяжонлантирар, айна чоқда кўрқитар ҳам эди. У хаёли чалғиди дегунча ҳар сафар ўз олдида Андрейни кўриб турганидан ҳайратланарди, шундан кейин зўр бериб унинг нима учун бу ерда юрганини эслашга уринарди. Фақат шундан кейингина барча кўрган-кечирганлари қандай бўлса, ўшандайича кўз олдига бирма-бир келарди-ю, шунчаки лип-лип қилиб турарди, булар шунчалик ҳақиқатдан узоқ, хаёлий, тушда кўрингандек эдики, вужудга келган вазият чатоқлашиб, расво бўлмаслиги учун доимо уни яхшилашга ҳаракат қилиш керак эди.

Настена худди ўзи билан ўзи бекинмачоқ ўйнаётган эди: гоҳ вақт ўтиши билан ҳаммаси, албатта, охири бахайр бўлади, деб ишонарди, фақат кутиб туриш, чидаш керак, дерди, гоҳ юз берган бу воқеа тўсатдан кўзига

ютиб юборадиган ўпқонга ўхшаб кўринарди-да, даҳшатдан нафаси ичига тушиб кетарди. Лекин у қўрқувини сездирмасди, ўзини хурсанд қилиб кўрсатарди. Эртага нима бўлиши ҳали номаълум, бугун эса, унинг айтгани айтган, бугун бир неча йилнинг ҳиссасини чиқариши, бутун борлиғига эркинлик, дам бериши мумкин.

Настена чой маҳали Андрейнинг ризқини қиймаслик учун номигагина тамадди қилган бўлди, иссиқдан лоҳаб бўлиб, эснаб қўйди.

— Уйдагилар мени Кардада деб ўйлашади, мен бўлсам сенинг олдингда ўтирибман,— Настена нима мақсадда шундай дегани маълум эмасди.— Билишса борми.

Андрей жавоб бермади.

У катга калта пўстинни ёзди, оёғидаги пиймасини ечиб ташлади-да, қўлларини ҳар икки томонга ёйиб чўзилди. Андрей стол ортидан унга кўз қирини ташлади — Настена унинг ҳавасини келтириш учун гўё уйқуга кетаётгандай кўзини юмди-да, жим бўлиб қолди. Лекин Андрей яқинлашиши билан у сапчиб туриб, чўккалаб олди, олдинга энгашиб, худди қизчалардек бидирлаб деди:

— Қоч, бошимни айлантирма, мен сени танимайман.

— Нима-нима?

— Қоч, бошимни айлантирма, мен сени танимайман.

— Гапингни қара-я!

У шўхлиги тутиб кетиб, бир сакраб Настенанинг ёнига чиқди, Настена чап берди, бир вақтлардаги, бирга тура бошлаган дастлабки йилдаги сингари тўполон бошланди. Ўзлари ҳам роса ўйнашишар эди-да, чанг бурқсиб кетарди. Настена нозикойимлардан эмасди, шунинг учун дарров унай қолмасди, шундай кунлар ҳам бўлардики, то у бўлди-бўлди, тан бердим, дегунича Андрей қора терга ботиб кетарди. Аммо Настена ҳозир негадир унинг кучини синаб кўришни истамай, қўлини туширди. Андрей эса бунга ўзинча тушуниб, худди ёш боладек шошилиб, ҳовлиқиб қолди—шунда Настена уни хафа қилиб қўймаслик учун босиқлик билан:

— Секинроқ, Андрей, шошилма, кераги йўқ. Ахир, меҳр-муҳаббатим қаровсизликдан сўлиган гулга ўхшаб қолган. Унга шикаст етказма, уни уринтирма.

Андрей унинг гапига кирди ва Настенанинг билишича, илгари сира бунақа қилмаган одам биринчи марта унинг раўйига қараб, қитдай истагини ҳам бажо келтириб, сидқидилдан ардоқлади.

Настена ором олиб ётар экан, хижолат тортиб, ғалати

бир аҳволга тушди, назарида, гўё ўзи эри билан эмас-у, қандайдир хадди сифмайдиган бошқа бир эркак билан ётгандай эди. Аммо бу туйғу тез ўтиб кетди. Унинг кўзи илина бошлади, шу ондаёқ қандайдир мўъжиза билан ўзини у бугун жуда олис ерда бирров кўриб қолди; у ерда нимадир бу ердагига қараганда бошқачароқ эди, лекин у ерда ҳам бир ўзи эмасди, ёнида кимдир бор эди, гарчи у, Настена, бу одам Андрейми ёки бошқа бир одамми, билолмади. Андрей бўлса керак, ахир Настена бошқа одамни бошига урадим.

Настена унга бирон нима дейишни, бирон бир яхши, юрагининг тубидан чиққан гапни айтишни истарди-ю, аммо дурустроқ гап тополмай, нимадан бошлашини билмай, ундан илтимос қилди:

— Қаерингдан жароҳатландинг, кўрсат-чи...

У кўйлагининг тугмасини ечиб, кўкрагидаги қизғиш чандиқни очиб кўрсатди. Настена чандиқни оҳиста силаб қўйди.

— Шўрлик... ўлдирмоқчи бўлишибди-да... битиб кетдими, оғримайдими?

— Ҳозир яхши, фақат сирқирайди. Айниқса, ҳаво айниса, бўлмаса йўқ, шунчаки доим халақит бериб туради, бир нима қадалиб турганга ўхшайди, ҳали кўникка-кимча йўқ.

Бундан бир соатгина бурун Настена бу ерга қандай қилиб, нима учун келганини тушунолмаётганга эди, ҳозир эса, назарида гўё бошқа ҳеч нимани кўрмагандай, билмагандай, бугун умри шу чордевор ичида ўтгандай туюларди. Қандайдир ўзгача бир ҳаётдан эслаши мумкин бўлган барча нарсалар лип этиб ўтиб кетувчи тушнинг тартибсиз, узуқ-юлуқ парчалари сингари ортда гира-шира кўринарди. Наҳотки қаердадир, анави ёқда ҳали ҳам одамлар, уруш, ўлим ва фалокат бўлса? Қачон шунақа бўлувди, умуман, шунақа воқеа юз берганми ўзи? Ичкарининг ҳавоси тутундан ачиб кетди, аллаловчи, сув қуйгандек жимжитлик ҳар қандай ғам-ғусса ва ташвишни хаспўшларди, Настена эркинлигидан, танқолигидан маст бўлиб ётарди. Ором олган Настена ҳузур қилиб, ўзининг шу ердалигини бирор ҳаракати билан сездирмай, чурқ этмай фаромушкотир ётарди.

— Агар ухласам, жақнинг чирмайдими? — эзи ф, мамнун овоз билан сўради у.

— Ухлайвер, ухлайвер.

Андрей Настенани яхшироқ кўриш учун тирсагига таяниб сал кўтарилди. Настена ухлаб қолганди. Унинг

совуқдан қизариб кетган кулча юзи мулойимлашиб, уй-қуда ҳам майин табассумдан ёришиб турарди. Бу йиллар ичида унинг юзи сал қотиб, дағаллашиб қолибди, унинг юзидан ҳамиша кўзга ташланиб турадиган: вой, жуда қизиқ экан-а, буёғи нима бўлади?— дегандай қизларга хос сабрсизлик, таажжуб аломатлари бутунлай ғойиб бўлибди,— аслини олганда бу аломат Андрей шу ердалигида ғойиб бўла бошлаганди. Кўп ўтмай чўпчак ҳам ниҳоясига етди, барча сир-асрор ошкора бўлди, борди-ю, баъзан яна бирон бир ажойиброқ иш эътибордан четда қолган бўлса, гўё ўтмишда, йўлда кетаётганларида шошилиб эсларидан чиқиб қолгандек, наридан-бери бажо келтириларди.

Настена қўлини кўкрагига, кофтасининг тугмаси ечилган жойга қўйиб ётарди, бармоқлари сал қимирлаб, кўкраги билан бирга кўтарилиб тушарди. Андрей унинг қўллари ҳам дағаллашиб, йўғон тортганини пайқади — бу меҳнатнинг зўридан эди. Настенанинг бир текисда чуқур-чуқур олаётган нафасидан янги соғилган сутга ўхшаш илиқ, ёқимли ҳид тараларди.

Андрей Настенанинг ёнгинасига сурилди-да, уни оҳиета қучоқлади ва унинг юраги қандай тепишига қулоқ солди. Юрак шундайгина қулоғи остида дукиллаб, ҳар дукиллаганида унинг ноаниқ, аламли ташвишларини орттитарди. Бу ташвиш борган сари ортиб бораётганидан, у эса, бу ташвиш нимага алоқадорлигини билмаганидан ва оқибати нима билан тугашидан беҳабарлигидан баттар безовта бўлар эди. У ортиқ ёта олмади, ўрнидан туриб, оҳиета катдан тушди ва худди ўғрига ўхшаб, ухлаб ётган Настенага елкаси оша ўгирилиб қаради. «Ухла, ухлайвер», — деди у пичирлаб, аммо у аслида Настенанинг уйғонишини истарди. У билан бирга бўлса-ю, унинг дилидагини сезмаса, у айтмоқчи бўлган гапларни, қилмоқчи бўлган ишларни билмаса, бунга тоқат қилиб бўладими ахир. Кўнгли музлаб, бирпасда ҳувиллади-қолди, бирор нима қилишини, илитадиган нарсани қўмсаб, гаш тортди.

У ташқарига чиқди-ю, бирдан келиб урган равшан нурга тоб беролмай беихтиёр кўзларини қисиб олди. Назарида, нақ тоғ устида турган қуёш бор нурини шу ерга сочаётгандек эди. Йилт-йилт қилаётган қордан ҳовур кўтариларди, ола-чалпоқ сояларда эса, қор кўкиш тусда товланиб кўринарди. Кун баҳордагидай илиқ бўлиб, ажиб бир ҳид аңқирди. Қишлов томининг бурчакларидаги сумалаклар эрирди, қордан моғор босган парча-парча

ерларда эса қора мевали буталар қаддини ростлаётган эди.

Андрей, гўё очиқ ҳавода бўғилиб кетаётгандек, энти-киб-энтикиб нафас олди. У отни суғоргани кетди, кейин бирор бегона одам бор-йўқлигини кўргани Ангарага тушди, аммо ташвиши аримади. Унга, назарида, гўё ҳозир, худди шу лаҳзада ўзининг бемаънилиги туфайли жуда бир муҳим нарсадан, қайтариб бўлмайдиган, ўзига жуда зарур, кейин сира топиб бўлмайдиган нарсадан жудо бўлаётгандек туюлди.

У қишловга қайтиб келди, Настена ҳамон ухлаб ётарди. Андрей ўзини қўярга жой тополмай, яна Настенанинг пинжига тикилди ва бошини кўкрагига қўйди, аммо унинг яқинлигини ҳис этдию бўғилиб кетиб, нари сурилди. Настена уйғу аралаш қўлини чўзди-да, эрининг бошини пайпаслаб топиб, унинг сочини силади, Настенанинг қўли тегиши билан Андрей тўсатдан енгил тортди. Андрей кўзини юмди ва елкасида Настенанинг нажоткор қўли турганини сезиб, оҳиста айланиб, қандайдир юмшоқ ва кенг бўшлиққа ағдарилаётганини тасаввур қилди-да, — бу унинг ухлаб қолишига ҳамиша ёрдам берарди, — кўп ўтмай ухлади-қолди.

Улар бир вақтда уйғонишди. Настена кўзини очиб, унга қаради, у ҳам бир чўчиб тушиб уйғонди. Настена унга қараб жилмайди.

Деразадан тушиб турган қўш нури эшикнинг олдига бориб қолибди: ҳа, кун анча оғибди.

— Жудаям маза қилиб ухладим-да, — деди Настена. — Бу яқин орада шунақа ухлаганимни эслолмайман ҳам — тош қотибман. Сен ёнимда бўлганинг учун-да ҳаммаси. Сенга қарайману бу сен эканлигингга сира ишонмайман. Мана, кўриб турибсан-ку, уйқуда эса ишондим, эридим-кетдим. Шундоқ жоним кирди-я...

Ухлаб турганларидан кейин улар, гўё қайтадан учрашаётгандек, бир-бирларига тасвужубланиб қарашар ва бир-биридан ниманидир умид қилишар эди. Настена ўрнидан турмоқчи бўлди, аммо эри ушлаб қолди, эрининг бу ишидан суюнган Настена кулиб юборди.

Улар гарчи бўладиган гапдан қочиб қутула олмасликларини яхши тушунишса ҳам, бу гапни атайлаб пайсалга солаётган эдилар.

7

— Агар қайтиб борганимда, ўша ерда қолиб кетардим, бу турган гап эди. Шунчасига чидадим, тузалиб

кетиб жанг қилдим, урушдим, бекиниб юрмадим, муғам-бирлик қилмадим, нима бўлди-ю, ўзимга ўзим қилиб, мана шу кўйга тушиб ўтирибман. Одамнинг боши айланса, шунақа бўлади ўзи. Беҳуда бўлмайди бу. Ҳудами-беҳудами — энди бўлар иш бўлди, вақт ўтди, энди бу ишни тузатиб бўлмайди.

У кўзини юмиб ётарди — шунда гапириш осон эди — одатда одам кимга заҳрини сочишни билмаса, шу ҳолга тушади.

— Аммо қандай, қандай журъат этдинг? — деган гап Настенанинг оғзидан чиқиб кетди. — Ахир бу ҳазилакам гап эмас-ку. Қандай қилиб юрагинг дов берди-а?

— Билмайман, — Андрей дарров жавоб бермагани учун Настена эри ўзини гўлликка солмаётганини, ёлғон гапирмаётганини пайқади. — Сира тоқатим қолмади. Бўғилиб кетавердим — сизларни жуда кўргим келди. Фронгда бўлганимда қочиб келмасдим, албатта. Бу ер эса, бир қадам жойдек туюлди. Қасқда яқин дейсан? Поездда келяпман, келяпман, қайтанга қисмимга тезроқ етиб борардим. Ахир атайлаб қочмадим мен. Кейин қарасам энди қайтганимда қасққа ҳам борардим? Барибир отишади. Яхшиси шу ерда ўлай дедим. Энди нимасини ҳам гапирардим! Чўчқа барибир ўзини балчиққа уради. — Уруш тугаса, балки кечирешар, — деди Настена гапига ўзи ишонмай.

— Йўқ, бу иш учун кечирешмайди. Бу иш учун агар қайта-қайта тирилтириб отишнинг илқжи бўлса, бошқаларга ибрат бўлсин, деб ўлган жойингдан тургазиб қўйиб, уч марталаб отишади. Менинг қисматим тайин, энди уни ўйлаб, жон куйдириб юрмасам ҳам бўлади. Келаётиб, бораман-у, Настенани кўраман, ёш умрингни хазон қилдим, тинчгина яшаш мумкин бўлган бир пайтда бўлар-бўлмасга зугум қилдим, деб узр сўрашни ўйладим. Рост-да, нега яшай олмасдик? Ёш, соғлом, худди атайлаб бир-биримизга яратилгандай, биримиз узук бўлсак, биримиз кўз эдик. Хоҳлаганча ўйнаб-кулсак бўларди. Йўқ, ноз қилибман, ҳукмимни ўтказаман дебман. Аҳмоқлик ҳам шунчалик-да. Аҳмоқлик қилганимни ўзим ҳам тушунардим, ахир мен ҳам жуда овсар эмасман-ку, у-бу нарсага ақлим етади, аммо ўзимни тўхтата олмасдим. Мен ҳали ёшмиз, сонга ҳам кирамиз, бир-биримизга тўямиз, ҳеҳ-хе, ҳали вақт кўп, деб ўйлабман. Мана, ҳаммасига улгуриб ҳам бўлдик. Бораману Настенага кўриниш бераман, хотирасида ёмонотлиқ бўлиб қолмаслик учун тавба қиламан, отам билан онамни олисдан

бир кўраману ўзимни ўлдираман, деб ўйловдим. Кейин вақший ҳайвонлар этимни еб, суягимни тозалаб қўйишарди, албатта. Аммо сен билан манавишдақа бирга бўлишни хаёлимга ҳам келтирмагандим, юрагим дов бермаганди. Бу қайси яхшилигим эвазига берилган мукофот бўлди экан? Биргина мана шунинг ўзи учун, агар калта ўйлик қилмаганимда, сени кафтимда кўтариб юришим керак эди.

— Вой сени, гапингни қара-я— деб гап бошлади Настена, аммо Андрей унинг гапини бўлди:

— Шошмай тур. Бошладимми, энди гапимни тугатай, кейин балки иложи бўлмас. Энди ичимдаги гапимни сақлаб юришимнинг ҳожати йўқ, ярамайди. Нима бўлса, ҳаммасини айтишим керак. Мана уч-тўрт кунга, деб келдим, узр сўрайман, хайрлашиб кетаман, деб ўйловдим, ҳозир бўлса, лоақал ёзгача-қолай деган ниятим бор. Ёзнинг қанақалигини охириги марта кўрмоқчиман. Кейин, майли ўлсам ҳам армоним йўқ. Бугун бўлса, сен илтиб қўйдинг, хурсандликдан дод десанг арзийди.— У ютинаётиб қалқиб кетди-да, жим бўлди.— Мен сендан кўп нарса талаб қилмайман, Настена. Шундоғ ҳам менга кўп яхшилиқ қилдинг. Яна бир неча ойгина сабр қил, бировга чурқ этма, кейин вақти келади, кўзингдан ғойиб бўламан. Аммо сабр қил. Зугумларимга хўп чидадинг, энди бунисига ҳам чида.

Настена шартта ўрнидан туриб, уни тузламоқчи ҳам бўлди-ю, аммо негадир қимирлашни истамади, бу вазиятда тилига калима келмади, шунинг учун у индамади. Андрей шошилмай, бирпас кутиб тургач, гапида давом этди:

— Энди биз одамлар ичида бир кун ҳам яшай олмаймиз. Қачон хоҳласанг, қачон менга ичинг ачиса, келавер. Мен эса сени келсин деб илтижо қиламан. Энди одамларга кўринишим мумкин эмас, ҳатто жоним узилаётган пайтда ҳам мумкин эмас. Бошқаси бўлганича бўлар, аммо бунинг охирига етказишга ҳаракат қиламан. Мен кейин одамлар сенга, отамга, онамга бармоқларини бигиз қилишларини, қандай яширинганимни фол боқишларини, изимга тушишларини истамайман. Бунинг устига ҳар хил гапларни бичиб-тўқиб, ғийбат қилишларига тоқатим йўқ. Хоҳламайман.— У қўзғолиб, катта туриб ўтирди, унинг юзи чўзилиб, доқадай оқариб кетганди.— Сен ҳам менинг келганимни бировларга зинҳор айта кўрма. Йўқса, ўлсам ҳам тилингни суғуриб оламан.

— Нима бўлди сенга, Андрей?! Нималар деясан!?!—

Настена қўрқиб кетди-да, туриб ўтирди, энди икковининг тирсаги бир-бирига тегиб, ёнма-ён ўтирарди, шунда у Андрейнинг худди қудуқ ичидан қулдираб чиқаётганга ўкшаган овозда оғир нафас олаётганини эшитди.

— Мен сени қўрқитаётганим йўқ. Сени қўрқитиб нима қиламан, Настена?! Сен менинг ёруғ жаҳонимсан-ку. Аммо эсингда бўлсин, мен тирикманми, ўликманми, барибир, сиримни авайла,— менга қаер иссиғу қаер совуқ эканлиги доимо ёдингда турсин. Кейин, бу ишлар тугаб кетгандан кейин сен яна турмушингни яхшилаб оларсан. Яхшилаб олишинг керак, сенинг вақтинг бор. Бир кунмас-бир кун шундай пайт келиб, ўзингни яхши ҳис этганингда, азбаройи хурсандлигингдан кўнглингни бутунлай бўшатгинг, ичингда нима бўлса, ҳаммасини айтинг келиб қолади. Аммо бу ишдан оғиз оча кўрма. Сен мен ҳақимдаги ҳақиқатни биладиган бирдан-бир кишисан, бошқалар нима деб ўйласа, ўйлайверсин. Сен уларга чўри эмассан.

— Мен сенга, Андрей, бирон нима дедимми, нега мен билан бунақа гаплашяпсан?— сўради Настена. У ўзини йўқотиб қўйиб, нима дейишини ҳам билмай қолди. Фақат хотинларнинггина тили учида турадиган бу саволда хафа бўлишдан кўра кўпроқ илтижо оқанги бор эди, ўз-ўзидан отилиб чиққан бу савол аянчли янради, аммо Андрей, чамаси, ҳатто бу саволдан хурсанд бўлди, унинг итоатгўйлик билан айтилганидан кўнгли бутунлай жойига тушди.

— Йўқ, ҳеч нима деганинг йўқ. Хафа бўлма, қўй. Биламан, сен тушунасан, қандай бўлса, ҳаммасини шундай тушунасан. Агар бошқа вақт бўлганида, эҳтимол, бу гапларни сенга айтмасдим, энди эса, айтишга тўғри келади. Нима қилаётганимга, шу ишни нимага қилаётганимга энди ўзимнинг ҳам ақлим етмай қолди. Менинг суратим одам, гўё биров ичимга кириб олиб, мени у ёқдан-бу ёққа тентиратиб юрибди. Мен ўнгга бурилай десам, у қўймайди — чапга судраб кетади! Ҳай, майли, озгина қолди.

— Сен негадир нуқул ваҳимали гапларни гапиряпсан...

— Қўрқма. Мен сени эмас, ўзимни қўрқитяпман. Э, энди ўзимни ҳам қўрқитиб нима қиламан: бундан даҳшатлиси бўлмайди. Э, сенинг олдингда бир эриб кетдим-да. Аммо нима лозим бўлса, ҳаммасини айтдим, ҳаммасидан огоҳлангириб қўйдим. Кўнглим анча бўшади. Энди сен гапиргин.

— Мен ниманиям гапирардим...

— Ойим қалай, қимирлаб юрибдими?

— Кейинги пайтларда печкадан деярли тушмай қўйди. Фақат қозон осгани тушади. Хамирга мени яқин йўлатмайди, ўзи қилади. Бунақада қиёматда ҳам нон ёпишни ўрганолмайман-ку.

— Отам ҳалиям отбоқарлик қилиптими?

— Ҳа. Агар отам бўлмаганда, аллақачон отларнинг ҳаммаси қирилиб кетарди. Фақат отам қараб юрибди-да. Анча чўкиб қолди. Инқиллаб юрибди, дарров чарчаб қолади. Бунинг устига ўтган куни мен уни куйдирдим.

— Нима, нима?

— Заёмга ёзишувди. Мен аҳмоқлик қилиб, икки мингга ёзиламан, деб юборибман. Нимаси қийин, аяб нима қиламан дебман. Заёмга ёзадиган ҳам худо деб турган эканми, жуда хурсанд бўлиб кетди, мени мақтади, албатта.

Настена айбдорларча хахолаб кулди-да, Андрейга қаради.

— Ҳозирча қарияларни ўз ҳолига ташлаб қўйма,— деди Андрей ва яна тундлашиб, хаёлга чўмди.— Онам кўпга бормаса керак. Улардан кўз-қулоқ бўлиб, қараб туриш керак.

— Менга қара, Андрей, кейин нима қиламиз?— Чўчинқираб, ўз саволидан ўзи юраги увишиб сўради Настена.— Ахир улар кутишяпти, қаердалигини айтар, ёзар, деб умид қилиб юришибди. Уруш ҳам тугайди, кейин улар нима ўйлашади? Ахир, уларнинг ҳамма умиди сендан-ку!

— Умид... умид...— у сакраб ўрнидан тушди-да, у ёқдан-бу ёққа бориб-кела бошлади.— Энди улар умидларини бутунлай узаверишсин. Тамом, узишсин. Мен ҳозиргина шу ҳақда гапирдим-ку. Хўш, менинг қаерда юрганам тўғрисида гап очдинг, а? Бу ҳақда сенга шуни айтишим мумкин. Госпиталимизда бир капитан ётган эди. Уни даволаб тузатишди, ҳужжатларини қўлига беришиб, уни қисмга жўнатишди. Эртасига ўша ҳужжатлар почта қутисига ташланганлиги маълум бўлиб қолди. Капитандан эса дом-дарақ йўқ. У қаерда? Унинг қаердалигини худонинг ўзиям билмайди. Ёки унинг кийим-кечаги, пули, паёғига кўз олайтириб, ўлдириб юборишган, ёки ўзи изини йўқотган. Бор эди — йўқ бўлди. Кимдан сўрайсан? Капитан нима эмиш, минглаб одамларни тополмай юришибди. Биров осмонда, биров ерда, биров ёруғ оламда азоб тортяпти, биров бекиниб юрибди, биров

эса, ким эканини ўзи билмайди, ҳаммаси аралаш-қуралаш бўлиб кетган, бош-кетини топиб бўлмайди. Мана, мен ўзим ҳам, бор бўлиб бор эмасман, йўқ бўлиб йўқ эмасман. Нима деб ўйласанг, ўйлайвер. Оз қолди, отам билан онам ҳам кутавериш кўзи тешилиб юрмайди. Нариги дунёда учрашамиз, гаплашамиз. Балки у ёқда уруш йўқдир. Бу дунёда эса, заиф бўлсанг ҳам, кучли бўлсанг ҳам, фақат ўз жонингга умид боғлайсан.

Настена эътироз билдиришга журъат этмади, Андрей эса, бир оз жим тургандан кейин анча хотиржам гапира бошлади.

— Ҳали қайси бири яхши: ўғлинг ёки эринг ўлиб ётганини аниқ билганинг яхшими ёки ҳеч нимани билмаганинг маъқулми, бу маълум эмас. Хотинлар ўз бахтларини топиб кетишлари учун билганлари маъқул бўлса керак. Бу тушунарли иш: ўзинг ўлганингдан кейин, қўй, хотининг кун кўрсин-да. Унга халақит берма. Хўш, оналар-чи? Уларнинг қанчадан-қанчаси фарзанди ўлганми, тирикми, буни билмай, умидини узмай худди кўзлари боғлаб қўйилгандек яшашга рози бўлмайди, дейсан. Она қорахат олса ҳамки, ишонгиси келмайди. Унга ўғли кўмилган жойни ҳам кўрсатишади, гўр қазган ошнаси ҳам ёзиб юборади, бари бир — кам. Майли, отамга ҳам, онамга ҳам кўришиш насиб этмаса-да, умид чироғи ўчмасасан бас. Аҳволим шу бўлгандан кейин нима ҳам қилишарди.—У Настенага ўгирилди-да, шартта кесиб деди: —Хўп, бўпти, бу гапни бас қилайлик. Туш, чой ичамиз. Ҳадемай кетишинг керак. Кетасанми, ёки... балки қоларсан?

— Қандай қилиб қоламан?

— Яна келасанми?

— Келаман, Андрей, келаман, учиб келаман. Йўлни энди билиб олдим.

— Оёғинг тортмаса, келма, ўзингни мажбур қилиб нима қиласан. Мен эса, чидайман, мана шу куннинг гашти анчагача етади.

Настена эсига тушиб деди:

— Вой, мен сенга ўқ дори олиб келувдим-а, сал бўлмаса қайтариб олиб кетарканман.— У дик этиб катдан сакраб тушди-да, бурчакда уюлиб ётган нарсалар ичида порох билан сочма солинган иккита бўз халтачани қидириб топди.— Ярмини ол, ярмини мен отамга олиб бораман, отам тайинлаган эди.

— Менга бунинг ярми ҳам ўлгунимча етади,— деб Андрей суюнганидан халтачалар тепасида шошиб қолди.— Ҳа, энди жон сақлайман. Энди азроилдан ҳам

қўрқмайман. Сен менга катта яхшилик қилдинг. Катта яхшилик қилдинг. Сен, Настена, бебаҳо хотинсан-да!— Андрей Настенани маҳкам қучоқлаб ердан даст кўтарди, Настена эса, чинқириб оёқларини силкитарди, лекин Андрей шу ондаёқ хотинини оҳиста туширди ва бирдан қовоғини уйиб, ўзига ўзи деди:— Бунақа хотин билан эркин ўйнаб-кулиб яшасанг-да, манавиндақа кавакларда беркиниб юрмасанг.

— Э, қўйсанг-чи!— деди Настена ҳаяжонланиб, эрининг гапини эшитмасдан.— Нақ ўтакамни ёрай дединг-а! Бунақа қучоқлашлар ҳам эсимдан чиқиб кетибди.

— Тез-тез келиб турсанг, ўргатиб қўяман.

— Менга қолса-ку, ҳар кун жон-жон деб келардим-а.

— Хўш, келолмаслигингга сабаб нима?

Узоқ, бутун кун бўйи чўзилиб кетган бўлса-да, ўгринча бу учрашувга чек қўйиш вақти етганди. Қош қорайиб уй бурчакларидан чиринди ҳиди кучлироқ анқий бошлади, шифтдаги салқи тахталар нақ босиб қоладигандай ваҳимали осилиб турарди, ҳаммаёқ ҳувиллаб, кишини ташвишлантирар, юрагини шувиллатар эди. Суҳбат ҳам совиди.

Улар чойни наридан-бери ичишди: Андрей хотинини қорнингни тўқлаб ол, деб қистади, шунинг учун Настена ноилож нон билан чўчқа мойни чайнай бошлади, Андрей индамай Настенага қандайдир думалоқ, ялтироқ, нуқта-лари ёниб турадиган нарсани узатганида хотини кийиниб бўлган эди. Настена секингина:

— Вой, бу нима бало экан?— деб қўйди.

— Олавер, Настена, бу соат. Немис офицеридан ечиб олгандим. Тиригидан, ўлигидан эмас. Энди менга кераги йўқ, сенга эса, бир кунингга яраб қолади. Агар сотсанг, арзон-гаров бериб қўйма: яхши соат, Швейцарияда ишланган. Икки мингдан камига сота кўрма.

— Вой, худойим-эй, олишгаям қўрқаман.

— Олавер. Сенга берадиган бошқа нарсам йўқ.

Андрей Настенани Ангарадан ўтадиган йўлгача кузатиб борди-да, чанада қучоқлаб, бир лаҳза қотиб турди, кейин Карькага қамчи босиб, қорга сакраб тушди. Сўнг узоқлашиб кетаётган чана кетидан то кўздан йўқолгунча қараб турди. У қимир этмай, юзи тош қотиб қараб тураркан, мана шу экан-да, деб ўйлади-да, хаёллари тўзиб кетди...

...Настена йўлда кетар экан, ҳўнг-ҳўнг йиғларди,— у шунчалик бўғилиб, сиқилаётган эдики, нега бунчалик

қаттиқ сиқилаётганини ўзи дарров тушуниб, тагига ета олмасди. Настенанинг дилидаги яралардан биронтаси пишиб етилмаганди, чунончи уларга қандай малҳам қўйишга ҳам ҳайрон эди, аъзойи баданини қандайдир ғам кемириб, жонини сўриб олаётгандек эди. Агар чойга шаккар билан туз солиб, аралаштириб шартта ичиб юборсангиз, ичингизни шундай музлатиб, қотириб юборадик, асти қўяверасиз, ширинликнинг ҳам йўриғи бошқа, аччиқликнинг ҳам. Озгина ширинликни сезасизу кейин бу таъми шўр босиб, аъзойи баданингизни, ҳатто суякларингизгача ачиштиради.

Настенанинг шунча йилдан бери қишлоққа, уйига, ишга меҳр ришталари боғланганди, ўз ўрнини топганди, ўзини асрарди, чунки унинг ҳам нимагадир меҳнати сингган, ўзи ҳам сингишиб кетганди. Лекин энди уни боғлаб турган ана шу ришталар бирдан салқиланиб қолди, узилшга узилмади, аммо салқиланиб қолди. Энди ҳадинг сиққанича, кучинг етганича нима қилсанг қилавер, қаёққа борсанг боравер деган фикр миясига ўрнашиб қолди. Хўш, қаёққа боради? Нима қилади? У бўйнидаги бўйинтуруққа ўрганиб, кўникиб қолди, борди-ю, ҳатто кетишга жазм этганда ҳам, узоққа бора олмайди, борадиган ери ҳам йўқ. Шундай бўлгач, нега ҳам гангимасин киши? Йўқ, кўришиб турибди, кўнгил узиб, чиқиб кетолмайди, яхшиси сабр қилиб, бу ёғи нима бўлишини пойлаш керак. Пешонасига ёзилганидан қочиб қутула олмайди. Энди айланганда ҳам ўша доирада, аммо салгина нарироғидан беҳуда айланаверишга тўғри келади. Бошқаларнинг қандай яшаётганини кўрасану ўзинг бошқача, пинҳона яшайсан. Кўзингга қараб қадам қўясан, гапирганда тилингга аҳтиёт бўласан. Икки ҳисса ишлайсан-у, озгина мизғиб оласан. Қувлигинг, чап беришинг, ёлғон гапиришинг керак. Ҳамма бало эри подадан олдин чанг кўтариб, элбурутдан ўз жонини сақлаб қолишини ўйлаганидан бўляпти.

Хом сўт эмган банда — озми-кўпми гуноҳи бўлди. Аммо шунчалик гуноҳ қилиши керакми? Андрей бу гуноҳга чидамаслиги, бардош беролмаслиги, яшолмаслиги кундай равшан, у бу хатосини ҳеч қачон тузата олмайди. Бу гуноҳ унга огирлик қилади. Ундай бўлса, нима қилиши керак энди — Настена Андрейдан қўлини ювиб, қўлтиғига ура қолсинми? Эрига тупурсинми? Балки эрининг бу ерга келиб қолишига Настена ҳам сабаб бўлгандир, айби бўлмаса ҳам шунга сабабчидир? У ҳаммадан кўра кўпроқ шунинг илинжида уйига қараб

жўнаб қолмаганмиди ахир? Настенани қайтиб сира кўролмаيمان, охирги гапимни айтолмай қоламанми, деб қўрқмаганмиди ахир? У отасига ҳам, онасига ҳам дардини ёрмади, хотинига эса очиқ-ойдин айтди. Балки хотини ёнида уч-тўрт кун бўлиш ниятида ўлимни галга солгандир. Хўш, шундай бўлса, энди Настена ундан қанақасига юз ўгирсин? Бундай қилишга одамда юрак бўлмаслиги керак, юрак ўрнида нима фойдали-ю, нима зарарлигини тошсиз тортадиган тарози бўлиши керак. Бундай пайтда бегона одамдан ҳам, ўтакетган ғаламисдан қўл силтаб кетавермайсану Андрей эса, ўзиники, қадрдони... Уларни худонинг ўзи қовуштирмаса ҳам қандай ҳодиса юз бермасин, қандай фалокат бошларига тушмасин, бирга бўлишлари учун ҳаётнинг ўзи қовуштирган.

Тириклар у ёқда, Андрей эса, бу ерда. Эй худо, нима қилиш керак, айтсанг-чи.

Настенанинг юрагига қил сиғмас, ғаш эди, аммо айна пайтда худди ўғри урган уй сингари бўш, ҳувиллаб қолганди. Энди ундоқ ҳам, бундоқ ҳам иш тутса бўлаверарди. У қаёққа қарамасин, ҳамма ерда унинг ўй-хаёлини ўғирловчи, ваҳимага солувчи, ютиб юборувчи бир хил бўшлиқни кўрар, миясига келган ҳар бир фикр тушдагидай мавҳум туюларди.

8.

Андрей Гуськов кундуз кунлари қишлолда қолмасликка ҳаракат қиларди. Бировнинг бу ерга келиши гумон эди, аммо у нима бўлса ҳам олди-кетини ўйларди. У ҳар сафар бирон ёққа чиқадагиган бўлса, ўзининг озгина қақир-қуқурини сўри остига тиқар, кат устидаги шох-шаббаларни йиғиб, яхшилаб изини йўқотар ва елкасига милтигини ташлаб, дарё ёқалаб қатқалоқдан чанғи билан юқорига қараб кетар эди. У одатда дарёнинг ўнг тарафига, Рибнаяга яқин томонга бормасди-да, чапга, роса ўттиз чақиримча нари жойгача чўзилган кимсасиз ерларга бурилиб кетарди.

Урмонда тез югуриб-бўлмасди, қор юмшоқлигидан киши ботиб кетарди, аммо ялангликка чиққач, Гуськов ердан сал кўтарилган қорнинг қолган бетида тез ва бемалол ҳаракат қилганида суюниб, худди муз устидагидек елиб борарди, унинг бу ҳаракати қандайдир ёқимли ва қувончли туюлса ҳам, ўз-ўзини алдаш эди: олға, кенглик ва эркинлик сари олға, қўрқмасдан, яширинмасдан

юрадиган, ўз қиёфасига эга бўлган, шу қиёфаси билан бемалол яшайдиган олис ерларга қараб юр.

Тайгада — дарахтлар устида ҳам, ерда ҳам қор бор эди, шохлардан тўкилган нинабарглар сочилиб, қорлар тўп-тўп бўлиб турарди. Тайга ҳали уйғонмаганди, оғир ўйга чўмиб турарди, аммо қарагайнинг шохлари юқорига интилиб қолганди, қипяланғоч қайинларга юренишидан сув югурганди, томирларнинг тахир ҳиди гупиллаб димоққа уриларди. Арчалар ҳам, тоғтераклар ҳам бунда бир хилда қорайиб кўринади — қиш пайтидаги гўё ягона бўлган, яққол кўзга ташланадиган оқ ва қора ранглар ҳаво яхшиланиши билан бир ҳафта ичида оқи оққа, қораси қорага ажралди, ҳар бир ўнқир-чўнқир аник-таниқ мана ман деб турарди. Гувиллаб эсган шамол энди на дўнгликдаги, на чуқурликдаги қорни тўзитарди, қор энди эриб йўқ бўлиб кетадиган ерига маҳкам қапишиб қолганди. Ҳали бир эмас, икки эмас, бир неча марта қор ёғади, албатта, аммо номигагина, шунда ҳам янги ёққани шу заҳоти эскисига маҳкам ёпишиб олади. Атрофи очик тўнқаларнинг ён-вери эрий бошлаганди.

Гуськов сердарахт нишабликдан то кейинги айрилишга етгунча анча юрди ва ўша ердан Ангарага тушди. Дарё бу ерда ўннга қайрилганди, соҳил ҳар йили ювила-верганидан жуда кенгайиб кетганди. Бу соҳилда мевачева ҳам, ўт-ўлан ҳам, қўзиқорин ҳам кўп эди: бир замонларда, узунқулоқ гапларга қараганда, бу ерда татарларнинг қишлоғи бўлган экан, аммо ўзга юрт дарёси бўйидаги ерни ёқтириб қолган татарлар нима учун уй-жойларига ўт қўйиб, кетиб қолишгани маълум эмас. Аслида шундай бўлганми-бўлмаганми, номаълум, аммо бир замонларда инсон бу ерда заҳмат чеккани ҳозир ҳам сезиларди: кертиклар, далалар, пичанзорлар кўриниб турарди.

Гуськов соҳил бўйлаб яна юрди, юрди эмас, Ангара-нинг юқорисига қараб қатқалоқда физиллаб кетди.

Бу ерда беркиниб юрсанг юравер-у, аммо кўп ҳам юрагингни ҳовучлайверма, бу ерлар оралиқ жой. Бир вилоят тугади, иккинчиси ҳали бошлагани йўқ. Маъмурий жиҳатдан бошқа-бошқа бўлиб кетган вилоят одамлари ҳам бир-бирларини яхши билмайдилар. Отилган ўқ овози эшитилса, ҳар иккала томондагилар икки хил ўйлар эди: юқори оқимдаги кишилар қуйи оқимдагилар отди деса, қуйи оқимдагилар юқори оқимдагилар отди дерди. Гуськов шу ерда, фақат шу ерда ов қилишга жазм этди.

У соҳилда туриб икки кунгача кийикларини диққат билан кузатди, икки кунгача уларнинг Каменный ороли орқали Ангари қандай кесиб ўтганини кўрди. Андрей учинчи марта борганида оролга ўтди ва кийиклар кесиб ўтадиган буруннинг қуйи нишаблигида пойлаб ётди, бу ердан нариги соҳил ҳам, бу соҳил ҳам кафтдек кўриниб турарди: чап соҳил яқинроқ, ўнг соҳил узоқроқ эди. Шу маънода бу ер жуда қулай бўлиб, чор атроф кафтдек кўриниб турарди, аммо ер бағирлаб эсувчи аччиқ шамол учун ҳаддан ташқари очиқ эди. Гуськов шамолдан яшириниб, орол ўртасида, баҳайбат эски қабристонга ўхшаб қалашиб ётган тошлар ёнига борди ва ногаҳон дара ортида горни эслатувчи чуқур, ён томонга қараб чўзилиб кетган кемтикка дуч келиб қолди, кемтик ичида эса гулхан излари бор эди. Гуськов у ёқ-бу ёқни кўздан кечирди-да, таажжубланиб «ҳим» деб қўйди, кейин хурсанд бўлиб кулиб юборди: бунақа жой етти ухлаб тушига ҳам кирмаганди. У бу ер қанақалигини, нимага кераклигини ҳали ўзи ҳам билмасдан бир кунига яраб қолишига аниқ ишонди.

У олов ёқиб исинди. Исиниб олгач, агар бугун ови бароридан келмаса, қайтиб қишлоғга бормасдан шу ерда тунаб қолмоқчи бўлди. Шунча олис ерга беҳуда оёғини қабартириб бориб юрадими! Энди оролда ҳам бошпанаси бор, бўлгандаям қулинг ўргилсин бошпана! Кечаси совуқ бўлади, албатта, аммо олов ёқса билинмайди. Қачонлардир биров ҳам шу ерда яширинибди — ё ҳаво ёмонлигидан ё одамлардан. Аниқроғи, одамлардан бекинган бўлса керак, уни нима, қандай зарурат бу ерга бошлаб келганикин? Уни қаранг, шунча кул-а, аллақачон қорайиб, тошдай қотиб қолибди, ўша одам бу ерда анча турганга ўхшайди. Аммо бунга ҳам анча бўлган. Ўша одам кўп қора, хатарли кунларни бошидан кечирган кўринади.

Уни қаранг-а, Андрей нега илгари Каменныйга келмаган экан-а? Шундоқ ёнгинасида-ю, назардан четда қолибди. Неча марта қайиқда ёнгинасидан у ёқ-бу ёққа ўтди, кўзларини йириб-йиртиб қояларга тикилди, аммо сузиб, бу ерга ўтмаганди. Нотаниш, қирғоқлари тик кесиб тушган бу шумшук орол тошу тилоғочдан иборат эди. Бу орол бошқаларнинг эътиборидан қолган бўлса керак.

Андрей шу ерда тунагани қолди, қолдию гор ўртасида тошлар орасида ётганидан, ҳеч ким уни безовта қила олмаслигидан гўё, ажаб бўпти дегандек, ўз қолидан кулиб ётди. Кеч кириши билан у қуруқ ўтинларни ёқиб, ётар ерини иситди, одатдагидек ҳадиксирамасдан, доимо жонини ҳовучлаб юришдан — жон қайғуси энди уни

уйқусида ҳам тинч қўймасди — қутулиб, иссиқ, тинч ухлади.

У эрталаб бурунга анча кеч чиқди: то чой қайнатиб, оғзини куйдириб манеркадан ичгунича, то ўрнидан қўзғолиб ташқарига, совуққа чиққунича кеч бўлиб қолди... Қўйи томон жимжит эди, аммо шимол тарафдан секин, бир меъёрда аччиқ изғирин эсарди. Эрталаб ҳавонинг қовоғи солинган, хира эди, бундай пайтда ҳайвон ҳам одам ҳам ўзини аҳтиёт қилади. Бундай айни, тутуруқсиз ҳавода эчкиларнинг шунча олис ерга келиши гумон. Тизма тоғ ёқалаб секингина орқасига қайтгани маъқулмикин, балки бирон ерда лоақал олмахон учраб қолар.

У нима қилсам экан, деб бориши лозим бўлган чап қирғоққа ўгирилиб, хаёл суриб турганида ногаҳон жардан учта кийик олдинги оёқларини букиб пастга тушиб кетаётганини кўриб қолди. Вой жониворлар-эй, бормясанлар! Андрей тисарилиб, тилоғоч орқасига ўтди-да, елкасидан милтигини олди. Кийик аста-аста сакраб, туёқлари қаттиқ қорда ботиб-ботиб юриб келди. Сўнг сувнинг саёз еридан ўтди-да, тўғри унга қараб келаверди. Қизиқ, улар нега бу ёққа йўл олдийкин? Ё бир лаҳзагина бўлса ҳам дарахтзорга кириб, ҳамма томони очиқ, хавфли ялангликка чиқишдан олдин ўзларига келиб олмақчи бўлдимикин?

Улар изма-из юриб яқинлашиб келарди. Гуськов кийикларнинг қорин қулдирашига ўхшаш ўқтин-ўқтин ҳансираб нафас олишларини эшитиб турарди. Бурунгача кўпи билан юз метрлар қолганди, шунда нимадир уларни сергаклантириб қўйди, сўнг уларнинг олдинда йўл бошлаб келаётгани тўсатдан оролдан пастга қараб бурилди. Андрей кийикларнинг орқасидан қўшоғизининг ҳар иккисини гумбурлатиб отди, энг охирида югуриб кетаётган кийик қоқилиб кетди-да, жон аччиғида осмонга, аммо бу сафар олдинга эмас, бир ёнига сапчиди-да, ағдарилиб тушди.

Гуськов югуриб етиб келганда кийик ҳали тирик эди. Кийик хириллаб, тепиниб, остидаги қорни титаётганди; қўзига қон қуйилган; бошини даст кўтарарди-да, ташлаб юборарди. Андрей уни бутунлай ўлдириши керак эди, аммо у унақа қилмади, аксинча, тепасида унинг бирор ҳаракатини кўздан қочирмасликка ҳаракат қилиб жон бераётган ҳайвоннинг қандай азоб чекишига, жимиб қолиб, яна тиришишига, калласини қорда у ёқ-бу ёққа ташлашига қараб турди. Кейин у ҳайвоннинг бошини кўтариб, кўзларига тикилди — кийикнинг кўзлари кенгайди,

шунда Андрей сўниб бораётган қорачиғларда иккита ўзига ўхшаган сочлари тўзиган, қўрқинчли иблис башарасини кўрди.

Андрей жон талвасаси кийик кўзларида қандай акс этишини эслаб қолиш учун унинг сўнгги ҳаракатини кутди-ю, аммо сезмай қолди. Унинг назарида кийик кўзлари шу лаҳзада ичкарига, ўзига қаратилгандек туюлди.

Баъзан у юқори оқимдаги қишлоғга борарди. Бу қишлоғ қуйи оқимдагига қараганда шинамроқ, кенгроқ эди: тилоғочдан қурилган ва тепаликлар турган қишлоғ абадийдек туюларди. Унинг атрофидаги ерлар ташландиқ бўлиб, турли-туман ўт-ўланлар босиб ётарди, аммо сийрак тоғтерақлар қатори ёнида кенг-мўлгина майдон оқариб турарди. Бир куни Гуськов хаёлга чўмиб, қазоси етса шу ерга, тоғтерақлар билан майдон ўргасидаги ерга кўмишларини истаб қолди. Бу ер қуруқ, шинам, дарактларнинг япроқлари тушиб туради, гулларни кўриб қушлар учиб келади, хониш қилади, иморат эса, ваҳший ҳайвонларнинг йўлини тўсади.

Қишлоғда печка йўқ эди (қачондир биров уни эринмай сув ёнига судраб бориб, олиб кетганди), қолаверса, бўлмагани ҳам маъқулга ўхшайди, ўзингни тия олмасдан олов ёқдингми, бўлди, тоғ ортидан буралиб тутун чиқиб Атамановкага кўринарди. Ҳаво исиб, бу ёққа кўчиб ўтишга тўғри келса, печканинг ҳожати йўқ, ҳозирча эса, фақат кундуз кунларигина бу ерга келарди ва совуқ тушиши билан ўзини ҳаракатга келтириб, оловсиз исиниб оларди. Боз устига ҳаво юмшаб кундузлари шундай қиздирардики, ҳатто калта пўстини ҳам халақит бера бошлади.

Ҳадемай эрувгарчилик бошланиб, ҳаммаёқ шилт-шилт бўлиб кетади, унда эса, на этик, на фуфайка бор.

Андрей негадир бу ерда ақлдан озаётганини, пастдагига ишбатан ўзини бутунлай бошқача ҳис этаётганини пайқарди. У ер тинчроқ, синаштароқ эди, бўлар-бўлмасга куйиб-пишмасди, нима қиламан, эртага қаерга бораман, уни-буни қаердан топаман, нима билан чанқоғимни босаман, деб бош қотирарди-ю, топган-туганига қаноат қилиб яшайверарди. У узоқ ўйламасди, ўтмишини эсламасликка ҳаракат қиларди, гоҳо шу ерда бошланган ишларгина йилт этиб хаёлидан ўтиб қоларди, у мана шундай ит ётиш мирза туриш билан яшаб юрганига ҳам шукр қиларди. Бу ерда эса, талтайиб, эркаланиб кетди, миясига беҳуда ўй-хаёллар келадиган бўлиб қолди, бу ўй-хаёлларни на чуватиб, на йиғиштириб бўларди, бошини юз у ёқдан-бу

ёққа ургани билан дарди ичида қолаверарди, иш ўтгандан кейин аҳмоқона қилмишларидан пушаймон қиларди.

Энди бундай хаёллар билан ич-этини ейишнинг нима кераги бор? Бурнинг яқин бўлгани билан уни тишлаб олмайсан-ку.

Бир куни у шу мақолни эслаб, бошқа қўли билан тирсагини ушлади-да, кучи борича бўйинини чўзиб тишламоқчи бўлди — бирдан тишлаб қолса-я? — аммо бўйни оғригунча қийшайиб энгашди-ю, оғзи етмади, кейин тўғри айтишган экан, деб хурсанд бўлиб кулиб юборди. Демак, одамлар ундан олдин ҳам уриниб кўргану, аммо уддасидан чиқишолмаган.

Бу ерда у ўзидан ҳам нафратланарди, ҳам қўрқарди, қандай қилса ўзига баттарроқ алам ўтказади, ҳозиргидан беш баттарроқ кунга тушади — шунинг уддасидан чиқолмай ўзини ўзи қийнар, ич этини ер, ҳа, шошмай тур, ҳали вақт-соати келади! — деб ўзига пўписа қилар эди. Кейин бирдан ҳушёр тортиб, капалаги учиб кетарди: чиндан ҳам вақт-соати келади, кунингқи кўрасан! Кўрганда қандоқ! Афдарилиб тушасан-у, қайтиб ўзингга келмайсан.

Бу тентаклигига сабаб нималигини у билмасди. Узоқ вақтни мўлжаллаб қурилган қишловданми ё атрофида ястаниб ётган, дарахтлар ортидан музлари қалашиб кетган Ангара, нариги соҳилдаги олис Атамановканинг бир чети кўриниб турадиган бу хушманзара янги ерларданми, ё яна бирон бошқа сабабданми — маълум эмасди. Аммо кишини андармон қилиб қўядиган жиҳатлари бор эди.

Худди бу ерда лаззатли, текин бир нима бордек, уни бу ёққа бошлаб келган нарса ҳам ана шу эди.

Биринчи ойдан кейин бир ҳафта ўтгач, у худди ўша Каменнийда иккинчи кийикни ҳам отди-да, чапгида судраб, қуйи қишловга олиб келди ва қоронги тушганида терисини шилиб, гўштларини нимталади. Гўштни то тонг отгунга қадар юқорига, томга ташлаб қўйди.

Гуськов эрта тонгда эшикни очиб ташқарига чиқди-ю, тахта бўлиб қолди: бир катта кўк ит эшик олдидан бир сакраб нарироққа борди-да, тишларини иржайтириб унга тикилди. Гуськов бу бўри эканини дарров фаҳмламади. Худди туллаётган пайтдагидек озгин, узун, ҳурпайган юнглари тутам-тутам осилиб турган бўри шундай қаҳр-газаб билан унга қарадики, Андрей юраги орқасига тортиб, милтиғига ёпишди. Аммо дарров эс-ҳушини йиғди-ю, отмади. Бўри қари, пихини ёрган экан: ўқталган мил-

тиққа чап бериб, тоққа қочди ва ўқ овозини эшитмагач, яна тўхтаб ириллади.

Шу-шу бўри кечалари қишловга келадиган бўлиб қолди. У Гуськовни увиллашга ўргатди.

Бўри қишлоқ орқасига ўтиб, ўтириб оларди-да, бир нафас олганича шиддат билан узундан--узоқ ваҳимали ули тортарди. Оламдаги барча овоз бунинг олдида ип эшолмасди — бу овоз қоронғи кечада шунақанги силлиқ, равон, мунгли янгрардики, киши ўпкаси тўлиб кетарди. Гуськов бўрини ҳеч нима билан қўрқита олмаслигидан иштироб чекиб, бир кечаси эшикни қия очди ва жаҳл билан унинг жигига тегиб, ўзича увиллаб жавоб қайтарди. Жавоб қайтарди-ю, ҳанг-манг бўлиб қолди: овози бўрининг овозига жуда ўхшаб кетганди. Хўш, нима қилибди, мана сизга яна бир ҳақиқат: бўри билан яшасанг бўри бўлиб увлайсан. «Софдил одамларни қўрқитишга яраб қолади», — деб ўйлади Гуськов худбинлик ва аламзада бир гурур билан.

Гуськов бўрига қулоқ солиб турарди-да, ўзи ҳам қандайдир мамнунлик, эҳтирос ва сабрсизлик билан увиллай бошларди. Кейин у бўрининг овозига қараб, ўз камчилигини тўғрилаб оларди. Секин-аста, тундан-тунга Гуськов томоғини қисиб, бошини орқага ташлаб, овозидаги ортиқча хириллашни йўқотди ва осмонга баланд, тиниқ, бураб-бураб садо чиқаришни ўрганди.

Ахийри бўри тоқат қилолмасдан қишловни ташлаб кетди. Аммо Андрей энди усиз ҳам жуда дўндириб юборарди. У юраги жуда сиқилиб кетган пайтларда эшикни очарди-да, шўхлиги қўзгандай, эрмак учун тайгани бошига кўтариб, ҳафсала билан аянчли увилларди. Кейин у ўз овозидан олис-олис ерларгача ҳамма нарсанинг сув сепгандек жимжит бўлиб қолишига қулоқ соларди.

9

Март ойининг ўрталарида фронтга кетганлардан биринчи бўлиб, Максим Вологжин Атамановкага қайтиб келди. Агар Петр Луковниковни ҳисобга олинадиган бўлса, биринчи эмас: Петрга урушнинг иккинчи йилидаёқ уйига жавоб бериб юборишганди, аммо жон таслим қилиш учун жавоб беришган экан. У икки ой ўтдай ёниб, азоб чекиб ётди, деярли кўчага ҳам чиқолмади, дала ва поллизлардаги экин-тикинлар йиғиштириб олингандан кейинноқ ими-жиммида жон берди. Шунисига ҳам шукр, ахир гўри ёт ўлкаларда эмас, ўз юртида.

Максим эса, гарчи ярадор бўлса ҳам ҳаёт кечиргани келди, келганда ҳам бутунлай, пок-покиза бўлиб келди. Атамановка шошиб, ҳовлиқиб қолди. Модомики ярадорларга уй-уйларига жавоб беришибдими, демак, яқин қолибди, демак ҳадемай унинг кетидан бошқалар ҳам кела бошлайди. Бу ишда муҳими, йўл очиб бориш керак, кейин бошқалар шу издан кетаверади. Аммо шуниси ҳам борки, бу издан юрадиган одам оз қолди. Ҳар бири ишда аниқ ҳисоб-китобни яхши кўрадиган Иннакентий Иванович Атамановка йигитларининг баракаси қандай учиб кетаётганини рақамларда кўрсатди: икки киши фин урушида қолиб кетди, ўн саккиз киши уруш даврида фронтга жўнади. Бугунга келиб аниқ тириги бир киши (Максим Вологжин) биттаси (Петр Луковников) гўрида ётгани ҳам рост, хотин-халажлардан ўнтасининг қўлида қорахат бор, қолганлари жанг қиляпти. Қишлоқ кичкина, одамларини бармоқ билан санаб чиқса бўлади.

Уша куни Настена, Надька ва Лиза Вологжина омборда шамол машинада уруглик арпани тозалашаётган эди. Тушдан кейин Нестор Карькасини чоптириб келди-да, жилонни тортиб, отни кейинги икки оёгида тикка қилиб қичқирди:

— Қани, сакра, Лизавета, тезроқ отга мингаш, тезроқ, кимга айтяпман! Максим келди.

Лиза ундан ўзини четга олди, докадек оқариб кетди-ю, ҳўнграб юборди ва шу ҳўнграганича қишлоққа қараб югурди. Бу вақтда Атамановкадагилар типирчилаб қолганди. Омборлар турган тепаликдан қишлоқнинг юқори чеккасига, Вологжинларнинг уйига қараб болалар ва итларнинг чопиб кетаётганлари, қарияларнинг ҳам ҳовлиқиб, гаплашиб, ўша ёққа бораётганлари кўриниб турарди. Нестор эса, йўл-йўлакай милтиқ отиб тўс-тўповонни кучайтириб, яна қаёққадир от қўйиб кетди. Одамлар ундан ўзларини четга оларди, Карька эса, ўқ овозидан ҳуркиб пишқирарди, аммо энди Несторни тўхтатиб бўлмасди, у қишлоқнинг гоҳ нариги бошига, гоҳ бу бошига отини елдираркан, ўқ узгани-узган эди.

— Ҳеч бўлмаса шунақа урушиб хуморидан чиқсин, — деди Надька жаҳл билан. — Ана керак бўлса генерал!

У дон солинган қопга ўтирди ва секин-секин жаҳлидан тушиб, қайғу-ҳасрат билан деди:

— Ландавур эрим жонини асраб қололмади-я... Намуна менга тикилиб қолдинг? Нима, нотўғрими? — деди

у таажжубланиб қараб турган Настенага дағдага қилиб.— Болаларни қаторлаштириб қўйиб... мардларча ўлибди. Хўш, унинг мардларча ҳалок бўлганидан менга нима фойда, энди мен нима қиламан? Анавиларни боқаманми ўшанга?— Надька учта боласи қолган уй томонга ишора қилди ва чанг босган юзига кўз ёшларини суркаб йиғлади.— Бир этак бола билан энди мени ким ҳам оларди? Энди йигирма еттига кирдим. Йигирма етти ёшимда адоий тамом бўлдим. Э, қуриб кетсин-е ҳаммасиям.

Шу куни бошқа ишлашмади. Тозаланган арпани йиғиштириб олишди-да, уй-уйларига кетишди, йўл-йўлакай омборчи хотинга омборларни беркитиб қўйишни таъинлашди.

Уйида ҳатто Семёновна ҳам печкасидан тушибди, ихраб-сиҳраб, ҳар қадам қўйганда икки букилиб, қотиб қолган оёқларини ёзарди. Ҳовлиқиб, гангиб қолган Михеич унинг ёнида гимирларди. У хурсанд бўлиб Настенага деди:

— Эшитдингми, Максим Вологжин келибди?

— Эшитдим.

— Уша томонга ўтмадингми?

— Йўқ.

— Бориш керак эди... балки у Андрей тўғрисида зора бир нима билар.

— Ўзинг бойсанг бўлаймиди, чол,— деб ихради Семёновна.— У-буни билиб келайдинг. Настена ёлчитиб сўролмади ҳам.

— Ниманиям сўрарди? Бирон гап бўлса, ўзи ҳам айтади.

— Вой-ей, билганлайнгни қилинглай.

Кейинги вақтларда, Андрей дом-дараксиз бўлиб кетгандан кейин, Михеич ўзини одамлардан олиб қочиб юришини Настена пайқаб қолган эди. Отхонада, албатта, одамлардан қочиб қутулолмасди, аммо уйга келгач, ивирсиб юрарди, илгаригидек қариялар олдига чиқиб, чекичмасди, гаплашмасди. Ҳатто, борди-ю, унинг олдига битта-яримта кирганида ҳам, у кўпроқ жим ўтирарди. У гаплашиб ўтирганда ким нима деса, сеники маъқул дегандек бош қимирлатиш одатини чиқарди, аниқроғи, ўзи кам галлириш учун шундай қиларди. Гоҳи у бир ўзи ҳаёлга чўмиб, хира кўзлари билан бир нуқтага тикилиб ўтирганида ҳам бошини ирғаб қўйиши мумкин эди. Бундай пайтда унинг бошини нима қотираётганини, у ёлғиз ўтириб, нимани маъқуллаётганини ўзи ҳам билмасди,

аммо у қандайдир ҳали номаълум, яқин-орада рўй берадиган бир кўнгилсизликни ҳис этиб, ниманидир комил ишонч билан кутарди.

Бу йил у роппа-роса олтмиш бешга кирди. Унинг урушдан олдин йигитларга ўхшаб юқорига бураб қўйилган мўйлови энди осилиб, сарғиш тусга кирганди. Ваз устига Михеичнинг башараси ҳам жуда қорғин, ночор кўринарди, бундай пайтда на уйқу, на дам олиш фойда берарди. У юрганида бошини орқасига ташлаб, қаддини ғоз тутиб юрарди, кейинги йилларда у биринчи герман урушида ярадор бўлган оёғини қаддан ташқари судраб босадиган бўлиб қолганди, аммо Михеич ўтирди дегунча дарров бошини қуйи соларди-да, кўзини юмарди, кейин ичйини қурум босган катта қорнини шишириб, қаттиқ-қаттиқ йўталарди. Печка устида ётган Семёновна сабри тугаб, бас қилсанг-чи, деб бақирарди. Михеич эса, индамай йўталгани-йўталган эди, у шу йўталганича ҳовлига чиқиб кетарди-да, бирон ишга уриниб, секин-аста тинчиб қоларди, лекин анчагина кучаниб, ўпкаси ғижиллаб нафас оларди. Кўпинча у йўталини яна шу тамаки билан босарди — бу абадий хуморбостига бир умр пона уриб, пона чиқаришга ўхшарди, вақт ўтган сари бу қол баттар авжига чиқарди, шундай қилмаса, чидаб туролмасди. Унинг овози бўғилиб, хаста бўлиб қолганди, кўзлари, гўё огирликдан чўкиб кетгандай қисилганди, озгин юзининг суяклари янада туртиб чиққанди — Михеич бир йил ичида ўзини шунчалик олдириб қўйганди, Настена шуларни ўйлар экан, буёғи нима бўларкин, деб юраги орқага тортиб кетарди.

— Бора қол, ойим қизим, бора қол, — деб у Настена ни жўнатди. — Мен ҳали отхонага ҳам боришим керак.

Вологжинларникига бир ўзим бормайман, деб Настена ғизиллаб Надъканикига кирди. Надька, одатдагидек, болалари билан олишиб ётганди. Отаси урушга кетгандай кейин туғилган энг кичкина Лидка, чамаси ҳозиргина шапалоқ еган бўлса керак, полда ўтириб, бор овози билан чириллаб йиғларди; каравот ёнида Петька ҳиқиллаб турарди: энг каттаси Родька деразага қараб ўгирилиб олганди. Надька тор кутда¹ даранглатиб идиш-товоқларни иргитар, аҳён-аҳёнда томоғини йиртиб, жим бўлинглар, деб болаларга ўшқирарди.

— Нонни бир амаллаб икки кунга етказай деддим, келиб қарасам, аллақачон еб ютишибди, — деб шикоят

¹ К у т ь — хонанинг ошхона вазифасини ўтовчи бурчаги.

қилишга тушди у Настенага.— Қани, ўзинг айт, ахир булар юдо эмасми, юдо эмасми! Бу текинтомоқларнинг топиб олганини қара-я. Ёйишга ебди, тиқилиб ҳам ўлмабди. Энди сизларга овқат бериб бўлмаи, энди уч йунгача увоқ ҳам бермасман сенларга. Бас қиласанми-йўқми?— деб бақирди у яна Лидкага.— Жонимни бўғзимга келтирдинг, бир адабингни бериб қўймасам, қараб тур ҳали. Нойни қорнига урган бу бўлсаю чириллаганига ўлайми, тагин айбдор мен эканман-да. Вой худойим-эй! Нега сенларни ер юта қолмайди-я! Энди мен сенларни нима билан боқаман, нима билан? Бор-йўғи бир хамирлик уним қолган, кейин ҳаммамизни бир қонга тиқиб; Ангарага ташлаб юборса ҳам бўлади. Мен шу савил қолгур урни йиғлаб-сиқтаб юриб, икки марта ёздириб олувдим. Энди менга ким ҳам ун берарди. Қани энди бу зумрашалар сал тушунса. Ахир анави лапашанг, кичик эмас-ку,— Надька қўли билан Родька томонга ишора қилди,— сал ўйлаб кўрса бўлмайдими — йўқ, ҳозирю ҳузурю, юта қолса, фақат онани алдаш пайида. Нима, мен уни ўзимга яшириб қўйибманми, ўзимга асраб қўйибманми? Сенларга асраб юрувдим, текинхўрлар, очкўзлар, эртага амал бўлар деб. Очликдан ўлиб қолманглар дебман. Шунақа бўлса, энди ўлсаларинг ўлаверинглар, сираям ачинмайман.

— Ҳадемай Ангарада муз эрийди, балиқ тутаман,— деди Родька тўнғиллаб дераза олдидан.

— Сен унингни чиқармай тур: балиқ тутар эмиш-а. Утган йили тутган балиқларингни еб улгурмовдик, мана, ҳали ҳам еб ётибмиз. Суякларини қаерга қўйсак экан деб бош қотириб ётибман. Тек тур, овозингни эшитмай. Ҳе, сендақа балиқ тутувчидан ўргилдим-е. Сен Ангарада эмас, қазноқда яхши балиқ тутасан.

Настена зўрға унинг гапини бўлди.

— Юр, Надька, Максимни кўриб келамиз. Эркаклар қанақа бўлиб кетганини кўрамизу қайтамиз.

— Э, э, нимасини кўраман? Бекорга ярангни янгилайсан. Бировнинг бахтидан менга нима, занги юқармиди.

— Нима, бормайсанми?

— Э, шошмай тур, бораман. Сал у ёқ-бу ёқни йиғиштириб олай, манавилардан кўнглим тўқ бўлади. Қоққай қозиқдай тураверма у ерда,— деб қичқирди у Родькага.— Утин олиб келиб печкани ёқ. Кўзимни шамғалақ қилиб қочишни хаёлингга келтирма. Вой-бўй, қовогини осилганини-я, бирон ёққа жуфтагини растлаб қолмоқчи-

да. Билиб қўй, уйдан бир қарич қимирламайсан. Бирон-
таиғ ҳам орқамдан дум бўлма.

Лидка онаси кетаётганини фамқлади-да, ялннццга
тушди:

— Мен ҳам бораман. Мени ҳам олиб боришг, олиб
боринг.

Онаси унга бурчакдан товани кўрсатди, шундан ке-
йин Лидка тушунгандай жим бўлиб қолди.

— Кўрдингми? Ана шунақа. Дамингни чиқармай,
ўтирган ерингда ўтиравер. Мен билан борармиш-а. Бир
ками бировларнинг олдида сенлар билан биғиллашишим
қолувди ўзи. Бошқаларнинг болалари бинойидек, бу
расволар, билмадим, худонинг газаби. Булар ким бўли-
шаркин-а, ким бўлишаркин-а, биронта одам айтсайди
менга.

Настена Лидкани полдан кўтарди-да, деярли унинг
оғирлигини сезмай олиб бориб каравотга ётқизди. Лидка
каравотда шу заҳоти гужанак бўлиб олди-да, ҳиқиллаб,
ҳиқиллашдан муштдеккина вужуди титраб, бугун ўйин-
кулги деган нарса сувга уриб кетганини ва энг яхшиси
эрталабгача тош қотиб ухлаш эканини тушуниб, кўзицц
юмди. Настена қизчанинг бошини силади, лекин бу эр-
калашдан Лидка баттарроқ титрарди, шунинг учун Нас-
тена қизчанинг ёнидан нари кетди.

Надьканинг шанғилигини ёқлаб бўлмаганидек, уни
қоралаш ҳам қийин эди. У урушдан олдин ҳам лафзи
тез аёл эди, айниқса унинг инжиқ феълни ёқтирмай
қўйган қайнонаси у билан сира муроса қила олмади,
шунинг учун Надька билан Витя орадан кўп ўтмай рўз-
горларини бошқа қилиб олишларига тўғри келди. Надька-
нинг қариндош-уруғлари қаердадир Ленада туришарди,
Надька бу ерда келгинди, бегона ҳисобланарди. У пешона-
си ярақлаб Витяга йўлиқиб қолди: Витя меҳнаткаш, ваз-
мин, хушфеъл йигит эди, Надька юз жигибийрон бўлиб
гапирса ҳам, у оч сариқ сочини пешонасида осилтирга-
нича кулимсираб тураверарди. Жуда жонига тегаверса,
Надькани маҳкам қучоқлаб оларди-да, ҳазиллашиб, бел-
куракдек кенг кафти билан нозик бир ерига уриб қўяр-
ди, шунда Надька гул-гул очилиб кетарди. Умуман у
ўзи жанжалкаш аёл эмасди, шунчаки, шўх, тўполончи
эди: Надька қаерда бўлса, албатта, ўша ерда шовқин-
сурон, ўйин-кулги, ҳазил-мутойиба авжга чиқарди, бу
қангома ҳаммадан кўпроқ Надька туфайли бўларди, ле-
кин у бўлмаса, бунақа қангома бошланмасди ҳам. Агар
уруш бўлмаганда-ку, у тезроқ ҳовуридан тушиб, бола-

лари билан Витянинг олдида ипакдай бўлиб қоларди-я, кейинги вақтларда ўзи ҳам анча қуйилиб қолувди, аммо уруш бошланиб қолиб, қишдаёқ Витянинг ҳалок бўлиши Надькани гангитиб, серварда қилиб қўйди. Надька Витяга шунчалик куйиб-пишдики, унинг дод-войидан юраи қинидан чиқиб кетай дерди. У ўшанда эндигина кўзи ёриган эди. Надька гоҳ ўрмонга, гоҳ соҳилга кетиб қолаверганидан Атамановкадагилар Надька ўзини бир бало қилиб қўймаса эди, деб қўрқиб, бориб қизчангга қара, дея уни уйига жўнатишарди. Аммо ҳаммаси ўтиб кетди: куякуя куймай қўйган Надька яна ишга чиқа бошлади, бола, ларни боқиш учун ўзини ўтга, чўққа урди. Суянадига одами йўқ эди: қайнонаси Надькани ёмон кўрганидан набираларига ҳам рўйхуш бермасди. Надька қанчалик елиб-югурмасин, топган-тутгани доим учма-уч эди. Ҳалок бўлган фронтовик оиласига ажратилган қўшимча дон-дунни Надька қишдаёқ олиб бўларди-да, кейин ўзини минг ёққа урарди-ю, барибир на овқатга, на кийим-кечакка ёлчирди. Болаларнинг ҳаммаси Витяга тортганди; сочлари оч сариқ, камгап, уруш ва асабийлашиб қолган Надьканинг феъл-атвори эса болаларни қўрқоқ ювош қилиб қўйганди. Чамаеи, болаларнинг ўзлари ҳам омон қолишларига кўзлари етмасди. Учалови ҳам кўча эшик олдида чиқарди-да, оналарининг йўлини пойлаб, кўзлари тўрт бўларди, удар шунчалик ғариб, ғамзада эдиларки, киши юраги туздай ачишиб кетарди. Раҳмдил одамлар Родькани чақириб, эргаштириб боришарди-да, қўлига бирон нима тутқазишарди. Родька эса олмайман ҳам деб қўярди. Настена ҳам қўлидан келганича Надьканинг болаларини ардоқларди, айниқса қизчасини, аммо кейинги ҳафталарда ўз ғами билан бўлиб болаларни деярли унутиб юборганди, ҳовир эса, йиғлаётган Лидкани кўтариб, каравотга ётқизар экан, қизча олдида гуноҳкор эканлигини ҳис этди.

У Надькани кутиб тураркан, қош ҳам қорайиб қолди, кундузи иссиқдан ғоваклашган қор қотиб, оёқ остида ёқимли ғичирларди. Қишлоқнинг бутун қуйи чеккаси гўё биёбон эди — на бирор овоз, на тиқ этган товуш эшитиларди, фақат уч-тўрт кампирнинг уйидагина чироч хира милтиллаб турарди. Ҳатто итлар ҳам Вологжинларникига югуриб кетганди, ўша ердан уларнинг эркаланиб акиллашлари қулоққа чалинарди. Болаларнинг тўполони, бақириқ-чақириқлари ҳам ўша ерда эшитиларди. Настена билан Надька индамай қадамларини ростлаб, сиполик билан борар экан, умумий шодли

қаяжони уларга ҳам таъсир қилганди. Бир одам булар билан бирга қолиш учун анави ёқдан, урушдан, жаҳаннам оташидан келди — барча эркаклар номидан чопар, хабарчи бўлиб келди: озгина сабр қилинглари, ҳадемай ҳаммаси узил-кесил маълум бўлади: бировлар сўнгги умидини ҳам узиб, зор-зор йиғлайди, бировлар эса, суюнади, ҳаммаларинг эса, биргаликда янги ҳаётни бошлашларинг керак.

Вологжинларникида одам кўп, ғала-ғовур эди: шифтга осилган иккита ўнинчи лампа катта меҳмонхонани чароғон қилиб юборганди. Стол бошида озиб, қорайиб кетган, сочи худди маҳбусларга ўхшатиб калта қирқилган, кўзлари катта-катта Максим хурсандлигидан бўшашибгина ўтирарди. Бинг ўралиб, дока билан тортиб қўйилган ўнг қўли бўйинини оғритиб осилиб турарди. Унинг чап тизасида отасининг гимнастёркасидаги медалларни жириглайтиб ўйнаб, Вологжинларнинг иккинчи, кичик қизлари, олти яшар Верка ўтирарди. Олдин Надька келди, қўл бериб Максим билан сўрашди-да, кейин деди: — Эсон-омон қайтганинг билан табриклайман!

Ундан кейин Настена ҳам:

— Эсон-омон қайтганинг билан табриклайман, — деди.

Жипслаб қўйилган икки стол атрофидаги скамейкаларда чоллар, хотин-халажлар ўтирганди; Максимнинг ёнида, ўнг томонида Максимнинг отаси Ефим бувани ўғлидан суриб, аллақачон кайфи тароқ бўлган ҳам дўст, ҳам оға Нестор тарвайиб ўтирарди, чап томонда эса Лизага жой қолдиришганди, лекин у ўчоқбошидан меҳмонхонага, меҳмонхонадан ўчоқбошига югуриб аранг улгурарди. Одатда қонсиз, маъюс юзли Лизани таниб бўлмасди, у гул-гул очилиб кетганди, хурсандликдан энтикар, кўзлари чақнарди, мовий кофточкаси остидаги чўккак кўкси қайта тепчиб, яйраган эди. Лиза бутун борлиғи билан кулар, яйрар, гийра, порлар эди. У Настена билан Надькани ўтиргизди-да, чидаб туrolмай, уларни қучоқлади, бағрига босиб, шивирлади:

— Эрталаб ҳеч гапдан хабарим йўқ эди. Ахир бирга арпа тозаладик-ку. Арпа... — у энтикиб қўйди-да, кулиб юборди ва қочиб кетди.

Максим кулимсираб, уларга — Настена билан Надькага қаради. Иккала жувон столнинг бошқа томонида, нариги бошида шундоқ рўпарасида ўтирганди. Настена ерга қаради ва Максимнинг:

— Хўш, Настена, сен энди эрингни қачон кутиб оласан? — деб сўраганини эшитди.

Настена қисилиб, қисариб, кетди; у секин бошини
ўтариб, иложи борича хотиржам жавоб берди:

— У билан дийдор кўришинга ҳам ақлим бовар
қилмай қолди. Эрим негадир дом-дараксиз...

— Ким, Андрей дом-дараксизми?

— Ҳа, госпиталда ётувди... у ҳам ярадор эди. Госпи-
талдан кейин яна фронтга жўнатишганди, — Настена
ганирар экан, ҳаммадан ҳам Иннакентий Ивановичнинг
синчковлик билан тикилиб турганини пайқади. — Шун-
дан бери дом-дараксиз. Билмайман... Ҳеч нимадан ҳа-
барим йўқ.

— Ҳам ема, топилиб қолади.

— Ахир у... чиндан ҳам ном-нишонсиз, — деб тушун-
тира бошлади Иннакентий Иванович, Настенага қараб
қўйиб. — Суриштириб келишди, сўрашди. Хужжатларга
қараганда, ҳеч қаерда йўқ шекилли.

— Кетаётганда йўлда бошқа қисмга ўтказиб юбо-
ришган бўлса керак. Бунақа ҳодиса жуда кўп бўлади.
Хатларнинг ҳаммаси ҳам жой-жойига етиб боравермай-
ди, — деди Максим комил ишонч билан, Настена ишонч
билан айтилган бу гапдан шу заҳоти енгил тортди, гўё
у чиндан ҳам Андрейга нима бўлганини билмайдиган-
дай эди.

Қизиқ: на умид қилган, на-да кутган Лиза бунча
нарсаларни қаёқдан топа қолди — столнинг устида минг
хил ноз-неъмат. Турган гапки, товуқни бугун сўйишган,
аммо тузланган тўш ҳойнаҳой ёздан бери сақланиб
келаётгандир, бу тўш ҳам бир эмас, икки эмас, бир неча
йилдан бери чирпитда интизор бўлиб турган самогон син-
гари атайлаб мана шунақа кунга асраб қўйилганди. Бироқ
кимсасини кутаётган бошқа хотинлар ҳам ана шунақа:
Ўзи оч қолади, болаларини тузуккина тўйдирмайди-ю,
аммо висол чоғига ғамлаб қўяди. Бу аёллардан қанча-
дан-қанчаси кўз ёши тўкиб, яшириб қўйганларини дас-
турхонга тортмади дейсиз! Утган йили кўзда Агафья
Сомова ўғлидан қорахат олди, дастлабки кунлари дод-
фарёд қилиб юрди-да, кейин хотин-халажларни йигди,
уруш вақтида борлиги ҳам эсларидан чиқиб кетган
спиртни олиб стол устига қўйди, қуймоқ, кисель билан
бирга яна ҳар хил майда-чўйдалар ҳам тайёрлади, ўша
спирт ўғлининг маъракасида ичилди. Ҳа, бундай кул-
фат биргина Агафьянинг бошига тушгани йўқ, энди
бунақани санаб, саноғига етолмайсан, яна кимнинг қис-
матида бундай кулфат борлиги ҳали маълум эмас.
Ҳозирча фақат Лизанинг орауси ушалиб турибди.

Лиза меҳмонларга ароқ қўйгач, дастурхон атрофидагиларнинг ғала-ғовури авжга чиқди. Нестор ашула ёйтишга тушди, аммо ҳеч ким унга жўр бўлмади, унга, умуман, негадир ҳеч ким эътибор бермасди. Чоллардан баъзи бирлари столдан турди-да, девор ёнига бориб чўнқайди ва тамаки ўраб чека бошлади: қариялар шу ерда ўринларидан турмай, Лиза узатган стаканларни олар ва уриштирар эдилар. Иннакентий Иванович туриб, Максимнинг ёнига ўтирди ва билагонлик қилиб Америка тўғрисида, унинг қандай урушаётгани ва у ерда қачон революция бўлиши ҳақида жиддий гап бошлади. Максим истар-истамас жавоб қайтарарди — Иннакентий Иванович бу ҳақда, айниқса революция хусусида кўп нарсани билиши кўриниб турарди. Верка отасининг тиззасида мудрай бошлади; Лиза уни олиб бориб ўрнига ётқизмоқчи эди, аммо Вера отасига ёпишиб олиб, чириллади — уни ўз ҳолига қўйишга тўғри келди. Кимдир Максимдан қўли хусусида сўраб қолди, кейин Максим — биринчи марта бўлмаса керак, госпиталда қўлини кесмоқчи бўлишганини, лекин у унамаганини, — чан қўли бўлсаям майлийди-я, ахир асосийси ўнг қўли-ку, у бўлмаса бутунлай ногирон бўлиб қолади-ку, — аммо ҳали ҳам бу қўли кўп овора қилишини гапириб бера бошлади. Бир стакан самогонни отиб олган Надька қизиқиб сўради:

— Уни... бир четга сурса бўладими?

— Бир четга? Нимага энди?

— Ахир кечаси халақит бермайдими?

Максим кулиб юборди:

— Халақит берса, Лиза кесиб ташлайди.

— Мен сени, Надька, бунақа гапинг учун колхоздан қайдайман, — деди Нестор ишшайиб.

— Овозингни ўчир. Қайдармиш-а. Ишқилиб ўзингни думингни тугиб қўйишмасин тагин, — деди Надька баланддан келиб, аммо зарда қилмай, фақат узиб олди. — Йигитлар келишса, қўлтигингга сув пуркаб қўйишади. Хўп зуғумингни ўтказдинг, шуниси ҳам етар. Одамларни оёрингнинг учи билан кўрсатдинг. Пичо-гинг ҳамиша ҳам мой устида бўлавермайди.

— Мен сизларни оёримнинг учи билан кўрсатдимми? — деди хафа бўлиб Нестор, — А, хотинлар? Кеккайдимми?

Аёллардан биронтаси миқ этмади.

— Унинг гапини қўлвер, — деди йўғон, дўриллаган овозда Василиса Рогова Несторнинг ёнини олиб. Семиз,

қўпол, уруш даврида заррача озмаган бу аёлни қишлоқ-дагилар Доно Василиса дейишарди.

— Нимасини қўяди? Нимани?! Нима, нотўғ-рими?

— Огзингга келган гапларнинг ҳаммасини ҳам, Надежда, кўпчилик олдида айтиб бўлмайди,— гердайтиқ насиҳат қилди Доно Василиса.— Фронтовик ҳали остонасидан ҳатлаб ўтмасидан бурун сен унга пичинг отягсан.

— Қанақа пичинг экан? У, авваламбор тун бўйи сен билан менинг валақлаганимизга қулоқ солиб, Лиза ёсига ҳам келмайди дейсанми? Аслини олганда, унинг битта қўлигина шикастланган, холос, бошқа ёқлари бинойидек.

Максим яна кулиб юборди, унинг кетидан чоллағ йўтал аралаш хаҳолашиб кулишди.

— Биладан,— деди Надька унга ёпишиб,— сен Василиса, мендан қўрқасан. Қўрқмасанг ҳам бўлмайди да: Гавриланг келса ҳаш-паш дегунча бошини айлантириб, ўзимга қаратиб оладан. Мен сендан анча ёшман менга тенг келолмайсан.

— Гавриладан кўнглим тўқ,— деб жавоб берди Василиса истеҳзо билан.

— Қизиқ, нима сабадан ундан кўнглинг тўқ-а? Нима, у авлиё эканми?

— Авлиёликка-ку авлиё эмас-а, аммо сен билан овора бўлиб юрмайди. Шундай яхши қушини ҳақкага алиштириб нима қилади? Сен бир ҳақка бўлсанг, шақашақа қилишдан бошқасини билмасанг.

— Вой, анавининг ўхшатишини қаранглар-а!— деди Надька хурсанд бўлиб тез-тез.— Майли, мен ҳақка бўлақолай, аммо сен қанақа яхши қуш экансан-а? Анави қағиллашдан бошқани билмайдиган қора қарга сен эмасмисан-а?

— Йўқ, Надежда,— қизғиш соқолини селкиллашиб, айёрлик билан жилмайганча, гапга аралашди Иннакентий Иванович.— Сен Василисанинг тагига етолмайсан унинг таги мустаҳкам. Ахир Гаврила фронтдан посилкаларни сенга эмас, унга юборяпти-ку. Бу йил, чамамда, бешта посилка олдинг шекилли, а?— у Василисага юзланди.— Ёки кўпроқми?

Василиса тутилиб:

— Санаганим йўқ,— деди.

— Василиса ҳатто уларни очгани ҳам йўқ,— дед кесатди Надька.— Курси ўрнида ишлатиб юрибди.

— Нима қилсам қилавераман, бу сенинг ишинг эмас.

Аммо Надька қизишиб кетганди, энди уни тўхтатиш осон эмасди.

— Сен, Лиза, қизил аскарингдан нечта посилка олдинг?— деб сўради Надька.

— Биттаям олганим йўқ.

— Агар мен бўлсам, шунақа қилса уни остонага яқин йўлатмасдим. Нима бало, ўзинг ҳам ўлгудай лапашанг, ҳеч нимага тушунмайдиган овсармисан дейман? Яна оғзинг қулоғингда-я.

— Менга посилка-мосилкаси керак эмас,— хурсанд бўлиб кулиб юборди Лиза.— Мен бугун сигирни сўяйлик дедим. Ёлгон гапирсам, мана, дадам гувоҳ: зиёфат зиёфатдай бўлсин-да, келинлар, сигирни сўяйлик дедим! Улар мени авраб қўйишмади. Ундай бўлса, товуқларни битта қўймай сўйинлар, қайтиб турқини кўрмайин дедим. Улар товуқларга ҳам қайишишди. Худо хоҳласа, ҳаммасини топамиз, ишқилиб бирга бўлсак бўлди. Бир ўзим икки букилиб тамом бўлдим, қайғу-ҳасратдан икки букилиб қолардим ё бўлмаса ўзимни бир бало қилиб қўярдим.

— Демак, икки букилиб қолардим дегин?— деб чўзиб, имлаб чақириб қайта сўради Надька.

— Ҳа, икки букилиб қолардим.

— Ё бўлмаса ўзингни бир бало қилармидинг?

— Бўлмаса-чи.

— Намунча олиб қочмасанг-а, Лиза?— деб Надька муғамбирлик билан гап бошлади-ю, аммо чидаб туролмади, алаmidан овози титраб, юрагидагини тўкиб солди:— Бу нима деганинг, демак, мен ҳам, манави Катерина, Вера, Капитолиналар ҳам ўзимизни бир бало қилишимиз керак экан-да, а? Шунақами? Нима, сен уни ҳаммадан кўра кўпроқ севардим, ҳаммадан кўра кўпроқ кутган эдим, демоқчимисан? Демак, сенингча, уларни биз ўзимиз йўқ қилган эканмиз-да? Сен, Лиза, биз кўрган кунни кўрганинг йўқ, шунинг учун бунақа дема. Ўзимни нима қилсам ҳам менга ярашарди, хўш, болалар-чи, улар нима бўларди? Бу ёруғ оламда ундан қолган нусхайи нишона ана шу болалар-ку, қанақасига уларни нобуд қилиб бўлади? Сен қаёқдан биласан, чаладай тутаб тамом бўлдим, энди куядиган жойим ҳам қолмади, кул бўлган нарса эса, секин-аста учиб, тўзиб кетади. Мана, энди сен пошшо ойим бўлиб яшайверасан, қучоқлашасан, эркаланиб, тантиқланасан, хўш,

мен-чи, чүриман, нима иш бұлса, балогардонман, боқув-
чиман, энди мен үзимни деб яшамайман. Агар шунайқа
күнларга қолищямни билганимда олдироқ маза қилиб
яшаган бұлардим, кейин лоақал кўрган кунларимни
эслаб юардим, мен бұлсам, кейин бұлар, кейин бұлар,
деб юраверибман, беками-күст яшайин деб умримни ўт-
казиб юборибман, мана, оқибати. Энди ётганда ҳам,
турганда ҳам күз олдимга уруш келади, буни ҳеч нима
билан эсдан чиқариб бұлмайди, қолганлари унутилиб,
ўчиб кетди — йўқ энди.

Лиза дарров гуноҳини бўйнига олақолди.

— Вой, мени ёзғирманглар, хотинлар, оғзимдан чи-
қиб кетибди.

— Сени нима деб ҳам ёзғирардик. Модомики, толейит
бор эканми, биз учун ҳам маза қилиб яшайвер. Аммо
кўзингни оч: агар ёмон яшасанг, ўзингдан кўр. Аяб
ўтирмаймиз — гапнинг пўскаллеси ана шу сенга. Вири-
чи бўлиб ўзим сенга чоҳ қазаман. Эркакларимизнинг у
ерда ҳалок бўлиб кетишига биз айбдор эмасмиз. Тўррими,
Максимушка, айбдор эмасмиз-а? Очигини айт бизга.

— Айбдор эмасмизлар.

— Гап бундай бўпти. Пешонамиз шўрлигидан биз
хафа бўлсак арзийди. Энди бу алам ўла-ўлгунимизча
кўкрагимиздан кетмайди. Сенинг эса, Лиза, армонинг
йўқ. Энди сизлар фақат ўйнаб-кулиб яшашларинг ке-
ряк, бу ёғи ҳаммаси ўзларингга боғлиқ. Агар бирор гап
бўлса, билиб қўй: мени, уни, анавини — ҳаммамизнинг
бошимизга тушган савдони элдан бурун сен бахтинг
билан юзимизга соласан, агар пешонамизда бўлганда
ёди, бизнинг ҳам бахтимиз кулиб боқармиди. Биз эса,
бундан бенасиб бўлдик. Ортиқча гапга тоқатимиз йўқ —
тушунарлими?

Тарақлаб эшик очилди-да, хоёнага болалар кириб
келди. Лиза уларни ҳайдаб чиқаришга отилди, лекин
улар бир овоздан чуғиллади:

— Манавига беришмади — манавига.

— Бу ҳозир келди.

— Максим амаки, бунга беришмади.

Болалар Родькани стол олдига итариб чиқарди. Надь-
ка уни кўриб, бақириб берди:

— Сен қаёқдан келиб қолдинг бу ерга? Мен сенга
нима деган эдим-а? Мен сенга нима деган эдим. Қани,
дарров туёгингни шиқиллат-чи.

Родька қимирламасдан эзилиб, кўзларини лўқ қилиб,
Максимга қараб турарди. Максим унинг мултиллаб бо-

қастғанни кўрдим ю, қизчасини секин полга туширди-дэ,
ўрнидан турди.

— Бу сендисан, Родион?— деб у бўғиқ овозда секин сўради.

Родька шоша-ниша бош ирғади.

— Қани, бир сўрашиб қўяйлик бўлмаса,— деди Максим боланинг олдига келиб ва соғ қўлини узатди.— Қара-я, ўсиб кетибсан, кап-катта йигит бўлиб қолибсан. Қандинги ур. Нега бунча кеч келдинг?— Максим томчадан бошқа болаларга ҳам берган гулдор думалоқ пряникдан олди-да, уни Родькага узатди. Родька пряникни олди.— Бор совға-саломим шу, бошқа ҳеч нима йўқ. Бир маза қилиб егин, ука. Эртага кундузи вақтинг бўлса, кел, гаплашамиз. Бугун, ўзинг кўриб турибсан, вақти эмас. Эртага келасанми?

Родька яна бошини ирғади ва эшик томонга тисарилди. Болалар унинг кетидан уймалашиб, чуғурлаганича ташқари чиқди.

— Қара-я, кап-катта бўлиб қолибди,— Максим қайтиб ўрнига ўтираркан, ҳайрон бўлганича маъюс такролади.

— Ҳа, катта бўлишяпти,— деди Нестор дадил, у одати бўйича суҳбат жиловини ўз қўлига олишга шошлаётганди.— Уларга уруш ҳам писанд эмас.

— Уша уруш яқин-орада тугай дейдими ўзи?— тўсатдан сўраб қолди Лиза.— Сен, Максимушка, ўша ёқдан келдинг, қани, айт-чи, ҳали яна кўп кутамизми?

— Сен учун уруш тугади,— деди Надька секингина, аммо Лиза эшитиб қолиб, хафа бўлди:

— Нега энди мен учун тугар экан? Нима, сен эри келди, энди унинг бошқа нарса билан иши йўқ, деб ўйлаясанми мени? Гапингни қара-я. Ҳаммага ёмон бўлса ҳам, менга яхши-ку, деб юрадиган бағри тошлардан эмасман. Бир овлоқ ерда яшаб, бурнининг остидан нарини кўрмайдиганлардан ҳам эмасман, эл ичидаман.

— Ҳадемай тугайди, хотинлар, оз қолди,— деб жавоб берди Максим.— Ўзларингиз биласизлар, бизникилар нақ Германиянинг ўзига кириб борган. Энди қолган-қутларини янчяпти.

— Орқага қайтаришмайдими, ишқилиб? Ахир, немис ҳам Москва остоналарига келувди, аммо ҳайдаб юборишди.

— Қайтаришмайдими дейсанми?— Максим кўзини қисди ва фақат бир ўнига маълум бўлган олис ерга тикилиб қарамоқчи бўлгандек, олдинга энгашди. Унинг

Ҷози хиёл буришиб кетди.— Йўқ, ҳайдаб юборишолмайди, Лиза. Мен бир қўл билан бўлса ҳам қайтиб бораман, бир оёғи йўқлар, майиб-майриқлар боради, аммо чекинишмайди. Бас, етар, орқага қайтаришлари мумкин эмас, йўл қўймаймиз. Ким билан уйнашишганини кўрсатиб қўямиз.

— Тўрт йил-а, тагин ками бор вканми?— деб бош ирғаб қўйди Доно Василиса.— Бу ерда биз ҳам жуда адоий тамом бўлдик.

Надька дарров унинг оғзига урди!

— Адоий тамом бўлганинг сезилмаяпти-ку.

— Уҳ, Надежда... Ким сенинг тилингни тийиб қўяркин-а? Жиддий гап кетяптию, у бўлса пичинг қилгани қилган.

— Биз ҳам кўрадиганмизни кўрдик,— деб илиб кетди Лиза.— Тўғрими, хотинлар, кўрадиганмизни кўрдикми-йўқми? Эсласанг юрагинг орқага тортиб кетади. Қолжоздаги иш майли-я, ўз ишимиз. Ғаллани йиғиштириб олдинг дегунча қор ёғади, ёғоч-тахта тайёрлаш бошланади. Бу ёғоч-тахта тайёрлашни ўлсам ҳам эсимдан чиқармайман. Йўл йўқ, отларнинг бўлса, тинка-мадори қуриган, тортолмайди. Ишдан бўйин товлаб бўлмайди: меҳнат fronti, жангдаги йигитларимизга ёрдам. Дастлабки йилларда ёш болаликларни ишга ҳайдашмади. Ким боласиз бўлса ёки боласи каттароқ бўлса, уларга ёпишиб олишди, ҳайдашгани-ҳайдашган. Ана, Настена бир қиш ҳам ишдан қолмади. Ҳатто мен ҳам икки марта бордим, болаларни дадамга ташлаб кетдим. Ёғочни кесасан, кубометр қиласан, кейин чанага ташийсан. Бойловсиз бир қадам ҳам жилолмайсан. Гоҳ қор уюмига кириб кетасан, гоҳ яна бирон ерга: қийналмаган, жон чекмаган хотин йўқ. Баъзи ердан осонгина чиқиб кетасан, баъзи ерда ботасан-қоласан. Мана, ёлгон гапирсам, Настена гувоҳ: бурноғи йили қишда байталим жарликка думалаб кетди, уялаб қолиб, туролмади — чана ёнбошлаб қорга кириб кетди, байтални мажақлашига сал қолди. Шу уриндим, шу уриндим, бўлмади — эплотмадим. Ҳа дейишга қолим йўқ. Йўлга ўтириб йиғладим. Орқадан Настена етиб келди. Мен бўлсам кўз ёшимни шашқатор қилиб, боладай йиғлайман.— Лизанинг кўзларига ёш келди.— Настена кўмаклашди. Кўмаклашди, кейин бирга кетдик, мен бўлсам сира ўпкамни босиб ололмайман, йиғлаганим-йиғлаган.— Лиза хотираларга берилиб кетиб қиқиллаб йиғлай бошлади.— Шу йиғлайман-ей, қани энди ўзимни тутиб ололсам. Тутиб ололмайман.

— Лиза, Лиза! — деб чақириб уни тўхтатди Максим.

— Бўлди, Максимушка, бўлди, йиғламайман. Эсим йўқлигидан йиғладим-да. Сизлар гаплашиб ўтиринглар, йиғламайман. — У кутга кетди ва шу ондаёқ қайтиб, яна аввалги жойига, стол чеккасига келиб турди. — Облигация-чи? — деб эслади Лиза, у қаттиқ ҳаяжонланганидан энди ўзини дарров босиб ололмаётганди. — Охирги картошкани кўкламда Кардага, леспромхоздагиларга сотгани олиб бордик. Қанчага ёзилган бўлсақ тўлайлик, ишқилиб фронтга ёрдам берайлик, дедик. Ҳаммамиз ҳам фронтдагиларга сал енгил бўлсин деб ўйладик-да. Нима бўлгандаям биз бу ердамиз, бизни ҳеч қим отаётгани, ўлдираётгани йўқ. Анави отинг ўчгур фриц нариги дунёдаям азобгинасини тортсин-а. Бошимизга шунча кулфат солгани учун илон, чаёнларга ем бўлсин-а.

— Тушунмай қолдим, қайси биримиз — менми ёки сенми эрини кутиб олаётган? — деб сўради Надька Лизага ўгирилиб.

— Мен, Надька, мен. Бўлди, энди ҳасрат қилмайман.

— Ҳамма ишимиз телба-тескари, — деди кўзлари сўзила бошлаган Нестор овозини гулдирашиб. — Қанақа одамлар ўзи! Эркакларини урушга жўнатишаётганда ашула айтишганди, кутиб олишга келганда худди азадагидай. Надьканинг гапига қулоқ солганимиз ҳам етар энди, келинлар, ашула айтамыз.

Надька бир қўзғалиб қўйди-ю, аммо жавоб беришга улгурмади. Настенанинг орқасида турган Лиза ҳаяжон ва йиғидан сал титраётган овозини баралла қўйиб, «Катюша»ни бошлади. Бошқалар унга жўр бўлди, қўшилганлар орасида Иннакентий Иванович ҳам бор эди. Фақат девор ёнидаги чолларгина ўзаро секин гаплашиб ўтирарди. Доно Василиса ҳам, Максим ҳам ашула айтаётганди, Нестор қўлларини силкитаради. Бирпас туриб Надька ҳам қўшилди-ю, бирдан тўхтаб, бошини столга қўйди-да, вужуди титраб, ўксиб-ўксиб йиғлади. Орқасида турган Лиза уни елкасидан қучоқлаб олди, «Катюша»ни яна ҳам баландроқ айта бошлади, ашула ҳатто Надьканинг кетидан Вера Орлова қаттиқ ўкраб йиглаб юборганидан кейин ҳам бўлиниб қолмади. Надька столдан бошини кўтарди-да, Настенанинг олдида турган самогонли стаканни олиб, дам олмасдан ичиб юборди ва кўз ёшларини ҳам артмай, яна ашула айта бошлади.

Настена индамасдан писиб ўтирарди. У илгаригидек биров билан гаплашолмасди, йиғлолмасди, бошқалар билан бирга ичолмасди, бунга ҳақи йўқлигини ҳозир, бу

ерда аниқ тушунди. У нима қилмасин, ҳаммаси сохта бўлиб чиқади, рикорлик бўлади. Унинг ичидagini бирова сездирмай, бошқалар диққатини ҳам ўзига жалб этмай, одамлар нима қилаётганини зимдан кузатишдан, нима деётганига қулоқ солишдан ўзга чораси қолмаганди. У бу ерга келганига пушаймон ҳам бўлди, аммо энди кетиш ҳам ўнғайсиз эди. Буларнинг ҳаммаси мана ман деб ўтирибди: бахтиёр, гул-гуя очилган Лиза; ўз уйидангидан ганиб қолган, меҳрибонлари чехрасини кўришдан кўзлари тинган Максим; ўзини йўқотиб қўйган, бир кундаёқ ранги кетиб қолган Нестор; колхоз ҳисобчиси айёр саводхон-ҳисобдон, ҳамма нарсани бошқалардан олдинроқ билишга интилувчи Иннакентий Иванович; ўзига ишонган, ҳаётда дадил, вазмин қадам қўйиб келатган Доно Василиса; содда-баёв, шўх Надька — ҳаммаси қисинмай-қимтинмай, бемалол ўтирибди, борди-ю, бирор нимани ичида сақлаётган бўлса ҳам — бусиз одам яшамайди-ку, — фақат ўзларигагина тегишли бўлган нарсанинг озгинасини, кераклисини бекитяпти. Настена яшираётган нарса эса, ҳар бири бугун қандай ниятда бу ерга келган бўлмасин, шуларнинг ҳаммасига тааллуқли бўлиб, ҳаммасига — Надькага қарши, Доно Василисага қарши, ҳатто Лизага ҳам қарши эди. Ана шу сир-асрор уларни бирлаштириб, бир-бирига боғлаб турарди. Настенани эса, улардан ажратиб қўйганди, одамлар ўрганиб қолганларидан уни ҳозир ҳам ўз одамимиз деб ўйлар эдилар, Настена эса алалқачон бегоналашиб, четлашиб қолганди, уларнинг кўз ёшларига ҳам, шодликларига ҳам шерик бўлолмасди, гапга ҳам, ашулага ҳам қўшила олмасди.

Витяни мен гумдон қилганим йўқ, у ўзи душман ўқидан ҳалок бўлди, деб Надька қувлик қиляпти. Ўз айбини сезиб тургани учун ҳам у гапиряпти, бу ҳақда сўраб-суриштиряпти; ҳолбуки, ўша гуноҳ нимадан иборатлигини ўзи билмайди. Ушанда Витяга қандай ёрдам бериши мумкин эканлигини тушунмайди, аммо сезиб, азоб чекяпти. Ё керагидан камроқ ибодат қилдимикин ёки камроқ изтироб чекиб, камроқ уни ўйладимикин? Нега Лиза ниятига етди-ю, бу етолмади? Нега Доно Василиса қали уруш тугамасдан туриб, Гавриланинг соғ-саломат келишига заррача шубҳа қилмайди? Келади ҳам — Доно Василиса билан Гаврилага ўхшаганларга жин ҳам урмайди — ҳамма абжағи чиқиб, ўлиб кетади-ю, аммо бу иккалови соғ-саломат қолиб, тинчгина кун кўриб юраверади. Нега бунақа бўларкин-а? Йўқ, бу ерда бир гап

бор, бир томони хотинларга ҳам боғлиқ бўлса керак! Азалдан хотинлар бу жумбоқдан қийналиб, уни ечишга уринган бўлсалар керак, ечишга кўзлари етмаса ҳам, ҳар қалай бир ҳаракат қилишган: асрлардан асрларга ҳар бир хотин ўзининг кўр-кўрона, эҳтиросли сезгиси, шубҳали афеунлари билан яшаб келди, бордию унда ана шундай ишонч, умид бўлмаса, яна ўша гуноҳдан азоб чека бошларди.

Настена ҳам Андрей уйдан чиқиб кетган ўша вақтдан бошлаб унинг бошига тушган савдоларга қиттаккина бўлса ҳам араллашиб қолганига ишонарди. Ишонарди-ю, аммо фақат ўзимни деб яшадим, фақат ўзимни ўйладим, фақат менга керак, деб кутиб юрдим, дея қўрқиб кетарди. Мана, оқибати; ма, ол, Настена, ҳеч кимга кўрсата кўрма. Танҳо, одамлар ичида бир ўзи-я: ҳеч кимга дардини ёролмайти, йиғлолмайти, ҳаммасини ичида сақлаши керак. Хўш, кейин-чи, бу ёғи нима бўлади? Уни бу фалокатдан қандай қутқарса бўларкин, ўзи қандай яшаса керакки, унга янглишмасдан, адашмасдан ёрдам бериш керак? Энди унга бирор кор-қол бўлса, у ҳам жавоб беради.

Настена секингина столдан турди-да, киши билмас кўчага чиқди. Анча кеч бўлиб қолганди, болалар ҳам, итлар ҳам уй-уйига тарқаб кетганди. Қишлоқнинг қуйи чеккаси қоп-қоронғи, жимжит эди. Настена Вологжинларнинг ашула эпитилиб турган ёруғ деразаси остида бирпас турди-да, кейин Ангарага қараб кетган тор кўчага бурилди. У одамлар йўқлигидан энгил тортиди ва ўзидан гина қилиб, бошини чайқади: шу кунларга қолдим — илгари таскин топиш учун ўзини одамлар орасига урарди, энди бўлса, аксинча, улардан қочиб юради. Ичидаги дард сал босилгандай бўлди, аммо негадир хўрсиниб-хўрсиниб қўярди. Настена кўкрагини тўлдириб, чуқур нафас олди-да, беихтиёр пайдо бўлган аламини босди ва қиргоқ ёқалаб, йўлида учраган ўйиқларни айланиб ўтиб, муздан пастга қараб кетди. Настена бораркан, нариги соҳилга, оролнинг орқасидан аранг кўзга чалинаётган, Андрей беркиниб ётган кимсасиз бурчакдан кўзини узмасди. У Андрей шундоққина ёнида эканига гоҳ ишонарди, гоҳ ишонмасди; бир неча дақиқа хаёл уни олиб қочди, шунда, назарида, бир минут олдин ҳаммасини — Максимнинг тўғрилиқча, Андрейнинг қочиб келганини хаёлида ўзи тўқиб чиқаргандек бўлди, ҳатто бунинг қандай рўй бериши мумкинлигини кўз олдига келтириб, ишонди ҳам. Гўё Настена ҳозир Андреевскка борса, у

ердан ҳеч кимни тополмайдигандек туюлди. Аммо шайтон васвасаси юрагида ғам, адам қолдириб ўтиб кетди, ҳақиқат эса шафқатсизлик билан унинг кўзи олдида яна ҳам яққолроқ намоён бўлди: ҳеч нимани тўқигани йўқ, аслида қандай бўлса, ҳаммаси шундай.

Настена ўзи кетаётган соҳилдан жарлик тепасига кўтарилди ва Андреевск томонга сўнгги марта нигоҳ ташлади-да, оғир-оғир қадам босиб, уйига равона бўлди — Максим Андрей тўғрисида ҳеч нима билмас экан, деб ҳали Михеичга айтиши ҳам керак. Ўзидан бошқа ҳеч ким ҳеч нима билмайди, аммо бу ҳақда ҳатто ҳушидан кетиб ётганида ҳам бировга чурқ этмаслиги керак. -

10

Настена эрталаб ҳам бирон ёққа бормоқчи эмасди, аммо тушга келиб ҳавонинг авзойи ўзгарди-да, бўралаб қор ёғадиганга ўхшаб қолди: Настена ёғоч бочкадаги сув таккинасида қолганини эслади-ю, ҳаво бутунлай айнимасидан туриб сув келтиргани Ангарага югурди. Ангарада шамол ҳайқирарди, чирпирак бўлиб, шиддат билан пастга — дарёнинг юқори оқимиغا урилаётган ҳўл, ёпишқоқ қордан ҳаво хиралашиб кетган эди. Настена одати бўйича ҳозир тўс-тўполон ичида қолган нариги томондаги соҳилга қаради-да, мана, ўша ёққа боришга айна фурсат, ҳеч ким кўрмайди, деб ўйлади. Настена шунчаки бирров хаёлига келтирди, аммо бу фикрдан ичи пишиб, юраги ҳаприқиб кетди: агар чиндан ҳам ғизиллаб борса нима бўлади? Ҳаммасига қўл силтаса-ю, ғизиллаб борар-ёрсачи? Бундай қулай фурсат яна қачон келади-ю, қачон йўқ? У сувни олиб, шоша-пиша орқасига қайтди-да, югуриб кетаётганини сезиб, ўзини қўлга олди. Кўз очиб-юмгунча шундай қарорга келганидан у ўзини қўярга жой тополмай қолди, шер бўлиб кетди; агар ҳозир ким уни йўлдан қайтармоқчи бўлса ҳам, чап бериб, қочиб кетарди.

Аммо уни йўлдан қайтарадиган одам йўқ эди: Михеич отхонада, қайнонаси эса, одатдагидек, печка устида мудраб ётарди. Настена ғизиллаб ертўладан бир челақ картошка олиб чиқди, кечқурун қариялар қайнатмоқчи бўлса, қидириб-туртиниб юрмасин, деб устидан пича картошка олиб, чўян дөгчага солиб қўйди, қолганини брезент сумкага ағдарди. Югуриб қазноққа бориб, илгари нўхат солиб яшириб қўйилган халтани олиб келди, ярим бухан-

ка нон кесиб олди. Нон сап-сарик, нўхатдан қилинган-ди — қишлоқда қозир нўхат жуда расм бўлганди, кимни кўрсанг қорни қулдирайди: колхоз сахийлиги тутиб, иқинда колхозчиларга қарийб ўн центнер нўхат берганди, шундан бери бўтқани ҳам нўхатли нон билан ейишарди, ҳамманинг емиши нўхат бўлиб қолган эди.

Настена кийимларини тезгина алмаштириб, эрталаб илиб олган бошмоғи ўрнига пиймасини, фуфайка ўрнига бахмал нимчасини кийиб олди ва ўтиб кетаётиб, уялиб-гина ойнага қаради. Фуфайкада Ангарадан ўтиш анча қулай эди-ку, лекин у эрининг кўзига сал ясаниб кўриқмоқчи бўлди. У-ку, балки ҳеч нимани пайқамас ҳам, Настенани солиштириб кўрадиган бошқа аёлнинг ўзи йўқ, аммо унинг ўзи оҳорли кийимда ёзилиб, ўзини енгил ҳис этарди, кийими билан бирга елкасидан оғир юк тушгандай, аравадая чиқарилиб, абзали ечиб олинган отдай бўларди, ахир ишда ўзингнинг кимлигингни ҳам — хотинмисан, қизмисан, ёшмисан, қаримисан — кўнглингда нима бору нима йўқ унутиб қўясан, фақат «бўл, ҳа бўл-бўл, ҳа бўл» билан умринг ўтади. Шунинг учун Настена кечқурунлари ҳамма ишини саранжом-саришта қилиб бўлгандан кейин бирпас бўлса ҳам тоза кийимларини кийиб олишни яхши кўрарди, шунда бебаҳо бойлик — ёшлик ва гўзаллик гаптини суриш туйғуси пайдо бўларди, бу бойликни қанчалик узоқ яширсанг, шунчалик кам эслайсан, шунчалик тез сўлиб, хазон бўлади. Настена кийиниб бўлгач, гўё нимасигадир зиён этадигандай чўчиб, оҳиста қадам босарди, яна қандайдир ўзиникини, фақат ўзгагина тегишли сирни авайлаётгандай, меҳр билан илиқ жилмайиб қўярди, бу сирни ошкора этиш вақти ҳали етмаганди. Ана шундай дақиқаларда Настена урушни ҳам, муҳтожликни ҳам, ёлғизликни ҳам писанд қилмай, ўзини эҳтиётлаб, келажакдаги бахтиёр ҳаётга тайёрланарди. Настена йиллар ўтиши билан секин-аста қариб боришини биларди, аммо кўнгил бемаҳал совиб, чўкиб қолиши мумкин — ҳаммасидан кўра кўпроқ ана шундан кўрқарди. Парвардигор томонидан ато этилган ўз ҳис-туйғуларини бошқалар, кўпчилик ҳис-туйғусидан фарқ қилмайдиган соғлом, бақувват кишилар озмунчами. Бундай одамлар гўшага кириб ётганларида ҳам фақат қорнини тўқлаш мақсадида дастурхонга ўтирувчи кишиларга хос иштиёқ билан ётадилар. Улар куладилар ҳам, йиғлайдилар ҳам, аммо йиғлаётганимиз, кулаётганимизни бошқалар кўряптими, эшитяптими, тағин беҳуда кўз ёши қилиб ўтирмайлик, деб атрофга аланглар эди. Булар

тамом бўлган одамлар: булар бошқача муомала қилсанг; тушунмайди, акс садо бермайди, кўнгил торларининг бирортаси ҳам жавобан сезгирлик билан титрамайди; вақт ўтган — сўниб, тошдек қотиб қолган, энди бу торлар бошқа бировнинг ҳам меҳрини товллолмайди. Бунинг сабаби аниқ: бундайлар пайти билан ўзларига ўзлари ҳисоб беришнинг уддасидан чиқа олмаганлар, ҳисоб беришдан қочганлар, баръакс, мутлақо эса тушмайдиған, унут бўлиб кетиш даражасида ўзларини сондан чиқариб қўйганлар.

Ийгиштиринишга Настеванинг ўн минутча вақти кетди, аммо азбаройи ошиққанидан бу ўн минут унга бир соатдек туюлди. Настена ниҳоят, сумкани олди-да, гизиллаб кўчага чиқиб, тўхтади, шоша-пиша атрофга аланглаб, шамолнинг ҳадисини олган бўлди. Ортиқча эҳтиёткорлик жалақит бермайди, шунинг учун у бузоқхона орқали ўтди: борди-ю, битта-яримта фавқулодда кўриб қолса ҳам, шундай қаттиқ қор бўронда мўрчада бирон иши бордир-да, деб ўйлаши мумкин. Бу ерда мўрча атрофида қор шундай чапарастасига ураётган эдики, ҳатто яқин ўртадаги уйлар ҳам ғира-шира кўринарди; Настена энди қўрқмасдан музда сирпаниб пастга тушди-да, ўнгга, йўл дарёга бурилиб кетадиган томонга қараб юрди. Шундан кейингина у йўлни қор босиб қолган бўлиши мумкинлигини эслади, бундай ҳолда фақат таваккалига иш кўриш керак бўлади, бу эса жуда хатарли: бундай бўронда адашиб кетиши, қирғоқни йўқотиб қўйиши, худо кўрсатмасин, шамол бирон ёққа олиб кетиши ҳеч гап эмас, шамол шунақанги қутуриб, одамни суриб кетардики, қаёққа кетаётганини билолмасдинг. Аммо йўл, хайриятки, ҳали кўриниб турарди, уюлиб ётган музлар олдини қор босганди, умуман, шамол қорни йўлдан учириб кетганди.

Чапараста ураётган нам қорда нафаси қайтиб кетмаслиги учун Настена юзини беркитиб, букилиброқ юришига тўғри келди. Шамол кучли бўлиб, тўхтовсиз, бир зайлда қутуриб эсарди, худди трубадан чиқаётгандек, тўхтовсиз гувилларди, аммо шу гувиллаш ичидан ҳам учиб келиб ураётган қорнинг шитир-шитири аниқ эшитилиб турарди. Гарчи теварак-атроф ёруғдай туюлса ҳам, уч қадам наридаги нарсани кўриб бўлмасди, аммо бу ёруғлик худди тумандагига ўхшаш оқиш бўлиб, сузиб, липиллаб ўтиб кетарди-ю, ҳеч нимани кўриб бўлмасди. Қаққайиб чиқиб турган музлар чирсилларди, қор уларга урилиб, атрофга сачрарди, шамол эса уларни илаштириб, олисларга учириб кетарди.

Бу бӯрон қаёқда турган экан-я? Настена шу яқин йилларда, бунақа пайтда шундай бӯрон бўлганини эс-лолмайди. Мана сенга бақор — ҳа-я, март эшик қоқиб ту-рибди-ку.

Настена йўлни йўқота бошлади, аммо бутунлай эмас, йўл қадеб чап томондан чиқиб қоларди: Настена қанча-лик уринмасин, шамолга қараб ўзини ўнглаб олмасин, уни суриб, пастга оғдириб кетаётганди. Агар йўл бўлма-са, бӯрон уни қаёққа адаштириб юборишини тасаввур қи-лиш мумкин. Аммо чана юриб силлиқлаб қўйган эски йўлни топиб олиш борган сари қийинлашаётган эди. Қор уюмлари катталашиб, бирбирига қўшилиб кетаёт-ганди. Настена пичанзорда пичан ташиган вақтда тушиб, йўл четида музлаб ётган хашакларга қўзиқориндай дўшайиб, қорайиб кўринадиган от гўнгига қараб-қараб боради. У чарчаб қолди, аввалига бўри қувлагандай жонқолатда ошиқди, энди бирдан силласи қуриди, оғир сумка қўлини узиб юборай дер, шамолдан нафаси қайтарди, дам-бадам қорга ботиб, пиймаси оғирлашиб ветганди, шол рўмоли билан нимчаси жиққа ҳўл бўлган-ди. Тўғри, шамол изгиринли эмасди, илиқ, жануб ша-моли эди, аммо совуқ бўлмагани учун ҳам ҳаммаёқ ҳўл, шилта эди — қайси бири яхшилиги маълум эмас-ди.

Настена чап томонга тикила-тикила оролни қидир-ди; ишқилиб, ўша ерга етиб олса бўлгани — у ёғи осон, у ерда ирмоқ тор, тўппа-тўғри кесиб ўтса бўлади. Нас-тена етиб боролмайман, деб қўрқмасди — етиб бормаё жуда нимаёди, аммо қирғоққа етиб боргандан кейин орол қаердайкин, деб сарсон бўлмаслик учун иложи бо-рича айрилишга яқинроқ ердан чиқишни истарди. У шу бӯронда овора бўлиб келаётганига заррача ачиммасди: унинг келиши учун бундан қулай фурсат борми, балки уни ўзгалар кўзидан яшириш учун ҳам бугун бӯрон тур-гандир. Негадир у фақат иссиқ жойга етиб олишига, пиймасини ечиб ташлаб, сирқираётган оёғини узатади-ган, жўзларини ҳузур қилиб юмиб ётадиган дақиқалар келишига ишонмасди — бу унга негадир жуда олисдек, сал бўлмаса эртакадигдек туюларди.

Барибир ҳам у йўлини йўқотиб қўйди, уни қайтиб тополмади ҳам — оёғи остидаги ҳамма нарса бир-бирига қўшилиб, жимирлаб турарди. Шундан кейин Настена қачон бўлса ҳам соҳилга чиқаман-ку, ирмоқ шу атроф-да, ўнғроқда бўлиши керак, деб кўпроқ шамолга қарши юришга жаам этди. Шундай бўлса ҳам Настена йўлни

йўқотиб қўйганидан хафа бўлди: у қўрқмаса ҳам хафа бўлганидан, тинкаси қуриганидан пиқиллаб йиғлади ва негадир қичқириб, Андрейни чақирди. Овозини битта-яримта эшитади, деб умид қилиш тентаклик эди, албатта, шамол шу ондаёқ овозини юмалоқ-ясси қилиб пастга учуриб кетаётганди.

Настена қаёққа кетаётганини аранг эслаб, яна кўп юрди, аммо бир маҳал бошини кўтарди-ю, ногаҳон дарров юзини беркитиб олмаётганини пайқади. Шамол анча бўшашиб қолгандай эди. У тўхтаб, атрофга аланглади: орқа томонда шамол ҳамон боягидек кучли эсаётганди, аммо бу ерда нимадир унга халақит бераётганди, рўпарасидан эсаётган шамол йўлда нимагадир урилиб, дами кесилаётган эди. Настена яна пича олдинга юрди-да, қирғоқни кўрди. Бу орол эмасди, у оролни пайқамасдан ўтиб кетиб қолибди — бу катта ер эди. Худога шукур, Ангарадан ўтибди, энди Андреевскини қидириш керак. Настена қирғоқнинг бурилиб кетганига қараб, орол ортидаги ўзи билган ўрмонли баланд бурун чап томонда қолганини тушунди, чамаси, шамолни тўсиб турган шу бурун эди. Демак, у ўзи чамалаганидек, қирғоқ ёқалаб қуйи томон юриши керак. Энди етиб олдим деса бўлади, энди олис эмас. Тепаликдаги қарағайзор бўғиқ шовилларди, тик кетган қирғоқ лабидаги энсиз ўтлоқда ялонғоч қайин ва тогтераклар шамолда чайқаларди. Настена иложи борича ўнг томонга бурилмасликка ҳаракат қиларди, у ёқда ҳамон бўрон қутураб эди. Шамол Настенанинг орқасидан итарарди, шунинг учун у қадам босишга улгуролмай қоқилиб кетарди, бир марта йиқилиб ҳам тушди, сумкасидан икки дона картошка қорга думалаб кетди, аммо у негадир беихтиёр хўрлиги келиб, музлаб қолса қолаверсин, дегандек картошкаларни олгиси келмади.

Настена бораркан, билмай ирмоқдан ўтиб кетишига сал қолди, аммо биқинидан қор гупиллатиб уриб турганини ўз вақтида пайқади-ю, шартта тўхтади. Йўқса, Рибнаяга бориб қолиш ҳеч гап эмасди. Настена бугун иши ўнгидан келадими-йўқми, тушуна олмасди: Ангарадан, чамаси, кўнгилдагидек ўтиб олди, адашмади, бирон ерда қолиб кетмади, ҳеч нимани кўриб бўлмайдиган шундай ҳавода ортиқча йўл юрмади, — агар унинг ўрнида бошқа одам бўлганида ҳамма иши ўнгидан келаётганига хурсанд бўларди, унинг нимагадир назарида эса ҳаммаси аксинча бўляпти, ҳамма иши чаппасига кетяпти, кўнгилдагидай бўлмаяпти. У фақат чарчаганидан ав-

валбошдаёқ адашиб, руҳи тушиб кетмаган эди, яна бир нима ҳам бор эди; у ана шу «бир нима» нохуш гаплигини олдиндан сезиб бу ҳақда ўйлашдан қўрқарди.

Кўп ўтмай Настена қишловга чиқиб борди.

Андрей шу ерда экан: томдаги трубадан тутун чиқиб турарди. Бир ками шунча азоб чекиб, эски ҳаммому эски тос деганларидай, ҳувиллаб ётган қишловга келиши қолувдими энди. Настена ўтган сафар эрининг қападагини учириб юборганини эслади-да, туйқусдан эшикни очиб кирмади. У нафасини ростлади, кафти билан ҳўл юзини артди ва фақат шундан кейингина деразачани оҳиста тикиллатиб чақирди:

— Андрей, бу мен! Андрей!

Андрей эшитиб, отилиб чиқди, уни елкасидан қучоқлаб, бир нималар деди-да, эшикка қараб итарди. — Настена ҳеч нарсани англамасди, ногаҳон бир лаҳзадаёқ уни шундай даҳшатли ҳорғинлик босдики, қимирлашга мажболи йўқ эди. У остонадан ўтаркан, қоқилиб, ағдарилиб тушишига сал қолди — бу эса шундоқ ҳам кўз ёши ёлтиллаб турган жувонни ўртаб юборди: у ортиқ ўзини тутиб туrolмай йиғлаб юборди. Андрей нима қилишини, ўзини қандай тутишини билмай, унинг ёнида оёғи куйган товуқдай питирларди, ҳа, у келган жувон чиндан ҳам Настена эканига ишонмаётганга ўхшарди.

— Йўлимга чиқсанг бўлмайдимми, — деди Настена йиғи аралаш терслиги қўзиб, жаҳл билан. — Етиб келолмасман, деб ўйладим, бирон ерда йиқилиб қоламанми, деб ўйладим, бу бўлса ўтирибди, ўлсанг ҳам иши йўқ!

— Бугун келишингни мен қаёқдан билай, ахир?!

— Қаёқданмиш-а! Билиш керак эди! Қаёқданмиш!

Ниҳоят, Андрей унинг рўмоли билан нимчасиги ечиб олиш кераклигини фаҳмлаб қолди, бўкиб, бир пуд бўлиб қолган пиймасини Настенанинг ўзи оёғини силтаб, жирканиб отиб юборди. Андрей пийма пойларини олиб, қўлларарида оғирлигини салмоқлаб кўрди-да, таажжубланиб бошини чайқади ва қуритиш учун печка ёнига қўйди. Печка ёниб турарди, ичкари иссиқ, тинчгина эди, ёнаётган ўтинлар майин чирсиллаб, учқун сочарди, боз устига дарча ойнаси зирилларди — ташқарида нима ҳодиса юз бераётганини эслатиб турувчи бирдан-бир нарса шу дарча эди.

Андрей катга, Настенанинг ёнига ўтирди-да, оҳиста сўради:

— Нимага келдинг? Бирон ҳодиса юз бердими?

— Нимага келдинг? — деди яна Настена ўдағайлаб,

ўнинг жидгага тегиб. — Сенинг олдинга келдим — биз-
дичми! Яна сўрайди-я! — кейин ҳовридан тушиб, бош-
дача овозда жавоб берди: — Ҳеч гап бўлгани йўқ.

— Юрагинга балли-е, Сени бунақа оловлигингни
бидмовдим. Бугун йиртқиқ ҳайвонларни ҳам уриб ин-
дан чиқаролмайсан, сен бўлсанг, юрак бетлаб келибсан.

— Сен, умуман, ҳеч балони билмайсан. Кўрсичқонга
ўхшаб қоронги ерга кириб олиб ётибсан. Хотининга ҳам
тузуқкина қарамайсан.

— Кўрсичқонга ўхшаб деганинг тўғри, — деб Андрей
унинг фикрига қўшилди, аммо қувонч, хурсандликдан
энтикиб, кайфиятини бузмади. — Оч қолган бўлсанг ке-
рак, а? Тушлик қиламизми? Ё кечки овқат маҳали бўлиб
қолдими, мен ҳаммасини адаштириб юбордим.

— Қизиқ, мени нима билан меҳмон қилмоқчисан
ўзи? — Андрей шу ҳақда гап очиши билан Настена
чиндан ҳам овқат егиси келаётганини сизди. У эрталаб-
дан бери туз тотмаганди, ҳозир бўлса, кун кечга яқин-
лашиб бораётганди. Иннайкейин эри унинг кўнглини
олишга ҳаракат қилаётганини, бирон нима билан ажаб-
лантирмоқчи, ўзини хўжайиндек кўрсатмоқчи бўлаётган-
ини кўриб тургани учун ҳам Настена йўқ дея олмасди.

— Балиқ шўрва қилсак ҳам бўлади. Мен унча-мунча
балиқ тутиб турибман.

— Аммо мен энди ўлдирсанг ҳам ташқарига чиқ-
майман.

— Утиравер, ўзим қиламан.

У эшикни қия очди-да, остонадан ҳатламай, чўзилиб,
тепадан яхлаб қолган, уч килограммча келадиган яхши-
гина ўлжа — елимбалиқни олди-да, дўқиллатиб столга
қўйди.

— Қараб турсам, бу ерда биздан яхшироқ яшаётган-
га ўхшайсан, — деди Настена таажжубланиб.

— Э, кеча омад бир келиб қолди-да. Атайлаб сенга
тушди шекилли ўзиям. Бундан чиқди омадли экансан.

— Бўлмаса-чи, омадим келмай ҳам кўрсин-чи, — деди
Настена унга жавобан тушуниб бўлмайдиган, босиқ
оҳангда.

Андрей қандай қилиб балиқ тутаётгани тўғрисида
оғиз очмади. У буни Настенага айта олмасди. У ҳали
яқингинада ҳам бировнинг нарчасига кўз олайтириши
мумкинлигини хаёлига ҳам келтирмаган эди, мана, энди
бўлса, шу даражага етиб борди. Рибнаядан биров қиш-
лоқдан олис оролча ёнидан жимгина оқадиغان ирмоқ-
нинг дойқали соҳилига қармоқлар қўйиб қўйган экан, у

бўлса бир кун и кечаси қармоқларни кўриб қолди-ю, чи-
даб туролмади. У бу ерга ҳеч ким ҳар кун и овора бўлиб
мисранг олиб келиб, олиб кетмаслигини биларди. Шундан
учун қидириб, уни буталар орасидан топди, ёнида соли
калта белкураги ҳам бор эди — овчи, афтидан, қамма
парсанинг шай бўлишини яхши кўрадиган одам экан.
Қармоқлар одатда эрталаб текшириларди, Гуськов эса, то
эрталабгача ўйиқчалар яна музлаб улгурсин, деб қорон-
ги тушгандан кейин қармоқларни кўздан кечириб чи-
қарди. У шу йўл билан тўртта елимбалиқ олди. У жуда
усталик билан ишларди, ўзидан кейин ҳеч қандай из
қолдирмасди; эгаси ҳам бирон нимадан шубҳаланиши
ғумон эди, бунинг устига хўжайин кечаси, эҳтимол, энг
кўп тушган балиқни олиши мумкин эди.

«Ишларди» ўринли айтилган сўз-да, илгари бунақа
ишдан Андрейнинг ўзи ҳазар қиларди.

Муҳтожлик, киппа томоғидан бўғиб оладиган муҳ-
тожлик уни шундай тубан ишга қўл уришга мажбур қи-
лаётган эмас эди. Унда ҳали гўшт бор эди, Настена до-
имо у-бу келтириб ташлаб кетарди. Маълумки, ортиқча
давлат бош ёрмайди, аммо бу ерда ўзидан ўкиниб, дили-
дан сақлаб юрган қаттиқ кек Гуськовни зимдан йўлга
солиб гижгижларди, қафсала билан яшириб, ҳар томонла-
ма ниқоблаб қўйилган бу истак ўзига ўхшамаган, очиқ-
ойдин яшаётган, бекинмасдан, қўрқмасдан юрган киши-
ларнинг йўлидан лоақал кесиб ўтиб, уларни пушаймон
едиришга ва шу билан гўё ўзини уларнинг тақдирига
аралашиб қолгандек ҳис этишга ундарди: Наздида, ўзи
аралашмаса бошқача-ю, аралашса бошқача бўларди.
Уни кўришмаса ҳам, унинг тўғрисида эшитишмаса ҳам,
уни бор деб ўйлашмаса ҳам майли, аммо у тирик, унинг
борлиги ё у, ё бу килда бошқаларга таъсир қилиши ке-
рак, йўқса у мурда, бир соя, аҳамиятсиз одам. Бу унга
қузур-қаловат бахш этмасди, роҳатланиш учун бирон
нима қилаётганинингни билишинг керак, аммо негадир
унга ана шу кичик, арзимас иш ҳам хуш ёқарди, қандай-
дир кўнглини кўтарарди. Аммо у айнан нимадан энгил
тортишини, нима қилса осон бўлишини ижжилаб сурш-
тириб ўтирмасди, қайтанга буни билмагани маъқулроқ.

Иссиқ печкадаги балиқ шўрва бирпасда билқиллади,
шундан кейин улар овқатланишди, дарвоқе Настена учун
маца шунақа шодиёна кунга Андрей атайлаб ясаган ало-
ҳида чўп қошиқ ҳам топилди. Андрей секин-аста рўзго-
рининг кам-кўстини бут қилаётган эди, улар шўрван
манеркада эмас, уч литрли дегчада пиширишди, бу дег-

чани ўтган сафар Настена фуфайка билан бирга мўрчага келтириб берганди.

Улар ўшанда бир-бирини кўришганди, аммо мўрчада бир-бирини пайпаслаб кўришганди. Ана шу учрашувлардан сўнг Настена ҳеч ниманинг фарқ-сарқига етмаслигидан, виждонсизлигидан жирканиб, дили сиёҳ бўлиб қоларди; гарчи у биров билан сира ҳам дон олишмаганини яхши тушунса ҳам, аммо назарида биров билан ётгандай, алдагандай бўлаверарди-ю, бунақа ишга ҳарқалай кўника олмасди, кўнгли жойига тушмасди: у Андрейнинг овозига қулоқ соларди — бу овоз ўшаникимикин? Андрейнинг феъл-атворидаги ўзгаришни изларди, — излаганингдан кейин топасан-да, албатта, — ва унинг хатти-ҳаракатидан илгари сира пайқамаган қилиқларни топарди-ю, ўринсиз бўлса ҳам мияси ғовлаб, юраги орқасига тортиб кетарди. Аммо айниқса муздек, сурилиб кетаверадиган, ачимсиқ куйинди ҳиди анқиб турган хазон тўшалган баланд сўрида ётиш жуда нохуш эди, бу сўрига ҳам эмаклаб чиқишга тўғри келарди: Настенанинг назарида, бир зумда аъзойи баданидан ҳайвон юнги ўсиб чиққандай, агар истаса, худди ҳайвонга ўхшаб бўкириши мумкиндай туюлар эди.

Бу ерда эса бошқа гап. Улар бу ерда бир-бирининг кўзига қараши мумкин эди, у Андрейнинг юзига қараб, нимани ўйлаётганини пайқарди, уларнинг дон олишуви ҳам илгариги турмушлари туфайли айбга буюрилмасди, аммо шунчалик ғайритабиий, ажуба ва бир шароитда рўй бераётган бу яқинлик эса ташвишли, нотаниш, аммо бундай пайтлардаги оддий иш туйғуси чегарасидан ўтиб кетадиган ихтиёрий ҳаяжонини ошириб юборарди.

Эр-хотин бўла туриб аҳён-аҳёнда яширинча учрашиб юрган шу аянчли аҳвол туфайли туғилган ранж, алам учун Настена ана шу учрашувларнинг ўзидан товон олмоқчи бўларди; Настена бу учрашувларнинг ҳар бири бир неча йилларга татишини алоҳида мазмун, алоҳида бир куч-қудрат ва меҳр-муҳаббатга тўлиқ бўлишини истарди. Аммо унга қандай эришишни, турган гапки, Настена гасаввур қила олмасди; у эртанги кунни ўйлаб қўрқар, қийналар, азоб чекар экан, ўзи муяссар бўлиши мумкин бўлган қандайдир катта бир нарсани орзу қиларди ва ҳарқалай, борди-ю, ўша орзуси ушалгудай бўлса, бармоғини тишлаб қолмаслигига сал-пал ишонарди.

Бир куни орзуси рўёбга чиққандай туюлди, аммо қачон, қайси учрашувида шунақа бўлганини ўзи билмасди, бу ҳам уни қийнарди: у қандай қилиб буни сезмай қол

ди, а? Нима бало, ёғочга ўхшаб ҳеч нимани сезмайдиган бўлиб қолганми ўзи? Тўғри, Настена шундай ҳодиса чиндан ҳам юз берганига унчалик ишонмасди, лекин кўп нарсалар унга, ҳа, шунақа бўлди, деб айтиб турарди — шунинг учун ҳам у бугун гоят ҳаяжонланиб, гангиб қолган эди. Настена стол ёнидан турди-да, сирқираётган, зил-замбил бўлиб қолган оёқлари оқсоқланиб, катга чиқди-ю, ётиб олди. Мана энди нима ваздан келганини Андрейга айтса бўлаверади.

— Биласанми, Андрей, нима гап?

— Нима?

Аммо Настена фикридан қайтди:

— Ҳа, майли, кейин.

Настена Андрейнинг ёнига келишини кутди. У ҳамон стол ёнида ўтирарди; Настена Андрей имиллаб овқатланаётганини пайқади — афтидан, кейинги пайтларда ҳеч қаёққа шошилмаслик одатини акси урганга ўхшарди. Ниҳоят, у ўрнидан турди, аммо овқатдан терлаб кетгани учун сал совиб олгани эшикни очди. Настенага муздем совуқ шамол гуп ётиб урилди, шунинг учун у:

— Тезроқ эшикни ёп,— деб бақирди.

— Ёпдим, ёпдим. Шамол сал пасайганга ўхшайди.

— Ҳа, шунақа шекилли.

Андрей келиб, унинг ёнига чўнқайди.

— Нима бало, ҳали ҳам исимадингми?

— Исишга-ку исиб олдим-а, аммо ҳадемай қайтиб кетишимни ўйласам, аъзойи баданим жимирлаб кетяпти. Бу ерга келгунча она сутим оғзимга келди.

— Пича тура тур, дамингни ол. Бир ўзинг кетмайсан, мен кузатиб қўяман.

— Қандоқ қилиб қоламан, Андрей? Шипиллаб жўнаб қолган бўлсам, ҳеч кимга индамаган бўлсам. Мени йўқотиб қўйиб, ҳайрон бўлиб ўтиришгандир. Ярим кечада борсам, кимнинг кўзига яхши кўринаман? Мен шундоқ ҳам кечалари санқиб юрадиган бўлиб қолдим. Мана келинимизнинг аҳволи... деб ўйлашади-да.— Настена бери эшикни қандай тақиллатишини тасаввур қилди-да, кўзларини юмди.

— Отам бу тўғрида бирон нима деб сўрамаяптими?

— Ҳозирча сўрагани йўқ. Жим. Шу чоққача милтиқнинг ғойиб бўлганини пайқамаганига ҳайронман. Ҳадемай ҳаммаси очилади.

— Сезиб қолса, нима дейишингни ўйлаб қўйдингми, ахир?

— Уйлашга ку уйлаб кўйдим а... — Настена афтини бужмайтирди.

— Хўш, нима демоқчисан?

— Ёлгон-яшиқ гапларимни сенга айтиб нима қиламан? Айтмайман. Узим бир йўлини қиларман.

Андрей уқувсизлик билан унинг бошини силади:

— Қийналяпсанми, Настена?

— Э йўқ,— Настена кўзларини очиб жилмайди. Унинг шамолда қотиб қолган юзи иссиқда қизиб, анор донасидай қип-қизариб турарди, юзида кезган табассум беҳолгина эди.— Аммо сенга ичим ачийди.— У ўзи севган нарсаларни унга гапириб ўтирмади, гапиришни истамади.— Менга жин урармиди? Шукур, отдайман, чидай-вераман. Нима, сен мен йўғимда ялло қилиб юрган деб ўйлайсанми? Худонинг берган куни нима бўлдийкин, ўликмикин-тирикмикин, деб юрагингни ҳовучлаб юрасан. Бу ерда лоақал тириклигингни биламан-ку.

— Ё сен пича дам олгунингча беш-олти кун кўришмай турайликмикин, а? Ҳамма нарса бор, бир куним бўлса ўтади.

— Сен нега бунақа дейсан? Дам ол, дейди-я. Сен аввал сўрагин-чи, мен дам олишни истармикинман! Ҳадемай Ангаранинг музи эрийди, то эрувгарчилик тугаб, йўл очилгунча дам олаверамиз, улгурамиз. Боз устига лоақал сени кўриб турмасам, бу ёруғ оламда нима қилиб юрибман ўзи. Ҳеч нимани, ҳеч нимаи билмайман.— Настена хиёл жим бўлди, чуқур хўрсинди ва айтишга жазм этиб, шошилмай, оҳиста, чўзиб, ўз сўзларига эътибор бермаётгандай деди:—Бўйимда бўлиб қолганга ўхшайди, Андрей.

— Нима?!— унинг оғзидан жўнгина «нима» эмас, «оҳ» ҳам қўшилиб чиқди.— Нимо-оҳ!— У ўрнида ўтиролмай сакраб кетди.— Шу гапинг ростми, рост айтгансанми?

— Ҳали ўзим ҳам аниқ билмайман. Аммо сира бунақа бўлмасдим. Аниққа ўхшайди.— У аввалгидек шошилмасдан, гўё эрининг бу гапига қанақа муносабатда бўлишнини аниқлаш лаҳзасини атайлаб чўзаётгандай оҳиста жавоб берди.

— Нега шу чоққача индамадинг?— деб иккиланиб гап бошлади у. Оғзига келган шу сўзларни айтар экан, эриб кетди, рўй берган ҳодисанинг бутун маъноси Андрейнинг онгига этиб, аъзойи баданини қиздириб юборди.— Нас-те-на!— у секин, аммо сидқидилдан илтижо қилди ва бўшашиб, туриб ўтирди-да, Настенанинг қўли-

ди ушлади.— Мана бу ажойиб иш бўлибди! Қойил! Энди бунинг нималигини биласанми?! Тушунапсанми? Тушуна-ясанми, Настена? Ҳа, мана, мана... Биламан, энди билиб турибман. Настена: мен бу ерга бекорга, беҳуда келмаган эканман. Тақдир деганлари мана шу бўлади... Тақдир мени шу йўлга бошлабди, пешонамда бор экан. Ўзим ҳам билгандим, тушунасанми, билгандим. Ўнглим сезувди. Мен аҳмоқ бўлсам, қўрқиб юрибман. Ахир шуни деб... — У бақирмади, аини пайтда йўталиб, кулар экан, бу сўзлар ичидан тинкаси қуригандай қовжириб чиқарди, кўзлари ёниб, гўё деворни тешиб юбормоқчи бўлаётгандай олис-олисларга боқарди: гарчи у Настенага гапираётган бўлса ҳам, афтидан уни кўрмаётганди, пайқамётганди — у ўзига гапириб, ўзини ишонтираётган эди.— Орзу-умидим шу эди — энди ҳеч қанақа важ-карсон керак эмас. Ҳар қандай важ-карсон бунинг олдидан ўтаверсин. Агар шу тўғри экан, рост у мендан кейин қоладиган экан, энди нима бўлса бўлаверсин, эртага десанг ҳам қора ер қўйнига киришга розиман... Демак, энди менинг зурётим бор. Демак, уругим тугамабди, қирон келмабди, қуриб кетмабди. Мен ҳам охиригиси эдим, ўлсам, наслимиз тугайди, деб ўйлаб юрувдим. Шунақа деб ўйлабман-а. Зурётим эса яшайди, ҳаёт риштасини давом эттиради. Гап ана шунақа, билдингми! Ана шунақа! Настена! Сен менинг Биби Марямимсан! — У катга отилди-да, Настенага ёпишиб, уни қучоқлади ва сочи тўвиб кетган катта бошини чайқаб, бир нималар деб шивирлади.

Аввалига унинг хурсанд бўлганидан суюнган Настена қулоқ солиб ётаркан: нега у нуқул ўзини ўйлайди? Мен-чи? Ҳаётда менинг ўрним борми-йўқми ўзи? Бор бўлса, қаерда? — деб хафа бўлди-да, ташвишга тушиб қолди.

Унинг ғам-ташвишлари ўзи билан бирга эди — шу сабабдан дарров кўзга кўрина қолганди. Настена бир ҳафта олдин, илк бор вужудида янги бир ҳаёт куртаги ниш ура бошлаганини сезганида бир вақтлари рад этилган, таҳқирланган, кесак бўлиб ётган сезгилари энди уйғониб, ўзини оқлаганини пайқаганида хурсандлигидан бўғилиб қолаёзди: ё раҳматингдан, наҳотки! Наҳотки, у ҳам эл қатори она бўла олади? Наҳотки парвардигорнинг раҳми келиб, унга шундай бахтни ато этган бўлса? Наҳотки, шунча йил эр-хотин бўлиб юриб, шунчалик беҳуда хоҳиш, ҳаракат ва тоат-ибодатлардан кейин, энди, ҳамма орзу-умидлари пучга чиқай деб турганда қандайдир бир

мўъжиза билан ҳиммати қўзиб, тирноқ ато қилибдими. а? Нима бўлди, а? У кечаси ётмоқчи бўлиб лампани ўчирди, худди шу пайт ана шу «наҳотки» уни ҳанг-манг қилиб қўйди, у шоша-пиша ўрнидан турди-да, кейин ёгоч каравотнинг четига ўтирди, сал нафасини ростлади, кейин эшик пардасини зичроқ қилиб тортиб қўйди, она-сидан қандай туғилган бўлса, ана шундай қипяланғоч бўлиб ечинди ва дераза олдига бориб, ўзини атайлаб паст сузаётгандай, тиниқ тўлин ой ёгдусига солди, жонсараклик билан ўзида бирор ўзгариш бўлган-бўлмаганини кўришга уриниб, синчиклаб у ёқ-бу ёгини қаради. Унинг кучли, қуйиб қўйилгандай ниқ, соғлом, тўла бадани иссиқ бўлиб, худди янги соғилган сутдек товланарди, ҳаяжон ва синчиклаб қарашдан титрарди, аммо унга ҳеч нимадан дарак бермасди, шунда Настена кўкрагига дераза панжарасининг катта, ваҳимали хочга ўхшаш сояси тушиб турганини кўриб, бир чўчиб тушди ва нари кетди. У ўрнига бориб ётди, лекин икки қўлини икки ёнига ташлаб адёлнинг устида ётди ва хиёл кўзини юмди, заррача ҳам халал бермасин, деб нафасини ичига ютди, шундан кейин у ичининг қайси бир олис ерига яширинган нуқтага бутун вужуди билан қулоқ солди ва ўша нуқтани топди — топди-ю, бошқа жойларини қўйиб, ўша ерини силади, нуқта ҳам унга жавобан заифгина, билинар-билинмас жавоб берди: бор. Настенага шундай туюлди, — хаёлида ҳомиладорга ўхшади, кейин шу лаҳзадан эътиборан интизорлик торта бошлади: бўлгани ростмикин, алданиб қолмадимикин? Бордию рост бўлса, ўзини қандай тутиши, бундан буён нима қилиши керак?

Чиндан ҳам ўзини қандай тутиши, нима қилиши керак? Бахтликка бахт-а — бахт бундан ортиқ бўладими! — аммо бу бахт шундай ноқулай вақтда боққан бўлса, ундан нима фойда? Ахир, кута-кута кўзлари тешилган бу бахт илгари қаерда эди, нега энди келиб-келиб ҳозир кулиб боқди? Ахир у тул хотин эмас, аммо эрим бор деб ҳам айтолмайди, бугун ўзининг кимлиги маълум эмас, эртага қанақа хотин бўлиб қолиш ҳам номаълум. Настенанинг назарида ҳамма нарса остин-устун бўлиб кетди, ҳамма нарса изидан чиқиб, оёғи осмонда бўлиб қолди. Ахир, у умрида ўз эридан бошқа одам билан сира ётмаганини билмайди дейсизми, билади, аммо қишлоққа бошқа нарса маълум — у эри билан тўрт йилдан бери дийдор кўришмаганини бутун қишлоқдагилар билади. Хўш, бу бахтни у қулга ағанаб топибдими? Қулга ағанаб топдим, деб қутуладиган бўлса, нур устига аъло нур,

аммо бунақа важ кетмайди-да, тирик одамни топиши керак. Аммо ўшандай одамни нега қидиради, нега бутун айбни гуноҳсиз ўша кишига ағдаради, ахир бундай одам, умуман, бўлмаган-ку? Асли бор одам тўғрисида эса, чурқ этиб оғиз очолмайсан.

Ҳаммаси, ҳаммаси айқаш-уйқаш бўлиб, чалкашиб кетди, кейин бундан баттар чигаллашади.

Балки ҳеч гап йўқдир, эҳтимол, бекордан-бекорга ўз ёнига ўзи қоврилаётгандир, беҳуда ич-этини еяётгандир? Э, бу хотинларни билиб бўлармиди, турган гапки, ҳаммаша ҳам бир мартада ушлаб қўя қолмайди. Шунинг учун Настена икки ўт орасида қолди — балки бу ташвиши ўринсиздир? Илгари бўлмовди, ҳозир ҳам йўқ. Кейин ҳам бўлмайди.

Қайси бири яхши — ҳозир бўлганими ёки умуман бўлмаганими? Агар танлашга тўғри келса, чиндан ҳам қайси бири маъқул? Ҳомиладор бўлганими ёки шундоқ ўтганими?

Настена ана шу чигалларни озгина бўлса ҳам ечиб олиш, бирор қарорга келиш, сал бўлса ҳам кўнгли жойига тушиши учун Андрейнинг олдига югурган эди. У энг охирги дамгача бу ҳақда оғиз очишини ҳам, ёки Андрейнинг ёнида исиб, эркаланиб, ўзини босиб, нафасини ростлаб ўзи аниқ ишонмагунча кутиб туришини ҳам билмасди. Унга кўп нарса керак эмас — у тақдири қўшилган кишининг ёнида бўлишни истарди, холос. Бу одам эса, уни элдан ажратиб, тобора ўзига боғлаб қўяётганди. Боз устига Настена шунинг олдига бормаса, кимнинг олдига боради-ю, ким уни юпатади?

Аммо у юрагидагини ёрди, эрининг пала-партиш, азбаройи хурсандлигидан пичирлашга тушиб қолган гапларини эшитиб, бекорга айтибман, деб ачинди. Андрей шундай маҳобат қилдики, Настена бунақа гапларни хаёлига ҳам келтирмаганди.

— Мен-чи? — деб сўради Настена катдан сал кўтарилиб. — Мен нима қиламан? Ахир, мен одамлар орасида яшайман-ку, ё буни унутдингми? Қизиқ, мен уларга нима дейман? Онангга, отангга нима дейман? Ахир, улар бўлса-бўлмаса сўраб-суриштиришади-ку.

Бу савол шундоққина тил учида айланиб турарди, аммо Андрей негадир буни кутмаганди. У ўрнидан турди-да, яна ўтирди, шошганидан ажабланиб, унга тикилди.

— Билмайман, — деди у елкасини учуриб. — Қўявер, ҳаммаси бир пул.

— Сенга айтишга осон, бу ерда бир ўзингсан.

— Нималар деясан-а, Настена? Нима, ўзинг курсанд эмасмисан?

— Нега хурсанд бўлмасканман, энди бу ёғи нима бўлади деяпман? Қандай қилиб сездирмай юраман? Акир қадемай кўзга кўришиб, маълум бўлади-ку.

— Эсингдами, қанчалик кутгандик, қанчалик умид қилгандик?— Андрейнинг овозида ранжиш оҳанси бор эди, у аввалгидек ҳеч нимани тушунишни истамасди.

— Эсимда... нега эсимдан чиқаркан. Сен нега бунақасан-а, Андрей? Нега мени авраёпсан? Сендан бола кўрсам, деб кечалари ибодат қилиб чиққан мен эмасмидим. Менга ҳеч нима керак эмасди, фақат сенга туғиб берсаму фойдан тегса дердим. Ҳаммасидан ҳам бепушт деган ном олишдан ўлгудай қўрқиб юрган мен эмасмидим? Ҳамма айбни бировга эмас, менга қўйишарди. Сен ҳам айбни менга қўярдинг. Сенга қараганда менга анча оғир эди. Мен ҳамма томондан ҳам алдоқчи, ўррига, ўхшаб қолгандим! Мен ҳам отам билан онамнинг тилаб олган фарзандлари бўлганман, мендан ҳам орзу-қавас кўришни ният қилганлар, сен ҳам умид билан мени олдинг, мен бўлсам чирқиллаб юриб, шарманда бўлиб қолавердим. Назаримда, бировнинг ўрнини эгаллаб олгандай, бировнинг бахтига кўз олайтираётгандай бўлардим. Мен дунёга келганимдан минг-минг пушаймон бўлганимни билмайсан. Агар иложини топсам, аллақачон ими-жимидан бирон гўрга бошимни олиб кетардим ё бўлмаса мендан қутулишинг учун ўзимни Ангарага ташлардим. Сен ўзинг қўймагансан. Кейин, манави уруш. Сен бўлсанг, эсингдами дейсан-а. Мен эсламасам, ким эсласин тагин? Ҳозир ким суюниши, хурсандлигидан ким ўйинга тушиб, ким ашула айтиши керак? Мен, эҳтимол, онадан бошқатдан туғилгандекдирман. Э, худойим! Аммо сен йўқ-ку, ахир! Сен йўқсан, Андрей, йўқ!—деб Настена ингради ва гўё рўпарасидаги сочлари тўзиган, бесўнақай арвоқни ҳайдаётгандай қўлини силтади.— Менинг бу ердалигимни бировга айта кўрма, деб тайинлаб қўйган бўлсанг. Демак, йўқмисан — йўқ-да, индамай юрибман, кейин ҳам оғиз очмайман. Буни тушунаман. Лекин бордию бола бўлса ҳам, у сеники бўлмайди-да. Битта-яримтасидан, дейишадими, аммо сендан дейишмайди. Чунки сен йўқсан, ўлик-тиригинг ҳам маълум эмас. Ё сен бўлмасанг ҳам болани этагимга солиб, кўтариб борсам, ота-онанг менга раҳмат дейишармикин? Ё одамларнинг раҳми келармикин? Ҳа-ҳа. Агар улар сени ўлганга чиқаргандайди, унда бир нави эди, ахир битта-яримтаси тушунарди, бил-

май-нетмай айбламасди. Лекин ҳозир, одамлар сени ана келади-мана келади деб юрибди. Ҳўш, мен-чи, уларнинг назарида мен нималар қилиб юрибман сени кутиб? Унда ит ҳам; бит ҳам гапиради мени — гапирмай нима қилади? Тўғри-да, кўзингни очиб юр! Бу юким билан одамлар ичида бир ўзим юришим қийин — эпполмайманми деб қўрқаман, Андрей.

Андрей индамай, бир бурчакка сўмрайиб тикилиб ўтирарди. У анчагача миқ этмади, шунинг учун Настена аввалига ўнғайсизлана бошлади, кейин эса, ўз гапларидан қўрқиб кетди. Гапларидан туғмасам, деган маъно чиқиб қоларкан. Балки ҳозир айтиб бир ёқли бўладиган пайтдир, хиёл илиниб турибди — ё насл қолади-ю, давом этади, ё бутунлай бўғилиб ўлади. Йўқ десаинг — ҳеч нима бўлмайди. Энди ҳаммаси ўзига боғлиқ. Бўлса ҳам бир бало, бўлмаса ҳам бир бало. Аммо у гумонасидан воз кечишни истамасди, — йўқ, бу даҳшат-ку, назарида бундай оғирликни ўзига олиш ўз орзу-умидидан воз кечиш деган гап эди; у қани энди бирон иш ҳам менга боғлиқ бўлмай қўя қолса, дерди, анави қорнидагини-ку энди ҳеч нима қилиб бўлмайди.

— Билолмай қолдим, Андрей, — Настена нажот истаб унга гапираркан, гуноҳкорлардек қўшиб қўйди. — Нима қилишимни билмайман. Бошим қотиб қолди.

— Пешонада борини кўрасан, Настена, — деди ниҳоят Андрей. — Ўзингни минг у ёқ-бу ёққа урма, барибир пешонада бори бўлади. — У гўё бу ҳақда бошқалардан кўпроқ биладигандай маъқуллаб, маъюс кулимсиради, соқолини ўйнаб, бирпас жим ўтирди, кейин жаҳл билан дадилроқ гапирди: — Мени урушдан олиб, бу ёққа бошлаб келган ҳам ана шу тақдир, ҳа, тақдир. Улишидан олдин хотини билан дийдор кўришсин, деб раъйимга қарамасдан бошлаб келган бўлса ҳам ажаб эмас. Нима, сенинча, ўрмонда ваҳший ҳайвонга ўхшаб яшириниб ётиш менга осон эканми? А? Осонми? Улар у ёқда урушаётган, мен ҳам бу ерда эмас, ўша ёқларда юришим шарт бўлган бир пайтда-а? Мен бу ерда бўридай ули тортишни ўргандим. Кўрсатайми? — Андрей унинг розилигини кутиб ўтирмай, ўрнидан турди, вазмин қадам ташлаб, эшик олдига келди, уни ланг очиб, энгашиб бошини чиқарди-да, дарров бошламасдан, гўё керакли овозга тушиб олмоқчи бўлгандай, томоғини жириб ҳиқиллай бошлади, кейин овозини мослаб, ингичка, уэундан-узоқ, тирик жонни титратадиган, аянчли,

Ваҳимали ули тортди. Настена даҳшатдан кўкрагини ушлаб чўккалаб олди. Ногаҳон Андрей ули тортишдан тўхтаб, өшикни ёпди ва йўтала-йўтала қайтиб келди.— Ухшайдими?— деб сўради у ва ўзига ўзи жавоб берди:

— Ухшайди. Эшитган замонинг билгинки, бу мен. Бўриларни эса, бу ерлардан аллақачон қўрқитиб қочириб юборганман, ҳаммаси сизларнинг қирғоқларингизга ўтиб кетган бўлса керак. Кўрдингми, қандай эрмак топганимни. Бекорчиликдан деяпсанми? Йўқ, Настена, бекорчиликдан эмас, бошқа важдан. Баҳузур яшаётганимдан. Нима, сен охирги орзу-умидимни ҳам пучга чиқармоқчимисан, нима, мен шунчаки кўнгилжушлик учун бу ерга келибманми? Нима, бекордан-бекорга шарманда бўлай деб келибманми? Кўрсатиб, юрагимга ўт ёқиб, энди мени ҳаммасидан бенасиб этмоқчисан. Энди мен ундан баттар бўламан. Агар туғиб берсанг, мен ўзимни оқлайман, бу менинг охирги умидим. Мен демоқчиманки, бу ягона орзум, ҳаётда кўрган-боққанам, ортирганим шу. Одамлар билмаса ҳам майли, аммо зурёдим меники эканлигини билади. Сен билан мени кейин фақат зурёдимиз эслайди.

— Балки ўша гумона ҳали йўқдир,— Настена бўшашиб эътироз билдирди.— Мен сенга айтдим-ку, ҳали аниқ эмас деб. Кутиш керак.

— Йўққа товон ҳам йўқ. Агар бўлса, қўй, нобуд қилма, менга раҳминг келсин. Агар истасанг, эртагаёқ ғойиб бўламану қайтиб сени ташвишга қўймайман, кейин ўз билганингча иш тутавер...

— Мен сенга ғойиб бўл деяпманми, керак эмас! Нималар деяпсан ўзи?!

— Тўрт йил бирга турдик. Яхшими-ёмонми, ишқилиб, бирга турдик. Устига яна тўрт йил уруш. Минг чақирим олисда бўлсак ҳам, кўнгил риштаси бир-бирига боғланган эди. Наҳотки, шу умримиз бекордан-бекорга, беҳуда ўтиб кетаверса-ю, биргаликда кечган ҳаётимиздан бирон нима ёдгорлик бўлиб қолмаса! Сен мендан кейин ҳам яшайверасан, ҳали ёшсан, чиройлисан, аммо шу ўтган умринг барибир қайтиб келмайди. Утгани ўтиб кетди. Мендан кейин турмушинг қандай бўлмасин, барибир, ҳаётингда мен ҳам бор эдим. Ахир, мендан кўз юма олмайсан-ку? Қанчадан-қанча хотинлар уруш туфайли гала-гала бола билан қолди, сен бўлсанг, биттасигаям йўқ деяпсан. Агар шу бола урушдан олдин бўлганида нима қилардинг?

— Нима, мен бола кўришни истамас эканманми, Андрей! Истамайманми?! Кўнглим тилайди. Нега ҳадеб мени беланги қилаверасан? Нега бунақасан?

— Сен урушдан қочиб келганимни кўриб ҳам мендан юз ўғирмадинг. Ҳайдаб юбормадинг, бировга сотмадинг, омон қолишимга шароит яратдинг, агар сен бўлмасанг, эҳтимол мен тамом бўлармидим. Сен ўз зимманга қандай оғирликни олаётганингни билардинг, шунга қарамай, шу оғирликни олдинг, қўрқмадинг. Энди оила барбод бўлган бир пайтда... Қанақа оила бўлди энди?.. Шунақа бўлади, деб ким ўйлабди дейсан... Сен унда зор, мен бунда зор, келиб-келиб шунақа пайтда бир марта эркаклигимни кўрсатибман умримда. Эркакман деб бекорга қалла кўтариб юрмаган эканман. Нима ҳам дердим?! Илгари фақат у ёқдаги, Ангари-нинг ўнг томонидаги одамларни ўқлардинг, ҳозир бўлса икки томонни: одамлар билан мени ўйлайсан. Уларни бирлаштириб бўлмайди: бунинг учун Ангара қуриб қолиши керак. Албатта гапириш менга осон, чунки мен қорнимни қаппайтириб юрмайман. Мен бу ерда вақт-соатим етгунча яшириниб юраман.

— Бас қил, Андрей! Бўлди, бунақа дема.

Андрей шаштидан тушди-да, катга ўтирди ва нафасини ростлаб, чалқанча чўзилди. Аммо у ичидаги гапини айтиб тугатмаганди, шунинг учун бирпас жим ётди-да, қолган-қутган алами гиж-гижлаганидан яна гап бошлади, аммо бу сафар энг муҳими айтилганини билиб, анча хетиржам, осон гапирди.

— Сен одамларнинг гийбатидан қўрқяпсан... Улар билан нима ишинг бор? Одамлар итдай гап: битта-яримта сал мундоқ қадам қўйса, бўлди, дарров акиллайди. Акиллаб-акиллаб қолаверади — битта-яримтаси бирон иш қилиб қўярмикин, деб яна пойлайди. Турган гап, сени чайнашади — чайнамай иложлари йўқ. Гапириб-гапириб ҳумордан чиқадилар. Овқат ейишмаса ҳам, сенинг қоринингни гийбат қиладилар. Қўявер, гийбат қилса қилар-дир, тилларининг қичигини босишади, тил қичиги ҳам одамларга теккан дард, албатта, битта-яримтани гийбат қилмай туролмайдилар. Сен эса, индама, билиб ишингни қилавер, уларнинг жиғига тегма — шунда тезроқ тийиб қолишади. Кейин яна битта-яримтасига ёпишишади, шундан кейин сен яна одамларга аралашиб кетасан. Нима, биринчи марта шунақа бўлаптими? Уша ўзлари гийбат қилган нарсалари учун кейин сени мақтай бошлайди-

лар. Одамлар... Агар шундай кўргилик ўзларининг бошига тушса, ким билади, ўзларини қандай тутишаркин. Одамларга эмас, виждонингга қулоқ сол. Нима бўлганини ўзинг биласан. Сен ҳеч кимнинг олдида гуноҳкор эмассан. Ота томондан суриштирганда ҳам ўз боланг, шу билан ўзингни ҳимоя қил, шу билан ўзингни қутқар, шу билан. Албатта, сенга осон бўлмайди. Нима, ҳозир ёсонми сенга?

— Нолиётганим йўқ-ку.

— Нолимасанг ҳам кўриниб турибди.

Улар дарча ойнасининг тисир-тисир қилиши тиниб қолганини, ичкари аввал бир ёришиб, кейин секин аста қоронғилик босаётганини пайқамай қолишди. Шамол ўтиб кетганди, аммо аҳён-аҳёнда қаердадир бир гувилаб, ҳаммаёқни тўзитарди-да, гоҳ у, гоҳ бу деворга урилиб, тиниб қоларди. Ўтиси ёниб бўлган печка ҳам қорая бошлаганди.

Андрей гапни бўлиб, ўрнидан турди, иссиқ чиқиб кетмасин, деб қошқоғи билан трубани беркитиб қўйди-да, дарчадан ташқарига қаради. Тоғ томонидан ҳам анчамувча қор уюлиб, дарчага етай деб қолган, нам қор дархтларининг таналарига ёнишган эди, шамол хиралашиб бораётган пастгина осмонда тарқалган қора булут парчаларини ҳамон ҳайдаб юрарди.

Настена бошини буриб, Андрейни кузатарди. Андрей қайтиб келиб, яна унинг ёнига ётди. Ҳеч нима ўзгаргани йўқ, аммо унинг заруратсиз ўрнидан туриши ҳар иккисига ҳам мана орадан шунча гап ўтди, энди яна чўзишнинг ҳожати йўқ, деган маънони билдираар эди. Дарҳақиқат кутиб туриш керак. Тағин: қани энди меннинг ҳам болам бўлса, қани энди тоби қочмаса эди... деб саннаб йиғлаган хотинга ўхшаб қолишмасин. Керакли гапларнинг барини Андрей айтди, Настена эшикде — вту кифоя. Сабр қилиб туриш керак — ақинда ҳаммаси узиликсиз маълум бўлади.

Настена сизил тортиб нафас олди ва увиншган баданини ёзиш учун оҳиста керишиб қўйди. У ҳамини ўзи шунақа: сал ҳаяжонланса, кўнгли гаш бўлса, назарига, салгинага зўриқиб кетадиган дарди сиртига тепадийю, иштиробдан аъзойи бадани сирқирай бошлайди ва ҳадеганда тарқаб кетавермайди.

Настена ҳамон эрим билмай, эсидан кўтарилиб, бир-биримизга индамай, ўзимизча қилган, шу боисдан ҳам омонат аҳду паймонимизни бир пул қилиб қўймасмикин, деб чўчиб, узинг оғзини пойларди.

Андрей қимирлагач, Настена қотиб қолди.

— Бир вақларда, икки йилча олдин, эсимда, сени бир туш кўрувдим,— деб тўсатдан гап бошлади у ва Настена хаёлини йиғиб, гапга қулоқ солишини кутиб, индамай турди.— Ҳаммаси қандоқ бўлса, шундоққина кўз ўнгимда турибди — қаерда турганимиз ҳам, мен билан бирга жанг қилган одамлар ҳам, шундоққина ёнимда ётганлари ҳам — шуларни туш кўрибман. Мен ётган эмишман, қайин олдидан — нарироқда қайинлар бор эди — бир қиз менга қараб келаётганмиш. Бутунлай нотаниш эмиш. Кўйлаги тўзган, ўзи чўпдан озгин, оёқ-яланг — сираям сенга ўхшамайди, мен бўлсам, негадир буни сен дермишман.

— Ўша мен эдим-да, ахир,— деди Настена таажжубланиб.— Сенга тегмасимдан олдин, унда сен меми танимасдинг ҳам. Сочлари ҳам ўғил болаларникига ўхшаб олинганмиди?

— Сочлари ҳам олинганди.

— Мен бўлганман.

— Нега сен бўларкансан? Мен сени бу аҳволда сира кўрмаган бўлсам, қанақасига менга шунақа кўринасан?

— Унисини билмайман. Балки ўзим гапириб бергандирман. Аммо ўша мен бўлганман, мен.

— Мен ҳам айтяпман-ку ахир, бу негадир сен эдинг деб. Ўша қиз олдимга келди-да: «Нега бу ерда ивирсиб қолдинг? Мен у ёқда болалар билан қийналиб кетяпман, сенинг бўлса парвойингга келмайди»,— деди. Мен ундан: «Қанақа болалар, бу болаларни қаёқдан топдинг? Нималар дедилсан? Қайтиб бориб қара-чи, болаларинг борми-йўқми?»— деб сўрадим. Қиз кетди.

— Кетдимми?

— Назаримда, гапимга кириб, кетди. Кейин яна турганимни. Яна худди биринчи мартадагидай соддалик билан: болалар билан қийналиб кетдим, дермиш... Мен унга сал нўписа қилиб: «Жўна, менга ҳадеб осилаверма, ҳеч қанақа болаларинг йўқ»,— дермишман. Қиз бўлса бир нарсани тушунгандай хаёл суриб турди-да, қайтиб кетди. Туш ҳам ғалати бўлади-да: гўё тушимда ҳам ухлалмасан эмишман-у, ухлалмасмишман. Кўзимни юмдим дегунча ўша қайинлар ортидан қалиги қиз чиқиб келаётганини кўрармишман, шу туш ҳадеб такрорланавэрар экан. Ўша кеча қиз тинкамни жуда қуритди-да.

Ногоҳон Настенанинг оғри нима лоп этиб эсига келди, эсига келди-ю, у киёл кўриб, сўрашга уни нима маж-

Бур этаётганини ҳали-ўзи ҳам тушунмасдан, тез, шошаниша сўради:

— Охири нима бўлди? Охирида сен унга нима дединг? Охирги марта?

— Эсимда йўқ. Уша гапларни айтган бўлсам керакда. Мен нимаям дейишим мумкин эди?

— Раҳм қилсанг, йўқ демасанг бўларди,— деб жавоб берди Настена шу ондаёқ нафаси ичига тушиб, қуруққина.

— Нега энди?

— Нега бўларди? Шунча илтижо қилибди-ку.— Настена рўпарасидаги бир нимага диққат билан тикилди ва гўё кўрганини гапирётгандай деди:— Ушанда олдиларингда тўплар ҳам турганди. Мен чиқиб борган пастликда эса, машиналар бор эди. Катта-катта, кўм-кўк. Сен терлик устида ухлаб ётган эдинг, шинелинг устидан брезент ёпиб ётган экансан. Сен четда ётгандинг, ёнингда эса, учтами-тўрттами ўртоғинг ётувди. Мен ўша сен ётган томондан борувдим...

Андрей тирсагига таяниб кўтарилди-да, унга тикилиб сўради:

— Сен қаяёқдан биласан?

— Мен ҳам шунақа туш кўрувдим. Аммо мен ўзимча туш кўрганман. Тавба, уни қара-я?!— Настена тааж-жувланиб жимиб қолди ва кўнглим буни очиқ айтавер ё айтма, дейдими-йўқми деб қулоқ солди. Икковининг туши бир хил, Настена шу ёшга кириб, бунақа тушни билмасди. Икковининг туши — бир хил, бу беҳуда эмас, бунда бир ҳикмат бор. Унинг таъбири нима деб бош қотирмаса ҳам бўлади, ҳаммаси шундоққина мана ман деб турибди. Биргина имодан нафаси ичига тушгудек бўлиб турган Настена эслаб, эҳтиёткорлик билан гап бошлади:— Менга бир кампир ақл ўргатганди. Қанақа кампирлигини ўлдирсанг ҳам айтолмайман, эсимдан кўтарилибди. Уша кампир эрининг олдига бориб, болаларни гапиргин, деди. Борди-ю, бўйнига олса, рози бўлса, ниётларингга етасанлар, агар йўқ деса, тирноққа зор бўлиб ўтасанлар, деди. Бордим. Сен сира унамадинг. Мен кетиб, қайта-қайта олдинга бордим. Сен бўлсанг ҳеч нимага тушунмасдан нуқул йўқ дейсан. Мен шама қилай дейману, гапиролмайман. Сен бўлсанг жаҳлинг чиқиб мени ҳайдаганинг-ҳайдаган. Аммо охирги марта борганим нима билан тамом бўлганини эслолмайман. Эсимда, бу сафар аввалгидек қизлигимча эмас, сенга таъсир қилиш учун хотининг бўлиб келибман. Олдинига шунақа бўлиб келувдимми?

- Келувдинг.
- Хўш, кейин менга нима дединг?
- Биямайман. Эсимда йўқ.
- Ахир бир нима дейишинг керак эди-ку?
- Шунақа шекилли.

— Мана, кўрдингми! Энг муҳимини билмаганмиз.— Настена ўзини тийиб туролмай гина қилди.— Нима, хўп десанг ёки жуда бўлмаса индамай қўя қолсанг, бир нима бўлармидинг? Энди ҳаммаси бошқача бўларди.

— Бир ками ҳар қанақа тушга ишониб қолувди ўзи,— иккиланиб эътироз билдирди у.

— Кўриб турибсан-ку, қанақа туш бу. Ахир икки ёқда бўлсак. Тагин бир кечада икковимиз ҳам туш кўрсак-а, тавба. Кўнглим сенга кетган бўлса керак-да. Тушимизнинг бир хиллиги ҳам шундан.— Настена ҳамон нимадандир умидвор бўлиб, сўраб-суриштираверди:— Ушандан кейин бир мартаям, бир мартаям мени бола билан кўрмадингми? Яхшилаб эслаб кўр.

— Йўқ, бир мартаям.

— Балки эсингдан чиққандир? Манави уруш... кўп нарсани эсдан чиқариб юборади. Уруш ҳаммасини барбод қилди.

— Йўқ, бунақа нарсани эсдан чиқармасдим-ов. Мана, сенинг борганинг эсимда турибди-ку, ахир. Икки йилдан бери эсимда.

— Барибир охирини унутибсан-ку? Энди қаёқдан элайсан уни?

— Ҳеч қанақа охири йўқ эди шекилли. Парвардигор пешонасидагини кўрсин деган-да. Тушда эмас, ўнгимизда кўрсатмоқчи бўлган-да. Мана, кўрсатди, кўрсатганига шукур қиласанми-йўқми, ихтиёринг.

— Нимагадир сен тақдирни кўп гапирадиган бўлиб қолдинг. Илгари бирон марта бўлсаям тилга олганингни билмайман.

— Бошингга тушса гапирасан-да...— у истехзоли куйиб, ўзини маъқуллаётгандай бошини қимирлатиб қўйди.— Сен ҳам келиб-келиб шуни таъна қиляпсанми? Кўрғилик шундай олдинда, оёғинг остида турганида гапирасан-а. Энди бу кўрғилик соядай эргашиб юради. Энди доғиб ҳам, тониб ҳам қутулиб бўлсан. Нима кўйга солса, ҳам деб тураверасан.

— Таъна қилиш хаёлимга ҳам келгани йўқ. Оғзимдан чиқиб кетди.

Аммо Настена Андрей бош ирғаб кўрсатган оёқларга қаради.

— Энди шу кўргилик сени менга қўл-оёқларингни баттароқ боғлаб берди.— Андрейнинг чўчиганини ҳам, ачинганини ҳам билиб бўлмасди.— Мундоқ қараб турсам, сен бир бало қилиб қутулиб кетмоқчига ўхшайсан.

— Қутулиб нима қиламан? Мен сен билан. Энди нима бўлсак, бирга бўламиз.

11

Ҳарқалай Настена анча енгил тортди. Кўнгли анча бўшашгандай эди. Елкасидан оғирлик тушмади — йўқ, бу оғирлик уни баттароқ эзаётганди, бу юкдан қутулишни ўйлашнинг ҳожати ҳам йўқ эди, аммо баъзи нарсалар равшанлашганди. У илгари ўзини адашиб, тинкаси қуриб мўлжалидан анча олислаб, ундан ҳам нарига, тўпконнинг тагига бориб қолгандек ҳис этарди, ҳозир эса у қаерга бориб қолганини, бу ердан қандай йўл топиб, қутулиб кетишни биладигандек эди. Аммо пешонасидагини бошдан кечириб, қутулиб кетишга кучи етадими-йўқми, бу бошқа гап, лекин қаёққа бориши, қайси йўлдан юриши энди унга маълум эди.

Бу нарса Настена учун тиширчиламаслик, бориға шукр қилиб, тақдирга тан бериш керак, деган гап эди. Э, энди нима бўлса бўлар. У ҳали узил-кесил шундай қарорга келмаганди, аммо у энди ундан қочиб қутулиб бўлмаслигини аниқ тушунарди. Кўриниб турибди, бошига тушган мусибатларга охиригача чидашга тўғри келади. Баҳридан ўтолмайди, кечикди. Унинг ўзи ҳам баҳридан ўтмоқчи эмасди, бу эса Настена учун ўзидан ҳам кечиш деган гап эди, у Андрейга ҳам гаплари ярамга малҳам бўлармикин, деган умидда эътироз билдира бошлаганди. Бу малҳамни кўпроқ қаердан қидирсин? У Андрейни умидвор қилиб қўйди, энди шу умиднинг илинжида юради, бу энди Андрейга худди сув билан ҳаводай бир гап эди. Андрейнинг нима дейишини олдиндан билиб олиш қийин эмасди.

Модомики, жилов қўлдан чиқдими, қўяверинг, от чарчаб, ўзи тўхтагунча чопиб кетаверсин. Тўғри-да, энди у қанақа ҳам каромат кўрсатарди. Ахир, от айланиб қозигини топади деган гап бор-ку.

Ҳа, дарҳақиқат, кейин, вақти келганида от айланиб қозигини топади.

Ҳар ҳолда бир оз ташвиши ариб, кўнгли ёришди-ку. Таваккал, бўлганича бўлар. Настена кўп ишлар қилиб қўйган экан, кўп нарсадан кўрқиб-писиб юриши керак экан, шунинг учун, ахшиси, ҳеч нимадан тап тортмай,

рўйи рост юравериши керак. Пешонасида борлиги учунми ёки худонинг шунақа суйган бандаси эканми, Настена ўзини гўё худонинг назари тушгандай, одамлар ичида ажралиб тургандай ҳис қилар эди.— Бўлмаса бирданига бошига шунча кулфат қаёқдан қараб турувди. Вунинг учун кўриниб туриш керак экан. Албатта, ҳозир унга қийин, аммо ҳўл ўтиндай тутаб, умрини бекор ўтказгани, қисқа, ҳар қаерга олиб бормайдиган, ҳеч қандай муроди ҳосил бўлмайдиган йўлдан бориб-келавергани яхшими? Унга раҳм-шафқат қилишса керак, лозим бўлганда ёрдам ҳам беришар, кейин, нарироққа бориб, қарабсизки чеккан машаққатлари эвазига бардор-бардор қилишса ҳам ажаб эмас — жон чеккандан кейин мукофотини ҳам оласан-да. Борди-ю, рўшнолик кўриш пешонасига ёзилган бўлса, тош келса кемиради, сув келса симиради, аммо умрини беҳуда ўтказиб, ҳеч ниманинг удасидан чиқолмайдиган хотин бўлиб юришга сира тоқати йўқ — ундан кўра ўлгани яхши.

Настена муштдайлигиданоқ бошқа одамлар қатори бахтли бўлишни орзу қилар, йил сайин бу бахт ҳақидаги тасавури ўзгариб бойиб борарди. Настенанинг қизлик вақтида бахт қуши ҳам энгил, эркин қанот қоқиб, тепасида айланиб юрарди, истаган вақтида қайси томондан бўлса ҳам учиб келарди, бахт қуши учун тўрт томони очиқ эди. У ширин хаёлларга бериларди: гўё ўзи ўртада турибди-ю, бахт қуши ўйнаб, гоҳ чапдан, гоҳ ўнгдан учиб келади, ҳавасини келтириб, қанотлари билан бир тўқиниб, қитиқлаб ўтади, кетидан юришга чорлайди, яна келишга ваъда бериб, учиб кетади. Бу бахт шунчалик мўл-кўл бўлиб, унда шунчалик жозиба, нашъаси татиб кўрилмаган шодлик, ишқ-муҳаббат, ҳузур-ҳаловат жилва қилиб турардики, у шу ондаёқ ўзини бу уммонга отиб, чўмилавергиси, ўз бахтига ўзи зомин бўлмаслиги учун оқбатини ўйламай, ҳар куни, ҳар соатда ўйнаб-кулавергиси келарди. Айни пайтда қандайдир ёқимли, юракни орақтирувчи бир орзу туфайли висол онини пайсалга солишни истарди, чунки бу учрашув барибир муқаррардек туюларди унга. Настена эрга тегаётганида ҳам нари-берисини ўйлаб ўтирмади, бахтли бўлиш учун барча йўллар ичидан фақат биттасини танлаб олди-да, шу йўлга қадам босди, аммо у ҳозирча жуда кенг, бепоён йўлни танлаган бўлиб, бу йўлда яхшилик билан ёмонликка тўқнашмай ўтиб кетадиган жойлари ҳам бор эди. Турмуш унга саранжом-саришта, мустаҳкам, аммо серташвиш, иш кунлари тез ўтиб, байрамлар ҳам гаштли

бўладигандай, эри билан завқ-шавққа тўлиб, яйраб юрадигандай туюларди. Албатта, баъзан у бирон нимадаң кўнгли тўлмай, таъби тирриқ бўлиши ҳам мумкин, эхир ҳамма вақт йўл бирдай равон бўлмайди-ку, аммо кейин ҳаммасини, албатта, удалаб кетади ва эри билан апоқ-чапоқ бўлиб яшайверади. Эри уни қанчалик суюши, меҳрибонлик қилишидан қатъий назар, Настена аввал бошданоқ эрини қаттиқроқ севишни, унинг атрофида варвона бўлишини орзу қиларди—шунинг учун ҳам у хотин-да, биргаликда кечадиган ҳаётда умр йўлдошининг оғирини енгил қилиши, жониға малҳам бўлиши керак, шунинг учун ҳам унга бир ажойиб куч-ғайрат ато этилганки, унинг бу куч-ғайратидан қанчалик кўп фойдаланилса, у шунчалик ғаройиб, назокатли, гўзал бўлади. Настена ана шунақа хотин бўлишига ишонарди, фақат ана шу хусусда у чамаси, янглишмади. Бахт эса... дастлабки пайтларда узоқдан имлаб, умидвор қилиб кўриниб турган бахт кейин тирноққа зор қилиб, сароб сингари қаёққадир чекинди, у бахтини ўша ёқлардан топиши керак эди, аммо улар топишиб олиши мумкин бўлган йўл энди аввалгисига қараганда икки баробар тор бўлиб, гарчи ҳали ҳам равшан кўриниб турган бўлса-да, сўқмоққа айланиб қолган эди.

Настена сира орқасига қайрилиб боқмас, ўтган ишга ачинмас, қачонлардир, қаердадир бу ёққа эмас, у ёққа бурилиш керак, деб ўйламас эди. Турмуш кийим эмаски, уни ўн марталаб кийиб кўраверсанг. Нимаки бўлса — ҳаммаси сеники, унинг нимасидан тонасан, энг ёмони бўлса ҳам майли, тониш ярамайди. Андрей билан Настенанинг бошига оғир кунлар тушди, аммо у шу кунларга ношукурчилик қилишни ҳатто хаёлига ҳам келтирмади; бундан бу ёгини эплаб-сеплаб юраверди-ю, аммо ҳозиркию ҳузури деб бошқа бир эркак билан бирга бўлиш тушига ҳам кирмади. Унда кўнгли кўчасига кириб, ўзи ҳам бутунлай бошқача бўлиши керак, хўш, шундай қилишга ким йўл қўйиб қўяркан? Майли, бошқалар билганини қилаверсин, аммо у эса, битта йўлни тутдими — бўлди, шу йўлдан кетаверади, ўзини тўғри келган ёққа уравермайди. У ўз бахти кулиб боқишини истади, бошқалар бахтига кўз олайтирмайди.

Айтишларича, ҳамма ҳам толели бўлавермасмиш, у кимга кулиб боқармишу кимга йўқмиш. Аммо бу ёруғ оламда Настена ўзини танҳо деб билганидан ўрнимни боса оладиган ҳеч ким йўқ деб ўйларди. Модомики, шундай экан, нега унга толе кулиб қарамаслиги керак?

Бахтни шунақа қилиб улашадиган ким экан? У бахтли бўлиб яшаш учун туғилган бўлса-ю, бу бахт унга насиб этмайдиган бўлса, унда нега унга жон ато этишди? Унинг бутун ҳаёти ўзига боғлиқ, унинг юраги, ғайрат-садоқати, вужудига боғлиқ, бошқа икир-чикирлар, гарчи шундоққина ёнида турган бўлса ҳам, аммо сал нарида, бир четда, бу икир-чикирлар у борлиги учун ҳам мавжуд, модомики шундай экан, унга аталган бахт қуши нега уни атайлаб четлаб ўтаркан-у, бошқа бир одам бошига қўнаркан? Йўқ, инсонга бундай муомала қилиш ярамайди. Қани энди инсон кўрмаганини кўриш учун иккинчи, учинчи марта туғилиб, яшаса, зўр бўларди-я, аммо қайта туғилиб ҳам, кўрмаганини кўриб ҳам бўлмайди-да, Кўрадиганингни тириклигингда кўра қол, кейин кўраман, деб пайсалга солма — армонда қоласан.

Уруш Настенанинг бахтига узоқ вақт ғов бўлиб турди. аммо Настена уруш йилларида ҳам бир кунмас-бир кун бахти кулиб қолишига ишонарди. Уруш ҳам тугайди. Андрей ҳам келади ва шу йиллар ичида ўлда-жўлда бўлиб қолган барча нарса ўрнидан қўзғалиб, юришиб кетади. Настена ўз ҳаётини бошқача тасаввур эта олмасди ҳам. Аммо Андрей бемаврид, ғалабадан олдинроқ келиб қолди-ю, ҳаммасини чалкаштириб, чигаллаштириб, изидан чиқариб юборди — Настена бунақа бўлишини сезмаганди. Энди бахтни эмас, бошқа нарсани ўйлаш керак эди. Бахт эса, чўчиб, қаёққадир уриб кетди, келар йўли ҳам кўринмай, ҳеч қанақа умид ҳам қолмаганга ўхшайди.

Кун кундан баттар.

Наҳотки умрининг охиригача бахтсиз ўтса-я? Настена ҳеч қачон бундай даҳшатли аҳволга тушмаган эди. Бундан буёғи қоп-қоронғи зимистон, ҳеч қанақа рўшнолик йўқ. Дарҳақиқат, кун ўтган сайин баттароқ бўлаверади, аҳволи бугун ёмон бўлса, эртага яхши бўлиб қолмайди. Аммо ҳозир унинг бутун ўй-хаёлида баттарроқ деб юргани — бола-ку, ахир, шунга зор бўлиб армонда эди-ку. Настена орзу қилган бахт, назарида, шу бола эди. Ахир Настена шундоқина бахтининг ёнида турибди, деган гап эмасми? Фақат бу бахт унга орқа ўгириб турибди, холос. Ё у бахтга орқа ўгириб турибди. Нима фарқи бор? Ишқилиб, ўшанга етишса, қуруққа чопиб қолмаса бўлгани.

Аммо ҳозир унга бу бахтдан қандай, қандай наф бор?

Йўқ, нимадир юз бериши ва унинг ҳаётини изга солиб юбориши керак, йўқса жинни бўлиб қолиш ҳам ҳеч гап эмас. Шундай воқеа юз берди ҳам: унинг бўйида бўлди. Демак, тақдирда бор экан — кун кўради. Боласи бўл-

гандан кейин унга яна нима керак? Бола эса қочиб кетмайди, туғилади, у қимирляпти, ой-қуни яқинлашяпти.

Энди Настена нима қилишини ва нима қилмаслигини яхши биларди. Ўз ҳолига қўйиб бериш, вассалом. Етишолмаган, эришолмаганидан азоб-уқубат чеккан Настенанинг ўз қонуний бахти уни қаердадир — яқиндами, олисдами кутиб туриши керак-ку, ахир.

Мана, ўзи чўзилиб ётибди, бу вақтда эса жиловдан чиққан от чопиб борган сари олислаб кетарди.

Улар айтилган энг муҳим, нозик ва мўрт нарсани арзимас мулойим гаплар билан ўраб-чирмашаётгандай, оғизларига келганини қайтармай гаплашиб ётишарди. Ётганингда шунақа гаплардан гаплашиш осон: кўзингни юмиб оласан-да, юзига айтишга ботина олмаган гапингни айтаверасан, уялмай-нетмай жимгина ётсанг ҳам, ўзингни тийсанг ҳам, ўз ўй-хаёлларингга берилсанг ҳам бўлаверади, кейин яна гапинг уланиб кетаверади.

Қош қорайган бўлса-да, чироқ ёқишмади, гарчи ой кўринмаса ҳам, ёққан қорнинг сокин, совуқ ёруғлиги дарчадан тушиб турарди. Андрей билан Настенанинг юзи бу ёруғликда оппоқ кўринарди, гавдалари латтадай бўшашиб, жонсиздай, бошқа бир куч туфайли қимирлаб қўяётгандай туюларди. Овозлари ҳам олисдан бировларни кига ўхшаб эшитиларди. Ҳатто Андрей ҳам, Настена ҳам ушбу дилгир ва хилват соатда жисму жойлари ўзлариники эмасдай, бегонадай ҳис қилмоқда эди — шу қадар юракни безиллатадиган жимжитлик ҳукмрон эдики, атрофда ҳеч нима қилт этмай турган, хайрлашув олдидан ҳамма нарсани кечириш мумкин бўлган тафсилотга бой бу кун ниҳоясига етаётганди. Улар ана шу жимжитлик таъсирига берилиб, оҳиста, деярли шивирлашиб гаплашар эдилар. Сухбат ҳам бирор хусусда бормай, эркин, энгил-елпи бўлиб, бир мавзуда кўпроқ, батафсил сўзланса, бошқасида калта-кўтоҳ, лўнда-лўнда гапирилар, бамисоли хоҳлаган ерида туриб қоладиган ва яна у ёқ-бу ёққа бориб келадиган соат капгирига ўхшар эди. Бир вақт жим қолган дақиқалардан бирида Андрей томдан тараша тушгандай:

— Сен, Настена, мендан нима истардинг? — деб сўраб қолди.

— Вой, бу нима деганинг? — у тушунмади.

— Мана мен, сендан нима истаётганимни биламан. Буни ўзинг ҳам биласан. Бугун биз мириқиб гаплашдик, шунинг учун ҳаммасини бошидан қайтариб ўтирмоқчи

эмасман. Аммо ҳали анавидан ташқари мени деб яна кўп иш қилишинг керак. Менга нон ҳам, кийим-кечак ҳам келтириб беряпсан. Бу ердаги нарсаларнинг ҳаммаси сенинг қўлингдан ўтган. Мен сени зулудек сўраверсаму, сўраверсаму эвазига ҳеч нима қайтармасам, уят-да, ахир. Ахир сал бўлсаям виждоним бор менинг. Мен бутунлай сени қарамоғингдаман, нонхўр бўлгандаям ўн-танинг ўрнини босадиган нонхўрман. Ўнта нима эмиш, ундан ҳам кўп! Сен ана шу нонхўр туфайли одамлардан қўрқиб юришинг керак. Мен қўрқсам арзийди. Негаки, бунинг сабаби бор, аммо сен-чи? Хўш, сен нима деб бу ёруғ оламдан икки қўлинг тепангда кетади? Биладан, сен менга ачиндинг. Мана, бугун ҳам шунча гапларни гаплашдик, шунга ҳам ачинасан. Сен асли ўзи шунақасан. Мана кўрасан, ҳали ҳеч иш қилмайсан. Мен сенга ҳеч нима демайман — йўқ, мен сени биладан. Борди-ю, ўзинг истаганингда ҳам, шундай қилолмайсан. Қўлингдан келмайди, Настена, шу гапларим эсингда бўлсин. Мен ҳамма ишни сенинг гарданингга ағдаряпман-у, аммо ўзим, нима бўлгандаям, бир четга чиқиб томоша қилиб турибман, бир ўзинг огир юк остида эзилиб ётишинг керак. Боя сен тўғри гапирдинг. Хўш, қўлимдан нима келарди? Нима келарди, Настена? Ўзинг ўйлаб кўр. Жон-жон деб сенга ёрдам берардим, аммо иложим қанча? Ёрдам бергим келади, мен тайёрига айёр бўлишга ўрганмаганман, жон-танам билан бирон иш қилай дейман-у, аммо иложим йўқ. Хўш, шундай бўлгач, нима қилишим керак?

— Нима қилишим керак? Ҳеч нима керак эмас.

— Мана, кўрдингми, ҳеч нима керак эмас деяпсан, — деб илиб кетди у, гўё бошқача жавобни кутмагандек. — Мана, кўрдингми, менга керагу, сенга керак эмас. Мана шу аҳволга тушиб қолдим: мендан бирор нафи тегар, деб кутишнинг ҳожати йўқ. Буни ўзим ҳам билардим, аммо баъзи бир нарсалардан умид қилувдим. Ҳар ҳолда бирон нимани илтимос қилиб қолар деб ҳам ўйладим. Йўқ, бундай бўлмади. Лоақал бирон-бир арзимаган нарсани сўрар-ку, дедим, уни ҳам сўрамадинг. Демак, энди фақат зиёним тегар экан, мен билан умринг азобда ўтаркан-да. Турган гап, энди мен тамом бўлган одамман, ҳамма учун ҳам тамом бўлганман. Мен буни билиб шу йўлга қадам қўйдим. Тўсатдан, балки сен учун ҳали тамом бўлмагандирман, дея ўйлаб қолдим. Шунда зорамора раҳм-шафқат қилар, кўнглида мен учун лоақал заррадек жой топилар деб келдим. У қалби қаъридан оти-

либ чиқиб, аъзойи баданини ўртаётган дард-аламга қарамай, шошилмасдан, хотиржам гапирётган эди, назарида, у ўзини таққирласа, бу аламга чидаса, лаззатланаётгандай эди.— Бундан чиқди, сен менга фақат ачинар экансан. Албатта, бу ҳам жонимга ора киради, лекин фақат ачиниш билан узоқ жон сақлаб бўлмайди—бу ришта жуда ҳам ингичка, салга пирт этиб узилиб кетиши мумкин.

— Нималар деяпсан, Андрей?! Нима бўлди сенга?!— Настена қўрқиб кетиб, унинг гапини бўлди.— Мен сени шунчаки сўради қўйди-да, дебман, шунинг учун мен ҳам шунчаки айтдим, тавба, олиб қочганингни қара-я. Шунанаям бўларканми одам? Нега бунақасан-а? Ҳеч гапдан ҳеч гап йўқ, роса олиб қочдинг-да, менинг ҳам миямни ғовлатиб юбординг. Қотмаган бошимни қотириб нима қиласан, кераги йўқ. Ҳали бир кунингга яраб қоларман. Агар истасанг, мен сенга ҳозир ҳам минг хил иш топиб берман.

— Масалан, қанақа?

— Аввалига лоақал сал тилингни тийсанг. Айтсанг-айтмасанг ҳадемай азобимни тортиб қоламан, бунинг устига яна сен ҳам ишонмасанг, унда ҳолим нима кечади?

— Турган гапки, агар мен бўлмасам, сенга анча яхши бўларди.

— Бўлмаса-чи! Албатта яхши бўларди,— деди Настена унинг гапига қўшилиб.— Агар ўзим бўлмасам, унда ҳам яхши бўларди. Ҳеч нимани билмасдим, кўрмасдим, эшитмасдим; ҳеч нимага куймасдим, азоб ҳам чекмасдим—оҳ-оҳ, шундоқ яхши, тинч бўлардики! Ғалатисан-а, агар мен манавидақа — қорним дўмпайиб турса, нима ҳам қиламан? Нега тагин сен мен бўлмасам, сенга яхши бўларди дейсан? Бунақа гапни эшитишни ҳам истамайман, билдингми? Сен мени ўзингдан ажратмай қўя қол кераги йўқ.— Настена нафасини ростлаб олиб, давом этди:— Энди нима бўлса, биргамиз. Сен у ёқда гуноҳ қилиб келибсанми, энди мен ҳам сен билан бирга гуноҳ қорман. Бирга жавоб берамиз. Борди-ю, мен бўлмасам балки шу гаплар бўлмасмиди. Шунинг учун сен ҳамме айбни бир ўзингга олаверма. Мен сен билан бирга бўлдим, наҳотки шуни кўрмаган бўлсанг? Сен қаерда бўлсанг, мен ҳам ўша ерданман. Сен эса бу ерда мен билан бирга бўлдинг. Икковимиз ҳам бир хил туш кўрибмиз бу бежиз эканми? Оҳ, Андрей, бу бежиз эмас. Сен истайсанми-истамайсанми, биз қаерда бўлсак ҳам бирга бўлганмиз, ярмимиз бу ерда, ярмимиз у ёқда. Нима, сен қаҳрамон бўлиб қайтиб келсанг, бунинг менга алоқаси

Йўқмиди, сенингча шунақамиди? Нима, сен билан бирга хурсанд бўлишга ҳаққим йўқмиди? Э, қўйсанг-чи? Менинг эрим деб бошим осмонга етарди. Мана, қаранглар, хотинлар, ҳавасларинг келсин, мен мана шунақаман, мана, кимлигимни кўрсатиб қўйдим, деб қишлоқда керилиб юрардим!

— Э, сен бунақани эсламасдинг ҳам, фарқига ҳам бормасдинг...

— Нега энди? Нега фарқига бормасканман? Бошингга шундай кун тушибдими, демак, мен сени яхши эҳтиёт қилолмабман. Модомики чидолмабсанми, демак, ё сен менга ишонмагансан, ё шунча гидрикапалак бўлганим сенга камлик қилибди, ё яна бирон нима етишмаган. Сен мени оппоқ дема, бари бир ўз айбимни ўзим кўриб турибман. Масалан, дейлик, борди-ю, мен сени кутмасдан битта-яримтага тегсам-у ҳаммасини ташлаб, ўша билан бирон ёқларга ҳайё-ҳуй деб кетиворсам, унда бир мени айбдор деб ҳисоблармидинг?

— Бўлмаса кимни айблардим?

— Йўқ, ўшанда ҳам сен бу ишга аралашган бўласан. Нега энди сен бир чеккада туравераркансан? Шундай қилишимга сен ёрдамлашган бўласан. Бу иш анча олдин пишиб қолган бўлиши мумкин, қачон пишириб қўйганимизни ўзимиз унутиб юборгандирмиз ҳам, аммо бирга пиширган бўламиз, бир ўзим бунақа ишга ботина олмасдим. Эй худойим-ей, нималар деяпман-а. Мен зинҳор-базинҳор бунақа қилолмасдим, шунинг учун бу айб сенга, бу айб менга, деб бўлиб ўтиришнинг ҳожати йўқ демоқчиман. Сен билан мен бирга яшаймиз, деб бир ёстиққа бош қўйганмиз. Тўрт мучалинг соғ бўлса, бирга туриш осон, бу худди тушга ўхшайди, ўйин-кулгингни қилиб ўтаверасан. Бошга ёмон кун тушганда бирга бўлиш керак, ана шу мақсадда одамлар бир ёстиққа бош қўйишади. Мен сенга туғиб бермадим, аммо сен мени ҳайдаб юбормадинг-ку. Боримга кўниб юрдинг-ку, яхшироғини қидириб қолмадинг-ку. Хўш, қани айт-чи, сендан ажраб кетишимга ким қўйиб қўяркан мени? Қайтанга ўзим адоий тамом бўлардим, ўзимни ўзим ердим.

— Ёмон билан ёмоннинг фарқи бор, Настена. Мең жиноятчиман, қонуннинг ўзи менга қарши. Нима, сен ҳам менга қўшилиб, жиноятчи бўлишинг керакми?

— Энди сўрашнинг ҳожати йўқ. Шу ишга қадам қўймасингдан олдин ўйлаб кўриш керак эди. Шу йўлга юрдингми, демак, мени ҳам ўзинг билан судраб кетдинг. Мен бошқача йўл тутолмайман. Ахир ўзинг кемага чиқ-

қанинг жони бир, деб айтгандинг-ку. Бу тўппа-тўғри. Аммо менга ишон, ишон, йўқса икковимизга ҳам ёмон бўлади, ўзимизни ўзимиз қийнаймиз.— Настена Андрей нима деб жавоб беришини кутиб жим бўлди, аммо Андрей ҳадеганда жавоб беравермади, шунинг учун Настена ўйлаб турди-да, қўшиб қўйди: — Мен, аҳтимол, тақдирим бошқача бўлишини хоҳлардирман, аммо бошқача тақдир бошқаларнинг ўзига буюрсин, менинг кўз очиб кўрганим мана шу. Уни ҳеч кимга бермайман.— Настена яна жим бўлиб қолди, кейин яна қўшимча қилди: — Ҳаммаси яхши бўлиб кетади, Андрей. Яхши бўлмай иложи йўқ. Мана кўрасан ҳали.— Андрей бари бир жавоб бермади.

— Менга эса ҳозир ҳам яхши. Ахир ўзинг биласан-ку, менга кўп нарса керак эмас. Сең билан турганимнинг ўзи менга катта давлат, бошқаси бунинг олдида бир пул. Нима бўлгани эсимда йўқ, кейин нима бўлиши билан ишим йўқ. Яна бирон гап бўлишига ҳатто ишонгим ҳам келмайди. Бир умр шундоқ қолади шекилли: сену мен, икковимиз. Фақат шу соқолингни қириб ташласанг бўлармиди, бу соқолинг билан бировларга ўхшайсан. Нима қилсанг ҳам мана шу соқолингга сира кўника олмайман, вассалом.

Настена хиёл кўтарилиб, унга ўғирилди, шунинг учун Андрей уни кўрмаса ҳам нафас олишининг ўзгаришидан хотинининг жилмаяётганини сизди. Шунгача улар гўё бир-бирига эътибор бермаётгандай, гўё иккови ҳам ўзига ўзи гапирётгандай юқорига, шифтга қараб қимир этмай чалқанча ётарди. Андрей бошдан-оёқ кўзларини юмиб ётиб гапирарди — чиндан ҳам шу қулай экан. Аммо ҳозир у Настенанинг табассумига жавобан кўзини очди, унинг меҳрибонлик билан мулоим боқиб турган нигоҳларини кўрдию бу нигоҳларга тоб беролмай кўзларини олиб қочди.

— Нега илгари бирон марта ҳам мана шунақа гаплашмабмиз-а?— деди у ва ўз гапини исботлаш учун ичидан зил кетиб, хотиржам бошини чайқади.— Ахир, ҳаммаси бошқача — тескариси бўлиши мумкин эди-ку. Ёки бу шунақа туюлдимикин. Э, ким билибди дейсан! Аммо бунақа гаплашганимиз йўқ, буни аниқ, гаплашганимиз йўқ. Кўп гаплашганимиз у, ҳар куни қаёқдаги икир-чикирларни, кимнинг арзимас дарди бўлса, шуни гаплашганимиз. Ахир, шу тўрт йил ичида бир-биримизнинг кўнглимизга қўл солиб, ким нимани ўйлаётганини сўрашга, гаплашишга вақт бор эди-ку. Бундан чиқди, мен сени яхши билмасканман. Юзингга қараб

юраверибман. Борми бор, бўлди дебман, сенинг кўнгда
лингда нима бор, ўзимнинг дилимда нима борини бил
мабман. Қара-я, сенга қўл кўтарибман-а.

— Менга қўл кўтарганинг йўқ.

— Кўтарганинг йўқ?

— Йўқ.

— Демак, ёмонликни эслагинг йўқ экан-да. Ҳай
майли, эсламасанг эслама. Агар эсласанг, менга сал ен
гил бўлармиди девдим-да. Менга сендақа хотинни ким
қўйибди? Сендан жуда катта қарздор бўламан, аммо
қарзимни узишга, ўзинг кўриб турибсан, ҳеч нима
йўқ. Эҳ, Настена-Настена! Сен мени эмас, бошқа бир
нинг этагидан тутсанг бўларкан. Сен шунчаки айтди
қўйди дема, жиддий гапиряпман. Ахир, сен фаришта
сан-ку! Нима қилиб менга учраб қолдинг ўзи? Сира
ақлим етмайди.

— Менга эса, сен яхшисан, бошқанинг кераги йўқ.
Ҳали ҳам айтувдим. Шунинг учун бу ёғи билан ишинг
бўлмасин.

— Яхши бўлмаганда нима қилардинг энди...

— Ҳеч нимани тушунмайсан-ей, Андрей.— Настена
ранжиб, алам билан хўрсиниб шивирлади ва бошини
яна ёстиқ ўрнига думалоқлаб қўйилган нимчасига қўй
ди.— Гапларинг қизиқ-а, менга яхши-ёмонлигини нега
билмас экансан, қаёқда эдинг?— Андрей жавоб берма
ди, унинг жавоб бериши шартмаслигини пайқаб, Нас
тена гапида давом этди.— Сен мени бу ерга олиб келга
нингда, мен бу ердагилардан биттасиниям билмасдим,
ҳаммаси, ҳаммаси бегона эди. Аслини сўрасанг, мен
кўзимни чирт юмиб, сенга эргашиб келаверганман.
Қаёққа олиб борсанг ҳам бари бир эди. Мен ҳатто
ўзингни ҳам тўзўккина билмасдим, нима энди, номига
гина икки-уч марта учрашдик, яна номигагина ҳазил
тариқа келишиб ҳам олдик. Мен охирги дақиқагача
ҳам боришингга ишонмовдим. Нима, одам қўрқмайди
ми, ахир? Бутун ҳаётингни бошқатдан бошлайсан, ил
гариги ҳаётингдан ном-нишон қолмайди, бир ўзим,
ўзимми ёки бошқами, ақлим етмай қолди. Ҳу эсинг
дами: пароходдан бирга тушдик, у ёқ-бу ёққа қарашга
қўрқаман, текис ерда ҳам туртиниб кетаман. Эсингда
ми? Шунақа бўлувди: жардан чиқаётганимизда оёқ
ларим чалишиб, йиқилиб тушувдим. Одамлар куларди,
шундай изза бўлдимки, оёгим остидаги ерни кўрмас
дим. Юрагим ёрилганини сездинг-у, қўлимдан ушлаб,
стаклаб кетдинг. Уйга келдик, сен, мана, хотиним мана

шу, дединг. Отанг исминг нима, деб сўради. Настя, дедим. Отанг бошқача қилиб, Настена деди. Уша-ўша исминг Настена бўлиб кетди. Онанг бўлса чурқ этмай қараб турарди. Қарасам, онангга унча ёқмадим шекилли, балки онанг бошқачароқ келин келишини кутгандир. Сен буни сездинг. Сездинг-у, менинг тўғримда гапириб, бир ўзи, қовурғаси қайишадиган одами йўқ, қўйинглар, хафа қилмайлик, дединг. Кулиб, ҳазил қилгандай бўлдинг, аслини олганда, ҳазилнинг ўрнимиди? Ана ўшанда сенга тегиб, панд еб қолмаслигимга ишонгандим, тақдир мени қаёққа улоқтирсаям, барибир сен билан яхши туришимга амин эдим.

Уша куни кечқурун сен мени одамларникига етаклаб бординг. Эсингдами? Витя Березкинникига, Максим Вологжинникига ва бошқаларникига кирдик. Айтаман деб унутибман: яқинда Максим қайтиб келди. Қўлим қаттиқ шикастланди, дейди ҳозиргача ҳам боғлаб юрибди. — Андрей бу янгиликни эшитса ҳам, нафасини ичига ютиб, чурқ этмади, шунинг учун Настена давом этди: — Сен мени одамларга кўрсатиб, мақтаниш учун олиб юрмадинг, йўқ, мени тезроқ одамларни таниб олсин, буларнинг ичида бегонасираб юрмасин, деб олиб юрдинг. Ростдан ҳам эрталаб Витянинг Надъкасини учратиб қолдим, кўрдим-у, кўзларим косасидан чиқиб кетаёзди: менинг танишим бу ерга қаёқдан келиб қолди, деб ўйладим. Ахир мен уни биламан-ку, биламан-ку ахир, аммо қаерданлигини, кимлигини тополмайман. Кейин эса, ё тавба, ахир куни кеча танишдим-ку, деб ўйлаб қолдим, уларникига ўзинг олиб борувдинг, мен ақлсизнинг бўлса миям ачиб кетганди. Ушани кўрдим-у, худди туғишганимни кўргандай хурсанд бўлиб кетдим. Ушанда биз, эсимда, омборда тунаган эдик. Сен, шу ерда ётамиз, деб туриб олдинг, кейин ўша ерга ўрин қилиб беришди. Аввалига менга жуда ғалати туюлди, аммо омбор озода, саранжом-саришта эди — ҳу ҳовли томондаги кичиги. Аммо деразасиз, қоп-қоронғи эди. Мана шунақа кати бор эди, кейин ўша кат нима бўлди, ким уни бузиб олди? Ҳа, айтгандай, ўзинг бузувдинг. Тўғри, ўзинг бузувдинг: кандук қилиш керак бўлиб қолувди. Э, аттанг, жуда шинам кат эди-да. Худди зиндондай қоронғи эди-ю, аммо ёғоч-тахта, қиринди ҳиди анқиб турарди, отанг ўшангача дурадгорлик қилган эканми? Ҳозиргидай эсимда, ўшанда сендан ҳам қиринди ҳиди келарди. Сен мендан қўрқмайсанми, деб сўрадинг, мен эса, йўқ, сен бўлсанг қўрқмайман, дедим.

Шунда девор орқасидаги қўндоқдан хўроз худди гапизми эшитиб, синаб кўрмоқчи бўлгандай жазаваси тутиб қичқирганди. Менинг жон-поним чиқиб кетувди.— Настена оҳиста, майингина кулди-да, сўнг жимиб қолди. У енгил хўрсиниб қўйди.— Эрталаб эшикни зўрға қидириб топдим. Қайси томондалигини сира қидириб тополмайман. Сен бўлсанг, тушгача донг қоғиб ётдинг, ёш хотинингни ҳам эсингдан чиқариб юбординг. Мен Ангарга бориб, полизларни кўрдим — унисини ҳам, бунисини ҳам. Сенсиз нонуштага ўтирмадим, сени кутдим. Ойинг чидаб туролмасдан сени уйғотди. Эсимда, ҳаммамиз бирга — отанг, ойинг, сен, мен чой ичдик. Сен бўлсанг, гўё кечаси мен аллақаяқларда юргандай, киши билмас шилқимлик қилардинг, тегишардинг. Чойдан кейин сен, қани бўл, дединг. Мен қаёққа, десам, сен қаёққа бўларди, адирга-да, дединг. Кейин чиндан ҳам мени адирга, сайхонликка олиб кетдинг, экин ерларини, бекор ётган ерларни кўрсатдинг, ҳаммаёқни кўрсатдинг, гапириб бердинг, кечгача айланиб юрдик. Қайтиб келсак, оғайниларинг ўтирган экан. Оғайниларинг, модомики, уйланган бўлсанг, қани тарасунни¹ келтир дейишди. Ўшанда Витя ҳам, Максим Вологжин ҳам бор эди. Витя ҳалок бўлди, билсанг керак? Биласан, ёзгандим-ку. Эри йўқлигида Иадьканинг қиз кўрганини ёзган-ёзмаганим эсимда йўқ. Надьканинг боласи учта, шўринг қурғур қийналяпти, жуда қийналяпти. Иложи қанча?

Настена чапга, Андрей ётган томонга кўз қирини ташлаб қўйди. У ҳатто нафас олаётганини ҳам сездирмай, кесак бўлиб ётарди, шунинг учун Настена Витяни беҳуда тилга олганини пайқаб қолиб афсусланди. Андрей Витя билан оғайни эди. Аммо Настена бирон нимани аралаштириб, бу гапни бўлиб қўйишга шошилишни истамасди. Эҳтимол, у бунинг уддасидан чиқа олмас ҳам эди. Шодлик ва ташвиш билан тўла бу хотиралар бутун борлиги билан равшан гавдаланиб, мени ташлаб кетма, буёғини ҳам гапиравер, деб илтижо қилаётгандай кўзи олдида липиллаб турарди. Настена қаерда тўхтаб қолса, ўша воқеа қалқиб, шундоққина кўз олдида келарди-да, гўё биз ҳам бормиз дерди-ю, уни қўлидан тутиб, эргаштириб кетарди. Чиндан ҳам ўша пайтлар жуда маза эди-да, кунлари хуш-хурсандлик, ўйин-кулги билан ўтарди, келажакда бундан ҳам яхши бўладиганга ўхшарди! Шун-

¹ Т а р а с у н — тозаланган қимиз ёки икки марта тортилган сутдан тайёрланган ароқ. (Тарж. изоҳи.)

дай бўлса ҳам Настена ҳарқалай хотираларга берилишни бас қилди: шуниси ҳам етарли. Настена кейинги пайтларда кўрган кунларини ўйлаб, авзойи ўзгарди ва кулимсираб сўради:

— Сен ҳу анави курсда ўқиб юрганингда олдинга, районга борганим эсингдами?

Улар турмуш қурганларининг иккинчи йили қишда колхоз Андрейни ҳисобчилар курсига юборди. Ҳарқалай унинг олти синф ҳажмида маълумоти бор эди-да, шунинг учун гарчи у тракторчилар курсига боришни мўлжаллаб турган бўлса-да, айнитишиб, ҳисобчилар курсига юборишди. Гарчи тракторчиликка ўхшамаса-да, бу ҳам ҳарқалай тузуқкина, кўзга ташланадиган иш, аммо доимо уйда, бир ерда бўласан, бордию МТСга ўралашадиган бўлсанг, ойлаб бегона ерларда, бегона одамлар ичида юрасан, касб танлашда худди мана шу жиҳати Андрейни тўхта-тиб қолди.

Андрей янги йилда уйига келиб, то рождествогача турди, февралда эса, Настена унинг олдига боришга отланди. Район марказигача етмиш чақирим келарди, йўлда бир кеча ётиб бориларди. Бир чанани қўшиб, Иннакентий Иванович, нима иш биландир касалхонага бориши зарур бўлган Доно Василиса ва Настена жўнашди. Иннакентий Иванович билан Настена вақт ўтказиш мақсадида у ёқ-бу ёқдан гаплашиб борарди, Иннакентий Иванович гапиришни яхши кўрарди. Доно Василисанинг эса, ҳар бир сўзи тилла эди, беҳуда гапирмасди. Улар эртанисига кеч-қурун районга етиб боришди. Ишларни бир кунда битириб олишга келишишди-да, ҳар қаёққа тарқаб кетишди. Настенанинг эса Андрейни кўришдан бошқа иши ҳам йўқ эди, бунақа ишга неча кун бўлса ҳам камлик қилади, албатта.

Андрей сой соҳилида, Ангарага қўйиладиган жойдан сал наридаги кўримсизгина уйда турарди. Настена борганига уй эгаси— кампирнинг таъби тирриқ бўлиб кетди, Андрейнинг ҳамхонаси — ёши қайтган, бадқовоқ, чўтир, кўзойнак тақиб юрадиган мужикнинг эса, ундан баттар диққати ошди, кўзойнагининг шишалари ҳам ҳар хил — бири счроқ, бири тўққора бўлиб, худди отларнинг кўзпанасига ўхшарди. У каравотда қўлда китоби билан ётганича ётаверди, ўрнидан ҳам турмади, лоақал кўнгил учун «келинг» ҳам демади. Андрей ҳовлиқиб, шошиб қолди ва тунаш учун Настенани Колхозчилар уйига олиб борди.

Настена илгари, ҳали эрининг олдига боришни ўйлаб юрган кезлари бир нимадан сал-пал умидвор бўларди,

биноқ бу илинжини чўчитиб юборишдан ўзи ҳам қўрқиб, уни сир сақларди. Андрейга-ку бу илинжини ўлса ҳам айтмасди, албатта. У уйимизда-ку иккиқат бўлолмадим, балки бу ерда бўларман деган андишада эди. Уйда улар бир-бирига ўрганиб, синашта бўлиб қолган, бу ерда эса, ишлар бошқача бўлади, бу таъсир этиши мумкин.

Қайтанга ҳаром-ҳариш юрсанг, беихтиёр дарров ушлайди, деб бекорга айтишмайди, бунақа пайтда бола бўлиб қолишини ҳам унутиб қўясан, кейин бир маҳал қарабсанки, салом-алайкум деб чиқиб турибди-да! Настена эса ҳалолу пок, иштиёқ билан бўлишини истайди, фақат шуниси борки, уйдан олисда-да, шунда ҳам ноилжликдан. У бу хомхаёлдан бирон нима чиқишига ишонмасди, аммо қанчалик ишонмаса, ўзини синаб кўришга шунчалик қизиқиб, шунчалик ошиқарди.

— Эсингдами, ўша кун ирталаб сен ўқишингга бормадинг, мени олиб кетгани келдинг, кейин икковимиз яқингинадаги, йўлнинг нариги бетидаги чойхонага бордик. У ерда, стол устида каттакон самовар турган экан, мен умрим бино бўлиб бунақа самоварни кўрмовдим. Жўмраги бузуқ экан, сув оқиб турарди, шариллаб оқарди, тагига атайлаб чуқур ликопча қўйишибди. Нега уни тузатиб қўйишмаган экан, билмайман. Уша чой дамлаб бераётган хола, шартта ликопчани олди-да, ўшандан сенга стаканга чой қуйди, сен сезиб қолдинг. Сен, йўқ, самовардан қуйинг, дединг. У бўлса баҳслашиб, ахир бу самовардан оққан-ку, деди. Сен бўлсанг, йўқ, томган, бу чой эмас, чайинди, дединг. Хола бўлса, сираям чайинди эмас, дейди, сен эса, чайинди, дейсан. Ҳарқалай хола тан олди, самовардан қуйиб берди. Эсимда, сен менга қоғозли конфет ҳам олиб берувдинг, мен ўшани оққанд ўрнида кумир-кумир қилиб тишлаб, чой ичувдим. Конфетлар асалли эканми, жуда ҳидли, чўзиларди есанг, мазаси анчагача озғинида қолади, кетмайди.— Настена, гўё ўша унутилмас хушбўй ширинлик таъми ҳамон оғзидан кетмагандай, тилини тақиллатиб, лабини ялаб қўйди.

— Кейин чойни ичиб, қоринни тўқлаб, яна сен турган уйга бордик. Шисалари ҳар хил кўзойнак таққан анави мешқорин йўқ экан, кампир уйда экан. Унга ҳисобчиликка ўқишининг ҳолати йўқ эди — булар нима иш қилсан, шунга қараб ўтираверди. Ёмон кампир экан: биз қачон кетаркин, деб кутиб турганимизни кўриб турса ҳам жўрттага ўтириб олди. Шундан кейин сен уни жўнатишининг йўлини топдинг: магазинга бориб, чоракталик олиб келинг, деб пул бердинг. У бўлса, кейин ўзинг

айтиб берувдинг, пулни ўзи олишни яхши кўраркан, бу ишни бировга ишонмас экан. Кампиримиз ғимирлаб қолди, чоракталикка десанг, майли, чопқиллаб бориб келаман, аммо бошқа ишни буюрсанг, ўлсам ҳам ўрнимдан қўзғолмасдим, деди. Сен унга чопқиллаб нима қилсан, секин бориб келсанг ҳам бўлади, улгурасан, дединг. Кампир бўлса, мен-ку улгураман-а, аммо сен, қароғим, эшикнинг илгагини ҳарқалай илиб қўй, ман уйимга одамга ўхшаб келай, деди.

Настена илиқ, бадани силкинмасдан мулойим кулди, гўё сув юзида кичиккина ҳалқача ғилдираб, аста ғойиб бўлди.

— Кейин икковимиз куни билан юравердик, юравердик — бормаган жойимиз қолмади,— у яна овозини пастлатиб, сўзларни чўзиб, шивирлаб гапираверди.— Сен мендан бир қадам ҳам нари жилмадинг, бирга юрганимиздан ҳатто хурсанд эдинг, хурсандлигингни шундоққина кўриб турардим. Мен бўлсам, эҳ, қанчалик хурсанд бўлганимни қўяверасан энди! Қиш совуқ бўлсаям, хурсандлигимдан қизиб кетувдим. Ёнингда кетяпман-у, юзим ловиллаб, қўлларим титраётганини сезиб боряпман. Ахир, мен аввалига нимага келдинг, деб сўрайсанми, деб қўрққандим-да. Рост-да, нимага, ахир? Гап билан тушунтириб бўларканми, ахир? Аслини олганда, сенда ҳеч қанақа ишим ҳам йўқ эди-да, ўзи. Бордим, холос. Ҳолингдан бир хабар олай деб бордим! Бир ўйнаб келай дедим-да, сени ўқишдан қолдирдим. Кино кўрдик!— дея тўсатдан хитоб қилди Настена, деярли бақриб.— Эсингдами? Кино кўрувдик! Қара-я, сал бўлмаса эсимдан чиқай дебди. Хотирам ҳам ўлгудай сийқаланиб кетибди: энг муҳимлари эсимдан чиқиб қолади. Эртанисига, қайтиб келаётганимизда кўрган киномизни айтиб бера бошладим, шунда Доно Василисанинг ҳам тили чиқиб қолди. Сен билан мен энг охирги қаторда, кино кўрсатадиган дарча тагида ўтиргандик. Ниҳоят, сен менга энгашиб, эртага кетмасанг яна бирон кун қолсанг бўлармиди, деб шивирладинг. Мен бош чайқадим. Кўзимдан эса дув-дув ёш оқяпти. Ўзинг қол деяпсан, ўзинг. Юрагим қинидан чиқиб кетай дерди...

Хўш, кейин, кейин нима бўлгани эсингда борми, Андрей? У ёғи жуда қизиқ бўлувди. Мени Колхозчилар уйига элтиб қўйишингдан олдин, яна сеникига кирдик. Кампир энди анча юмшаб қолганини билардик. Бордик, борсак, кампир қани қароғим, чоракталикка чўзиб қўйгин-у, шу ерда, ошхонамда қолавер, мен эса, ўртоғимни-

кига бориб ётаман, ўртоғим билан отамлашиб ўтирамыз, деди. Сен пул бердинг — кампирнинг илтимосини рад этиб бўларканми? Кампир чиқиб кетди, орадан кўп ўтмай, биз ҳали ётишни ўйлаб улгурмасимизданоқ қайтиб келди: магазин берк экан, чорактам бўлмаса, ўртоғимникига бориб нима қиламан, деб қолди. Шундан кейинг ўзинг чопиб чиқиб кетдинг, қаёқдандир топиб келдинг, кампирни жўнатдинг. Кейин қарасак, анови қовоғи солиқ мешқорининг ҳам келмади, бирон жойда тунаб қолди шекилли. Бутун бошли уйга ўзимиз бек, ўзимиз хон бўлиб қолавердик. Эҳ, Андрей! Сен бўлсанг, мендан хафа эмасмисан, деб сўраб юрибсан-а. Нималар деяпсан ўзи?! Эй худойим! Ўзинг ўйлаб кўр. Менга яна нима керак, ахир?

Аммо Андрей энди унинг гапларини эшитмас, туншунмас эди. У аввалига Настенанинг гапларига қулоқ солиб ётаркан, аъзойи бадани ёқимли живирлаётганини, бу живирлаш бора-бора кучайиб, юрагини орзиқтириб юборганини ҳис этди — шу ишлар чиндан ҳам бир вақтлари бўлгани учун юраги орзиқиб кетди, бу ишлар унинг ҳам эсида бор эди, аммо у буларнинг қандайдир юзаки, ғира-шира, эътибор бермай, шоша-пиша эсларди, гўё бу воқеалар унинг бошидан эмас, унгача бошқа биронинг бошидан ўтгандай, ўша киши ўз саргузаштини бунга бериб қўйгандай эди. Энди у бу хотиралардан гангиб қолганди. Бу ишлар энди худди кечагидай кўз олдига келиб, аъзойи баданини ўртаб юборарди: ўтган куни билан ҳозирги куни сира бир-бирига ўхшамасди. Бу хотиралар бир-бирига мутлақо зид эди, улар бир идиш ичида бутунлай бошқа-бошқа жойни эгаллаб, бир-бирига қўшилиб кетолмасди, белгиланган чегарадан ўта олмасди. Аммо Андрейнинг ўз хотираси даҳшатлироқ, кучлироқ эди, у истаган пайтида бошқасини босиб тушиши мумкин эди.

Бу сафар ҳам шундай бўлди. Настена сал ҳаяжонланиб гапирарди. Андрей эса, жавоб бермасдан эшитарди, баъзисини илғаб қоларди, баъзисини илғаб ололмасди, ўз саргузаштининг майда-чуйдасигача ўйлаб қоларди: гарчи у Настенага эргашиб, у очиб берган текис йўлдан кетаётган бўлса-да, барибир қийналиб, тез-тез қоқилиб кетарди, у мени қаёққа бошлаб кетяптийкин, деб қўрқиб, атрофига аланларди. Ниҳоят ўз саргузаштлари эсига тушганида у ажабланмади — шундай бўлиши керак эди, у гўё саргузаштларига интиқ бўлиб тургандай, гортадиган азобини тортиб, бошига тушганини кўриб, яна тезроқ Настенанинг ёнига қайтишни умид қиларди.

Бу, шу хотиралар ўз-ўзидан, аллақандай бир ўргимчак тўридан бошланди шекилли, у эҳтиётсизлик қилиб, шу тўрни ўз йўлига ёзиб юборди, Андрейнинг йўлини тўсишга шунинг ўзи кифоя бўлди-қўйди, кейин эса, бошқа манзара пайдо бўлди. Бу манзара бугунги кунига жуда ўхшаб кетарди, ундан воз кечишга Андрейнинг кучи етмасди. Кейинги, урушга доир воқеалар ҳамиша тўсатдан эсига тушарди-да, анчагача кўз олдидан кетмай, ҳар бир икир-чикиргача аниқ, равшан кўринарди-ю, уни шафқатсизлик билан эзиб, титратиб юборарди, Андрей Гуськов бир неча марта айнан бир нарсани бошидан қайта-қайта кечиришга мажбур бўларди. Аслида эса, ўшанда юз берган воқеа туфайли унинг ишлари чапласига кетди: у аввал госпиталга тушди, кейин бу ёққа жўнаб қолди.

...Илиқ ёз оқшоми артиллерия тайёргарлиги вақтида яширин ўт очиш позициясидан огиша-отиша янги жойга кўчиб ўтмоқчи бўлишди. Кузатувчилар билан аллақачон алоқани тўхтатишганди, ўнг томондаги батарея ҳам кўчган эди, чап томондаги эса, ҳали ивирсиб юрганди. Унчалик шопилтиришмади ҳам. Андрей жанг қилаётган гаубица расчёти ҳар қалай прицелни олишга, станокни чиқариб, беркитишга улгуришганди, энди ғилофи билан овора бўлиб ётишганди. Дарахтлари сийрак, ўркачсимон дўнглик орқасида бирин-кетин келаётган тягачларнинг моторлари гувилларди, шалоқ бўлиб кетган кузовлари чайқалаётган икки машина тўпларнинг олдига ўрмалаб келиб қолганди.

Тягачларнинг мотори, чамаси танкларнинг гувиллаган овозини босиб кетганди. Йиғиштириш ва кўчиб ўтишга одамлар шунчалик бепарво қарашардики, уларнинг хавфхатарга нисбатан туйгулари шунчалик ўтмаслашиб қолган эдики, улар бегона, қуюқ гувиллаган овозни эшитиб, билиб ҳам бу овозга эътибор беришмади. Немис танклари рўпарадаги дўнглик устига чиқиб, бир лаҳза эсанкираб туриб қолди, сўнг ғизиллаб пастга туша бошлади, ана шунда ҳанг-манг бўлишини кўринг унинг! «Қаёқдан келиб қолди? Олдинда ўзимизникилар бор-ку! Қаёқдан келиб қолди?» Бир-икки батареяда қичқириқлар эшитилди, расчётлар типирчилаб, ғилофларни ечишди, станокларни очишди, тўпларнинг стволларини тушириб, буришди. Андрей (у ўқловчи эди) снарядлар яшигига қараб югурди, тўсатдан снаряд портлаб у гаранг бўлиб ерга ағдарилиб тушаётганида гўё юмуқ кўзлари билан ҳам қўшни гаубица ғилдирагининг оҳиста сузиб, айланиб, гоҳ юқорига кўтарилаётганини, гоҳ яна пастга тушаётганини кў-

раётгандай бўлди. Андрей тирик эканини сезгач, олдинга сакради ва яшикни кўтариб келди.

Танклар бешта эди. Аммо чапдаги биринчи батарея уришга улгурганди, бир танк ёнаётганди. Андрей турган томондаги иккинчи батарея эса ҳали биронта ҳам ўқ узолмаганди. Командир бир нималар деб кучаниб, бўғилиб бақирарди, аммо нима иш қилиш кераклиги командасиз ҳам равшан эди. Танклар дўнгликдан ўрмалаб тушиб, бўлинди: иккитаси биринчи батареяга, иккитаси эса, иккинчи батареяга қараб юрди, аммо улар ўқчилар бири-бирини ўққа тутсин деб атайлаб батареялар ўртасидаги чизиққа чиққанди. Аммо буни ўйлаб ўтиришга вақт йўқ эди.

Батареядаги биринчи Андрей Гуськов ўқлаб бериб турган асосий гаубица биттагина тўп узишга улгурди.

Кейин ёнида бир нима қасирлади, бир лаҳза жаранг-журинг қилди, шундан кейин у, назарида ўмбалоқ ошиб, бир четга бориб тушди.

Қаердандир олис-олисдан Настенанинг овози қулоғига чалинарди. Меҳрибонлик билан тўхтовсиз чорлаётган бу овоз сеҳрли оҳанг билан Андрейнинг баданини жимирлатиб юборди. Сўзларни у ажратолмади: чўянларнинг чўян билан қисқа, даҳшатли тўқнашувидан ҳосил бўлган гумбурлаш унинг қулоғини қоматга келтириб турарди, ҳозир бу ерда одамларнинг зарурати ҳам йўқдек эди, унинг кўзлари олдидан жанг манзараси лип-лип ўтарди, аччиқ тутун бурқсирди, жанг авжига чиққан жойда қичқириқлар эшитиларди, мустаҳкамланмаган тўп тиргаклари ўйдим-чуқур қилиб ташлаган ер қоп-қорайиб ётарди, тягачлар шоша-пиша қайтиб ўзларини панага олаётганди, тўп наводчиги Коротько бошини кўтариб, осолкадан дабдала бўлган қорнига қарарди, снаряд портлаб, ствол филофини осмонга учириб юборган — бу ҳаммаси шарақ-шуруқ қилаётган гусеницалар ваҳима солиб, юракни ёраётган вақтда содир бўлди.

Ногаҳон Настенанинг овози эшитилмай қолди. Андрей ҳали ўзига келмай, сўнгги жанг хотираларидан қутулмай туриб, оҳиста ўгирилди ва Настенанинг кўзларида бутунлай бошқа нарсани кўрди — унинг кўзлари ўз саргузаштларидан илиқ боқиб турарди. Андрей ортиқ чидаб туролмай, бошини унинг кўксига қўйди-да, инграб юборди.

— Андрей, нима бўлди?! Нима бўлди?! Нима бўлди сенга?! — у қўрқиб кетди. Андрей сал бўлмаса йиғлаб юборай деди-ю, аммо ўзини тутиб қолди.

— Хеч нима, ҳеч нима бўлгани йўқ, Настена. Сен шу ерда, ёнимдасан.

Лекин у ҳозиргина кўзига кўринган жанг шу лаҳзада ҳам давом этаётгандек ҳамон қўрқиб, атрофига аланглар эди.

— Нималарни ўйлаяпсан-а? — Настена эркалаб унинг бошини силади-ю, аммо ўзининг гапидан қолмади. — Вой тентаквойим-ей. Нималарни ўйлаб топасан-а. Балки мен билан бўлганинг учун ҳам шу кўйга тушгандирсан, аммо мени қўявер. Мен эса, ҳамича сендан миннатдорман, ҳамича — шунга бир билиб қўй. Сен бўлмасанг, бу ёруғ оламни бошимга ураманми? Қанақасига сениз яшарканман? Шунча йилдан бери, ахир, сени кутдим, бошқа бировни эмас, сени кутдим. Ётаётганимдаям ўзимча аввал сен билан бир гаплашиб олиб, кейин ётардим, эргалаб тураётганимдаям худди сен ёнимда ётибсан-у, сени бир сийпалаб қўймасдан, сенга нима бўлганини билмасдан ўрнимдан турмасдим. Мен чиндан ҳам сени кўриб тургандай бўлардим, аввалига ҳеч ким кўринмасди, худди шамолга ўхшаб гувиллаган овоз эшитиларди, кейин секин-аста пасайиб, тинчиб қоларди — демак, шу яқин ўртадасан, кейин ўзинг пайдо бўлардинг. Негадир доимо бир ўзинг кўринардинг. Солдатча энгил-бошингда ўтирардинг ё турардинг, шундай хомуш, қайғули, ёнингда ҳеч ким бўлмасди. Мен соғ-саломатлигингни кўрардим-у, орқамга қайтардим: тўхтаб туриш ё гаплашиш мумкин эмасди. Мана шунақа қилиб чидаб, кун ўтказдим. Мен, эҳтимол, ҳаддан ташқари кутгандирман, сени ўз ҳолингга қўймай, жанг қилишинга халақит бергандирман. Нимани қилиш мумкину нимани қилиш мумкин эмаслигини мен қаёқдан билай, қўлимдан келганини қилдим, тамом, ҳеч ким ўргатмади, айтмади. Сен ҳам индамадинг. Эҳ, Андрей, Андрей...

Андрей бошини чангаллади-да, худди огир юкни олиб ташламоқчи бўлгандай, сарак-сарак қилиб ингради:

— Эй, худо, мен нима қилиб қўйдим-а?! Нима қилиб қўйдим-а, Настена?! — кейин қўлларини тушириб, Настенага юзланди. — Энди менинг олдимга келма, келма — эшитдингми? Мен ҳам кетаман. Бутунлай кетаман. Бу аҳволда яшаб бўлмайди. Бас. Ўзимни ҳам, сени ҳам қийнаганим етар. Ортиқ тоқатим йўқ.

Настена гангиб, қотиб қолди.

— Э, йўқ, — деб уни тўхтатди Настена. — Сен-ку, кетарсан, мен-чи? Мен нима бўламан — ўйлаб кўрдингми? Гумонамни орттириб олиб, энди қаёққа бораман — одам

лар ичида қаппайтириб юриб бўларканми. Нима бўлсақ, бирга бўламиз. Кутиб турайлик, Андрей, кутиб турайлик, шошилма. Ҳаммаси ўтиб кетади, ўтиб кетиши керак. Онам бир вақтларда кечирилмайдиган гуноҳ йўқ, деганди. Нима, улар одам эмасми? Уруш тугасин, кўрамиз. Ёки бориб тавба қиларсан, ёки яна бирон йўли чиқиб қолар. Фақат сабр қил, кетма. Бир ўзинг гумдон бўласан. Мен ҳам гумдон бўламан, аммо аввал мен гумдон бўламан. Бу ерда лоақал сенинг қаердалигингни биламан. Борди-ю, бўйимда бўлиб қолгани рост бўлса-чи? Ўз боланг эканини, бировдан эмаслигини сендан бўлак ҳеч ким билмайди-ку, ахир. Ахир, мен дардимни кимга айтай, юрагимни кимга бўшатай? Ахир, мен энди одамларга аралашолмай қолдим. Қани, айт-чи, кетмайсанми?

Эри дарров жавоб бермаса ҳам, йўқ, кетмайман дегандай, бошини чайқаб қўйди.

— Мана бу ишинг маъқул, маъқул, кетишнинг кераги йўқ,— Настена хўрсиниб қўйди ва хиёл жим тургач, деразага ўгирилиб, деди: — Вой-буй, жуда қоронғи бўлиб қолибди-ку. Кетишим кераклигини ҳам унутиб қўйибман. Тур, Андрей, юр, кузатиб қўяман, деб айтдинг-ку, ахир! Юра қол — ҳарна яна бирпас бирга бўламиз. Ҳеч нимани хаёлингга келтирма. Сен ёлғиз эмассан. Агар бир ўзинг бўлсанг, билганингни қилардинг.

Унинг кўз ёшлари юзларидан шашқатор бўлаётгани қоронғиликда кўринмас эди.

12

Шу учрашувдан кейин орадан уч кун ўтди, шамол учириб келган қорлар камайиб, эскиси кўриниб қолгач, Андрей Гуськов Атамановкага отланди. У кўпдан бери қишлоқ ёнига боришга юраги тўкилиб турарди, аммо у бирор тасодиф туфайли ёки эҳтиётсизлик қилиб, ўзини сездириб қўйишдан қўрқиб, боришга ошиқмасди. Энди бўлса, Настена билан гаплашиб, бор гапни ундан билгач, ўзини тийиб туришга ортиқ тоқат қилолмади. Таажжуб: у бу ерда юришга аллақандай бир ҳақи бор одамдек, ўзини энди анча дадил ҳис этарди, камроқ қўрқарди, таҳдид қилиб турган хавф-хатар билан унчалик иши ҳам йўқ эди. Бунинг устига ҳаво ҳам илиб қолди, ҳаммаёқда баҳор нафаси кезарди, бу ҳам унга айти муддао бўлди, агар сал сусткашлик қилса, кутиб турса, кечикиб қоларди.

Юлдузлар мусаффо осмонда чарақлаб турган, бўзариб бораётган тонг палласида Гуськов Ангарадан ўтиб, қишлоқни қуйи четидан айланиб ўтди-да, тепаликка кўтарилди. У қайтиб келганидан бери қишлоғини шу томондан кўрмаган эди, шунинг учун қишлоғи аввалгисига қараганда кўзига кичикроқ кўринди. У кўчаларнинг икки томонидаги гўё қаддини кўтаролмай, ётиб олганга ўхшаб турган пастаккина уйларга қаради. Чўкиб қолган уйларнинг деразалари ҳар хил бўлиб (баъзиларида дераза қопқоғи бор эди, баъзиларида йўқ), шу паллада қуроққа ўхшарди, уйларнинг томлари нақ ерга тегай деб турарди, бесўнақай деворлари турли томонга чўзилиб кетганди, шунинг учун у уйларни зўрға таниди. Гуськов кимнинг уйи қаердалигини ёддан биларди, аммо у ҳозир бу уйларга тикилиб қараркан, деярли ҳар бир уй тўғрисида бош қотирарди: ўшанга ўхшайдиям, ўхшамайдиям — жойига қараганда ўша, албатта, кўринишидан эса, билиб бўлмайди. Ёки бу тонг ҳали яхши ёришмаганидан, ҳавонинг хира, гира-ширалигиданмикан ёки уруш даврида эркаклар йўқлигидан қишлоқ шунчалик хароб бўлиб қолганмикан?

У анчагача ўз уйига қарамади, унча сал бўлса ҳам қишлоғимга кўникиб олай, унинг яқинлигини ҳис этай, уни хаёлимда эмас, ўз кўзим билан кўриб турганимга ишонай, деб атайлаб нигоҳини ундан олиб қочди. Аммо кўришга жуда унақа орзиқиб тургани йўқ эди: у шунча йил умр кечирган, айниқса бир неча ой ёнма-ён яшаган Атамановкани энди эсингдан чиқар, деб ўзига-ўзи буюриб қўйганидан бу вақт ичида қишлоқдан бегоналашиб ҳам қолганди. Илож қанчалик: қишлоқ ўрнида тураверади, у бўлса атрофда гирдикапалак бўлиб юришга мажбур. Энди у қишлоқда яшай олмайди, қатто у ерга дафн ҳам этилмайди, демак, бекорга эзилиб, ич-этинг еб, бефойда қайғуриб юришининг ҳожати ҳам йўқ. Гоҳо Гуськовнинг кўзи Ангаранинг нариги томонидан кўриниб турган Атамановканинг бир четига тушиб қоларди-да, қандайдир эринчоқлик, пала-партишлик билан, қатто қандайдир ўзини масхара қилиб эслай бошлади: у ерда унга нима керак эди? Ахир бир вақтлари унга нимадир керак эди-ку, аммо нималиги эсидан чиқиб қолганди.

Ўзи тургилиб ўсган, бу ёруғ оламдаги энг азиз кишилари яшаётган уй шундоққина рўпарасида, пастга қараб кетган кўчадаги уйлар қаторида эди. Ниҳоят, Гуськов ниҳайлатиб бутун диққат эътиборини тўплаб, уйга нигоҳ таш-

лади: тепаликка, унга қараган ўша учта дераза, уйнинг олд томондаги чап бурчаги (отаси, уй ҳам эгасига ўхшаб маймоқ, дерди) қийшайиб турибди, унга тақаб ёғочдан қурилган яхшигина, кенг-мўл даҳлиз ҳам ўшандоғича, нишаби бир томонлама томи ашқол-дашқолларга тўлиб ётибди. Уй мустақкам эди, ҳали кўпга чидарди, лекин ўз вақтида қаралмагани учун бурчаги чўкди, худди ўша ёзда, уруш бошланадиган йили ўрим-йиғимдан сўнг мужикларни ҳашарга чақириб, қазиб юрмай шартта бурчакни кўтариб, тузатиб қўйишмоқчи эди. «Хўб чақиришди, хўб тузатишди!» Энди бўлса чол буни ўйламайди ҳам, албатта. Ё бутунлай қулаб тушмагунча, ё бирор дурустроқ хўжайинга учрамагунча мана шундоқ қийшайиб турaveraди. Турмай нима қиларди? Отаси билан онасининг тўридан гўри яқин, Настена эса... Настенанинг бу ерда қолиши гумон, қолганда ҳам бир ўзи қолмайди.

Гуськов гўё уй ичида нималар бўлаётганини кўрмоқчи бўлгандай, зўр бериб деразага тикиларди. Унг томондаги энг четки дераза — ошхонаники, дераза ёнида товуқхона бор, рўпарада кейинги пайтларда онаси кечасио кундузи тушмайдиган печь бор. Печни ҳали ёқишмабди — тутун чиқмаяпти. Ҳа, мана, ҳозир туриб қолишади, онаси Настенани чақиради, у тутантириққа ёпишади. Настенанинг деразаси чапдан охиргиси, оғган бурчакда. Ҳозир у ухлаб ётибди, ҳадемай туради, ҳозир у оёқларини узатиб, қорнини ушлаб чалқанча ётибди — одати шунақа, агар Настенанинг бўйида бўлгани рост бўлса, бу одати энди жуда ярашади. Уни қарангки, киши шу кунларни ўйлаб, анча аввал, бир неча йил олдиндан тайёргарлик кўриб келаркан-а. Настена урушдан олдин ҳам, худди тантиқлик қилаётгандай, бўлар-бўлмасга қорнини ушлаб ётиш одатини чиқарди — худодан фарзанд тилаб, илтижо қилгани эди бу. Орзу-умидлари чиппакка чиқишчиқмаслигини Андрей бугун аниқ билиб олади. Настена бугун маълум қилади. Агар бирон ўзгариш бўлмаса, у кечқурун мўрчани иситади. Аммо Настена унинг шу яқин-ўртада юрганини билмайди, шунинг учун у Андрейни мўрчада кутмай кетиб қолади. Андрей унга Ангарга чиқаман, деб айтганди, холос.

У ҳозир Настенанинг ўринда ётганини кўз олдига келтирди: қимирламай, бемалол чўзилиб, иссиққина бўлиб ётибди, ичкўйлагини қорни устидан суриб қўйган, юзи кечаси сал кўлчиб, оқаринқираган, ниманидир эслашга уринаётгандай сал титраб турибди, сочларини ёзиб юборган. Андрей ҳозир Настенани эрталабки уйқуда тасав-

вур қилди-да, қотиб қолди ва ички бир хўрликдан томоғига ёш тикилди. У оғир хўрсиниб қўйди-да, чап томонда бир қатор бўлиб турган омборларга нигоҳ ташлади, Настена биринчи кеча тунаганини эслаб, тилга олган ҳовли четида шу омбор-бу ердан кўринмасди. Настенани қўрқитиб юборган хўроз ёмонлик аломати бўлиб туюлганини яширди, у анча вақтгача шу гапига маҳкам ёпишиб олиб юрди. «Ёмон, ёмон»,— дерди у ҳадеб, Андрей эса, уни тинчитишга уриниб: «Хўрозларнинг қичқирғига кўпроқ қулоқ сол, уларга кўпроқ ишон, улар ҳар дақиқада қичқиради»,— деганди.

Ниҳоят, бутунлай тонг отиб, ҳаммаёқ ёп-ёруғ бўлиб кетди, қишлоқ ҳам бор бўйича аниқ-равшан кўринди. Мўрконлардан тутун чиқиб, ҳали уйқусираган, заиф, ноаниқ товушлар эшитила бошлади. Настена ҳам уйғонди: печка рўпарасидаги дераза аҳён-аҳёнда қизариб кўринарди. Эшик очилаётиб, бир бурчаги кўриниб қолди, кимдир чиқди, аммо ким, Настенами ёки отаси? Кўришга девор халақит берарди. Настенанинг сигир соғишга борадиган вақти бўлди, у сигир соққунча отаси молга ем-хашак берса керак, балки бу иш ҳам энди Настенага қолгандир — бу ёғини худо билади. Борди-ю, бирдан онаси кўнглига гулгула тушиб, ихраб-сихраб кўчага чиқиб, гўё уни биров бу ёққа чақиргандай, энди нима қилишини, қаёққа боришини билолмай кутиб турган бўлса-я? Наҳотки, онаси унинг шу ерда, ёнгинасида юрганини сира, лоақал заррачалик сезмаса-я?

У икки кўзини узмай қараб турар, ўтмишни кўз олдига келтирарди, аммо сира таъсирланмас, ҳаяжонланмас, юраги жиз этмасди — ё унинг ҳис-туйғулари ҳали уйғонмаган, қўзғолмаган ёки у ҳаммасини сўндириб юборган эди. У тўрт йилдан бери жонажон қишлоғи билан биринчи марта юзма-юз бўлганини, бундан буён бошини у тошдан-бу тошга урса ҳам, аҳтимол, мана шундай қараб туриш насиб этмаслигини тушуниб турса ҳам ўзининг хотиржамлигига ҳатто ўзи ҳам ҳайрон қоларди. У ёқда унинг ичидан ич қиринди ўтди, тортадиганини тортди, лоақал охирги марта, ҳеч бўлмаса ўз Атамановкасига бирров кўз ташлаш учун ҳамма нарсага тайёр эди, очигини айтганда, шуни деб бу ёққа келди — мана, келди ҳам, аммо кўнгли ҳувиллаб турарди. Наҳотки, ҳаммаси ёниб битгани рост бўлса?

У ўзини синаб кўриш учун Москва остоналарида ҳалок бўлган ошнаси, тенгқури Витя Березкиннинг уйига назар солди. Таниш уй — у ердан ҳам тутун чиқяпти, ҳо-

зир ўша уйда Надька болалари билан турибди, Витя рўзгорини онасидан бошқа қилгандан кейин Андрей унинг нарсаларини қишлоқнинг нариги чеккасидан бу ёққа ташишда ёрдамлашганди. Нимани ҳам ташишарди? Отни қўшишди, аравага икки-учта тугун, каравоту ёғоч катни ортишди — бор рўзгор шу эди. Скамейка ва столни шу ерда ясашди, асбобларни Андрей уйдан олиб келди. Ўшанда улар ясаган нимадир Надькага ёқмай қолди ва у шангиллайвериб иккаласининг миясини қоқиб қўлига берди. Кейин юз чириллашига, юлиб-юлқинишига ҳам қарамасдан икковлашиб Надькани томга тиқиб қўйишди. Ўша ердан туриб унинг бутун қишлоқни бошига кўтариб хўнг-хўнг йиғлашини томоша қилиб, роса кулишди. Агар яримта олиб берсанг, тушириб қўямиз дейишди, Надька хўп деди. Надьканинг бошқа иложи қолмаганди — томдан сакрашга қўрқарди, нарвон эса йўқ эди.

Айниқса бу воқеа осонгина эсига келди, осон ва аниқтаниқ эслади — чунки барча хотиралари ичида шуниси тез юзага қалқиб чиқди. Аммо Витянинг ҳозир жуда яқиндан аниқ кўғиниб туриши уни сергаклантириб қўйди: юзи ҳам, овози ҳам, юришлари ҳам, имо-ишоралари ҳам — ҳаммаси. Гўё ҳозиргина ёнида эди-ю, бир минутгина нарига кетгандай эди. «Қизиқ, — деб ўйлади Гуськов, — у йўқ, мен бўлсам уни худди тирикдай кўриб, эшитиб турибман. Шундай бўлишига Витянинг ўзи ҳаракат қилди-микин ёки хотирамда яхши сâқланиб қолганмикин? Витта-яримта ҳам мени худди мана шунақа яхши кўра олармикин? Мен борман, мен одамларга яхши кўринишим керак, тирикларга тирикдай! Йўқ, бу ерда гап-бошқа нарсада шекилли, — деб ўзини ўзи тўхтатди у. — Витянинг паймонаси тўлди, ёшини яшаб бўлди, унга нима бўлганини ҳамма билади. Сенга нима бўлгани эса, ҳеч кимга маълум эмас. Одамлар ҳозирданоқ сени эсламасликка ҳаракат қиляпти, сени эслаб юришлари учун баҳона бўлгулик қароргоҳинг йўқ, сен одамлар назарида, гарчи тирик бўлсанг ҳам, бултурги қордай эриб, йўқ бўлиб кетгансан. Иннайкейин, инсон тўғрисида одамларда қоладиган хотиранинг ҳам қадр-қиммати бўлса керак, шунинг учун ҳозир ўзинг қандай яшириниб юрган бўлсанг, одамлар ҳам сени эслашдан бир умр уялиб, ерга қараб юради. Умид қилма, тамагир бўлма — бу ерда ҳам ҳеч нима жонингга ора кирмайди».

У бирон нимани ўйласа ҳам куйиб-пишмасдан хотиркам ўйларди. Бўлмаса бўлмас-да. Ўлгандан кейин унга барибир, одамлар нима деса дейишаверсин. У ёнда бу

гаплардан суягинг сирқирамайди, ҳамма бир хилда бўлади. Гуськовнинг диққат-этибори ҳамон ўз уйи билан банд бўлиб, ундан кўз узмасликка ҳаракат қиларди. Шунинг учун ҳам у дарров отасини кўрди. Назарида, ҳатто эшикнинг гийқиллаганини ҳам эшитгандай бўлди. Отаси эшикни ёпиб, бирпас турди, гўё Андрейнинг бу ерда турганини фаҳмлагандай, у турган тепаликка синчиклаб тикилди, кейин одатдагидек, оқсаб-оқсаб кўчадан ўнг томонга қараб кетди, оғзидан ҳовурми ё тамаки тутуними чиқарди — олисдан нималигини билиб бўямасди. «Ана менинг отам, — деб ўйлади у ҳафсаласи пир бўлиб, бўшашиб. — Бу ўша». У отасининг елкаларига қаради, отаси қарилликни бўйнига олмай, ҳамон қаддини гов тутиб бораркан, эсанкираш, ҳафсаласизлик ҳис-туйғуси борган сари Андрейни кўпроқ қуршаб ола бошлади. Отаси ярим йўлга етганда тўхтаб, икки букчайиб қолдида, бошини силтади — уни йўтал тутди шекилли. Андрей, назарида, бу йўталишни эшитаётгандай, ваҳимали қаттиқ овоз қулоғига етиб келаётгандай бўлди. Отаси сал ўзига келгач, оқсаб йўлида давом этди ва бирор минутлардан кейин қироатхона муюлишига етиб, кўздан го-йиб бўлди.

Андрей яна бирпас ерга шуурсиз тикилиб турди-да, ногаҳон эсига тушиб, худди югурғудай бўлиб шоша-пиша тўққа қараб жўнади, қишлоқ кўздан яширингандан кейин ўнгга бурилди ва ҳамон шоша-пиша, тез-тез одим отиб, то олдиндан йўл чиқмагунича ўрмон ичидан кетди. У йўл билан яна пастга, ёш қалин арчазор ёнига тушди, шу ерга келганда йўл арчазорни айланиб ўтарди. Андрей йўлни кесиб ўтди-да, тўғри кетаверди. У арчазор этагига етиб, иморатлар кўрина бошлагач, тўхтади — у юқори томондаги қўраси ўрмонга тақалиб келган отхона олдиндан чиқиб қолган эди. У отасини шу ерда яқиндан кўрмоқчи эди.

Ота-боланинг бир-бирига муносабати ўртамиёна — на ёмон, на яхши эди, иккови ҳам ўз билганича яшарди, деса бўлади. Тўғри, Андрей болалигида отаси ундан кўз-қулоқ бўлиб юрди, аммо фақат кўз-қулоқ бўлиб юрди холос, унинг ишлари, ташвишларига деярли аралашмади. Қорни тўқ, усти бут — ҳеч нимадан қамчилиги йўқ, отасининг қилгани шунчаликдир-да, ахир, тирикчилик йўлини ўзи билиб олсин, ўз калласи, қўл-оёғи бор. У ўғлига ақл ўргатмади, уни тарбияламади, икнайкейин, тарбия нималигини, уни қандай сингдириш кераклигини ўзи ҳам билмасди; у ҳаётнинг ўзи ҳам ҳар қандай одам-

ни ўргатади, тарбиялайди, феъл-хўйига яраша қилиб қўяди, деб ўйларди. Лозим бўлганда жиловини тортди, лозим бўлмаганда ўз ҳолига қўйиб қўйди. Борди-ю, Андрей бирон нимани сўраб қолгудай бўлса, у ўғлим қизиқиб қолибди, деб суюниб, тушунтириб берарди, тушунтирганда ҳам, атрофлича, бамаъни қилиб тушунтирарди, кўрсатиш, айтиб бериш эса унинг қўлидан келарди: агар у ўғлининг бирон фойдали ишга уринганини кўрса, рағбатлантирарди, қўлидан келганича кўрсатарди, аммо биронта ишни зўрлаб қилдирмасди, бунақа одати йўқ эди. Ўзи, ҳаммасини ўзи билиб олсин, ана ўшанда ўз ишига пишиқ-пухта бўлади. Андрейнинг эсида бор, отаси фақат бир марта яхши билан ёмонни ажратиб олишда унга ёрдам берганди: Андрей бир куни бемаъни иш қилиб қўйиб, айбни қўшниси Мишкага ағдарганида, отаси илгакдан чарм жиловни олиб, индамай роса савалаганди — одам бўлиб ургани шу.

Шунинг учун отасининг йўриғи бошқа эди. Отаси эркалатиб қўймасди ҳам, онасига ўхшаб фиғони фалакка чиқмасди, онаси баҳор ҳавосидай тез-тез ўзгариб қоларди: бугун бир хил бўлса, эртага бутунлай бошқача бўларди. Андрей хоҳлаган пайтда отасининг олдига бориб, дилагини дадил айтаверарди: аммо онасига рўнара бўладиган бўлса, аввал унинг авзойи қанақалигига қарарди. Онаси асли сўзларни «й»лаб, «ш»лаб гапиришадиган Братск атрофидан эди. Ангарада атиги бир неча қишлоқ шу талаффузда гапирарди, одамлари ҳам худди саралаб қўйгандай чиройли, баланд бўйли, меҳнаткаш бўлади — айниқса хотин-қизларини қўяверасиз, — бу тоифа эл бу ерда қаёқдан пайдо бўлиб қолганини ҳеч ким билмайди. Шу қишлоқларнинг юқориснда ҳам, қуйи томонларида ҳам бинойидек гапиришади, бу ердагилар эса негадир бошқача гаплашолмайдилар, гўё бу тил уларга алоҳида, махсус илаштириб қўйилгандай эди. Бу тил бошқа қулоққа қандайдир ғалати, тушуниб бўлмайдигандай эшитиларди, албатта, бу тилга кўникиш керак эди. Атамановкада унинг онасини то қариғунча ҳам мазах қилиб кулишарди, онасининг эса жаҳли чиқарди, жаҳли чиққанини шунга олмасди ҳам, шунинг учун у ўзини одамлардан олиб қочиб юрарди, танҳо қолишга ҳаракат қиларди. Аммо онасининг куйиб-пишишига бундан бошқа сабаблар ҳам бор эди: граждандар уруши вақтида унинг уруғ-аймоқлари тухумигача қуриб кетганди — отаси, онаси, ота-ака-укаси — ҳаммаси. Бир вақтлари Колчакда хизмат қилган укаси партизанлардан жонини сақлаб қолиш

учун Атамановкага, опасиникига қочиб келувди, аммо бу ерда ҳам уни топиб олишди. Андрей энди бешга қадам қўйганида дастлабки, биринчи марта ғира-шира, узук-юлуқ эсида қолган нарсаси шу эди. Ушанда бегона, серсоқол одамлар тоғасини яшириниб ётган жойидан судраб чиқиб олиб кетишганди. Кейин онаси укамни ажратиб ололмадинг, деб отасига бир умр таъна қилиб юрди. Отаси ғиқ этмасди: ўзи герман урушидан майиб бўлиб келгани учун қайтиб қўлига қуроли олишни хаёлига ҳам келтирмасди. У колхозга кирган кунидан бошлаб отбоқарлик қилди.

Отаси отларни яхши кўрарди. Андрей бирор киши отаси каби отларга ачинишини, уларнинг қадрига етишини билмасди. У ўз оғилидан, агар той ҳам ҳисобга олинмаган бўлса,— учта отни жамоат отхонасига элтиб топширганга учун бошқа бировнинг ёлчителиб қарашига ишонмаганидан отбоқар бўлишни ўзи илтимос қилган бўлса ҳам ажаб эмас. Агар гап хиёл отларга бориб тақаладиган бўлса, одатда вазмин, бўштоб бўлган отаси ҳеч кимни юз-хотир қилмасди. Бир куни, колхоз тузилган дастлабки вақтларда мужикларнинг кўзи олдида, ўша пайтдаги тиркишчи, ҳозирги колхоз раиси Несторни роса тузлади-да. Ушанда Нестор Чақмоқ лақабли айғирни ўлгудай силласини қуришиб, ҳаммаёғини кўпиклатиб, лабларини қонатиб, аллақасқдан елдириб келган эди, у Несторни шундай бопладикки, Михеични тўхтатишга ҳеч кимнинг юраги дов бермади. Аслини олганда айғир то колхоз тузилганига қадар Несторнинг акаси Ульяновники эди (акаси кейинчалик фин урушида ҳалок бўлганди), шунинг учун Нестор айғирни ўзиники ҳисоблаб, шунчалик чоптирган бўлса керак, аммо отаси ҳеч нимани юз-хотир қилмади. У от гўштини ейишдан ҳазар қилган одамлардан жаҳли чиқарди, барча ҳайвонлар гўштидан энг ҳалоли деб исботларди, аммо ўзи ҳам от гўштини емасди: ея олмасди. Отларни яхши кўрганидан, ҳатто ўлик бўлса ҳам уларга ачинганидан ея олмасди. У: «Ўлсам ўламан, аммо от гўшти билан одам гўштини оғзимга олмайман», дерди. Андрей Сталинград остоналарида очликдан қутулиш учун от гўшти ер экан, отасининг шу гапини тез-тез эсларди ва мен кўраётган кунларни отам кўргани йўқ, бўлмаса бунақа гапни айтишдан тилини тиярди, деган хулосага келган эди. Бир куни ўша ерда харом ўлган отни майдалаб, пиширишга тўғри келганда — улар шунга ҳам хурсанд эдилар, шунга ҳам ўқлар дўлдай ёғиб турганда олиб чиқишганди.

Андрей арчазорда бекиниб, отам бўйинчалар турадиган хонадан қачон чиқаркин, деб кутиб турарди. Ҳовли ўртасида, эски жойида бутун ёғочдан йўнилган иккита узун охур турарди, улар таглик устига қўйилганди,— унинг ёнида сув ташийдиган арава бор эди, унинг шотиси худди Ангарани нишонга олаётган тўп сингари балад кўтарилганди. Чап томондаги қўра бўйлаб пичан ташийдиган ва енгил аравачаларнинг шотилари кўтариб ё боғлаб қўйилганди, от ва арава ашёлари учун ҳозирлаб қўйилган қайин оғочлари ва тўғалар қалашиб ётарди, ўнгда, отхоналар орқасида отлар ҳайдаб қўйиладиган жой бошланиб кетарди, у ердан отларнинг елкалари қимирлаб кўринарди. Шунча йилдан бери бу ерда ҳеч нима ўзгармабди, фақат эскирган бўлиши мумкин. Ҳовли пичан чириндилари ва гўнгдан ифлосланиб сарғайиб, юмшоқ бўлиб кетганди, эрталабданоқ совуқ заҳрини кесиб гўнг ва чириндининг қуюқ бадбўй ҳиди гупиллаб димоққа уриларди; Андрей нафас олди-ю, эсидан чиқариб юборгани учун дами қайтиб кетди, аммо дами қайтса ҳам ҳузур қилди, қувониб шу ҳиддан маст бўлгиси келди.

Ҳовлида қорнининг икки ёни қизғиш тимқора чиройли қулун ёлғиз айланиб юрарди, қулун бўлиққина, яхши парвариш қилинган, ингичка оёқлари бақувват эди, тимқора сағриси йилтирарди, ёли ва пешонасидаги кокили кесилганди. Андрей қулунни томоша қилар экан, буни ҳайф қилишмас, айғирликка олиб қолишса керак, деб кўнглидан кечирди. Қулун чиндан ҳам жуда чиройли эди. Аммо жуда сезгир экан: у Андрейнинг шу ердалигини сезди ва рўпарасидаги қўра олдига келиб, ёғочлар орасидан бошини суқди-да, таниб олмоқчи бўлгандай, узоқ тикилди. Андрей уни чўчитди, қулун орқасига бир сакради-да, шу ердамикин дегандай, отхонага қайрилиб қараб қўйди ва яна бегона, шубҳали одамга қаради. Шу-шу қулун нишхўрдларни титаркан, ҳар титгандан кейин қараб-қараб қўйверди.

Андрейнинг хаёли паришон бўлиб, поён-поёнига ҳам столмай, гангиб қолган эди, хотираси сусайиб кетганди. Гоҳ у нега ўрмонда яшириниб юрганини тушунолмасди, ахир бир неча қадам босса, шу қўрадан ошиб ўтса, ёруғликка чиқади-ку, нега шартта чиқавермайди — нимани кутяпти ўзи? Гоҳ у чиқиш зинҳор-базинҳор мумкин эмаслигини, чиқа олмаслигини эслаб қоларди-да, илгари ўзига таниш бўлган, бошидан кечирган, исланиб, қорайиб ётган ҳаёт бурчаги қандай қилиб унинг олдидан чиқиб

қолганига сира ақли етмасди, ахир у, Андрей кўпдан бери бошқа оламда юрибди-ку. Қаёқдан келиб қолди? Хаёлида кўриндими, сеҳрлаб қўйдими? Нимага? Бунинг кимга кераги бор? Бунинг унга қандай алоқаси бор? У қандай қилиб бу ерга келиб қолди?

Андрей отасининг бўйинчалар сақланадиган хонадан чиққанини пайқамай қолди, бир маҳал қараса отаси бияни жиловидан тутиб, уни отхонадан олиб чиқяпти. Бия бўғоз бўлиб, ой-куни яқинлашиб қолганди, биқинлари чиқиб кетиб, қорни осилиб турарди, у оғир, секин-аста оёқ босарди. Андрей аввал ана шу бияга эътибор берди, уни ҳаммадан кўра ана шу бия ҳайратга солган эди. Нимагалигини унинг ўзи ҳам: ё кўпдан бери бўғоз бияни кўрмагани, уларнинг қанақа бўлишини, ҳатто бу ёруғ оламда уларнинг борлигини ҳам эсидан чиқариб қўйгани учунми, ё дарров кўзини йириб-йиртиб отасига қарамаслик, кўникиш ва учрашувга яхши ҳозирланиш учун кўз қирини ташлаб туришга қулай баҳона топилганига суюниб кетганиданми, буни тушунтириб беролмасди. Отаси бияни олиб чиқиб тўхтади, сайр қилдириш керакмикин, дегандай уни айланиб ўтди, кейин яна нўхтасидан ушлаб, етаклаб кетди. Отаси пастки қўра бўйлаб, бурчаккача борди-да, кейин тепаликка, Андрей турган томонга қараб юрди... Андрей шошиб, тиширчилаб қолди, у ўрнида қолишини ҳам, арчазор ичкарисига кириб кетишини ҳам билмасди, аммо охири шохлар уни яхши пана қилишига ишониб, ўрнида қолди-ю, лекин ҳар эҳтимолга қарши чўнқайди.

Отаси уни фронтга жўнатаётганда сўнгги марта хайрлашаётиб, титраб кетди. Ўзини тутолмай, беихтиёр: «Яна дийдор кўришиш насиб этармикин, насиб этармикин?» деб юборганди. Ушанда отасининг назарида икки йўл бор эди ҳолос: ё қачон бўлмасин бир-бири билан дийдор кўришади, ё абадий кўришмайди. Аммо шулардан бири иккинчисини кўришини-ю, иккинчиси эса, биринчисини кўра олмаслигини хаёлига ҳам келтирмаган бўлса керак. Содда одамнинг калласига бу гап қаёқдан ҳам келарди, дейсиз. Ҳозир эса, худди ана шу ҳодиса рўй бериб турибди. Отаси яқинлашиб келарди; эғнида фуфайка, белини камар билан қисиб танғиб олибди, ёшидаги қўлбола пахталик қулоқчинининг қулоқлари юқорига қайтариб қўйилган, оёғида чориқ. У секин, ҳорғин келарди; унинг ҳорғинлиги шалвираб осилиб турган қўлларидан, оёғини сургаб аранг қадам ташлашдан, оқсаб қадам босганида гавдасининг қаттиқ

лапанглашидан сезилиб турарди — у ҳозир кўпроқ таъқибга бардош беролмай беихтиёр ҳаракат қилаётган ярадор қушга ўшарди. Андрей энди ундан кўзини узмасди. Отаси яқинлашиб келарди, у яқинлашиб келгани сари Андрей ҳам эҳтиёткорликни унутиб, ўрнидан турди, қаддини ростлади, у ўрнидан тураркан, тўё тахта бўлиб ботин-ботинигача қотиб қолганга ўшарди, кўз олдини қоронғилнк босиб, яхши фикр юрита олмасди. Қўрага озгина қолганида отаси йўталиб, тўхтади. Орқасидан келаётган зийрак бия унга тушунгандай қараб турарди. У қўллари билан кўкрагини ушлаб олганча, юзини бир четга буриб, хириллаб, ўпкаси узилгудек бўлиб узоқ йўталди, тинчлангандан кейин эса бошини кўтариб, тўғри рўпарасига, Андрейга қаради. Уларнинг ораси йигирма қадамча келарди. Андрейнинг юраги орқасига тортиб кетди. Агар отаси яна бирпас шундай қараб турса, Андрей чидаб туролмасдан унинг олдига чиққан бўларди, аммо отаси ерга қараб, отни етаклади. Андрей отаси ташлаган нигоҳдан кўзлари қамашиб, унинг юзини яхшилаб кўролмади, бу юзнинг қанчалик ўзгарганини пайқай олмади, у фақат бу юзни, отасининг оппоқ мўйлови осилиб турган юзини кўра олди холос: кейин, узоқлашиб кетаётган отасига орқадан қарар экан, назарида, вужудида ҳар қанақа иккичирки ҳам илғаб олишга қодир аллақандай бир туйғу уйғонгандай бўлди. Лекин бу туйғу кечикиб уйғонган эди. Отаси ён дарвозадан бияни отхонага олиб кириб, кўздан гойиб бўлди, беш минутлардан кейин Андрей отаси паншаҳада бир талай пичан кўтариб чиққанини бирров кўриб қолди. Кейин отасини кимдир чақирди. Андрей кетадиган вақти бўлганини пайқайди.

13

У йўлга чиқиб олди-да, яширинмасдан, шошилмасдан юқорига қараб кетаверди. Қаёққа?— Ўзи ҳам тасаввур қилолмасди, шунчаки одамлардан узоқроқда, ҳозир кўриб-боққанларидан олисроқда бўлиш учун қадам ташлаб кетаяпти. Аммо у қўра олдига борганига ачингани йўқ, у отамни кўрай деб ҳаллослаб борди-ю, лекин отаси ҳам рўпарасига келиб туришини хаёлига ҳам келтирмаганди. Ким билади, балки у ҳозиргидек бир сабаб билан кутилмаганда беҳосдан учрашиб қолсак-а, деган умидда бугун бу ёққа югуриб келмадимикин, умуман Ангарадан ўтмадимикин? Турган гапки,

у таваккал қилди, аммо бунинг эвазига унинг тамом бўлай деб қолган юраги эзилмади, аксинча, энди янада кўпроқ тобланди — бу унга асқотади ҳали.

Э, нимасини айтасиз! У отасини, ўз отасини кўрди, бир вақти келганда бу ҳам ҳисобга олинади. Бундан буёғига беҳижил яшайди: битта қарзидан қутулди. У отасини кўриши шарт эди: ўлим олдидан фарзанд отага бир нима деб кетадиган удум бор шекилли. У бугун эрталаб рози-ризочилик сўраб, унинг рўпарасида турди-ку, шунақа қоида бўлиши керак. Отаси ҳам рози бўлади. Отаси нега уни пайқамадийкин-а? Ахир нақ кўзларига қараб турди-ку. Балки кўргандир ҳам, аммо тан олгиси келмагандир, ўзини бўшлиққа қараб тургандек қилиб кўрсатгандир. Йўқ, пайқамади. Бўлмаса сўрардику-я. «У-ку сўрарди-я, аммо сен нима дердинг? Шундан кейин сен нима қилардингу қаерга борардинг? Уз юкингга, яхшиси, бировни шерик қилмай қўя қол, бир ўзинг кўтаравер. Мана, Настена ёрдамлашяпти, шунинг учун ҳам юки икки ҳисса оғир. Чамаси, энди секин-аста Настенани ҳам бу юкдан ҳалос қилиш керак бўлар. Ўзи, фақат ўзи кўтариши керак. Настенасиз-а? Ёлгон, Настена бўлмаса ўласан. Настена сенга ҳаёт бахш этяпти, балки бу ҳаёт бундан кейин ҳам узоқ вақт, ҳатто сен ўлгандан кейин ҳам давом этиши мумкин».

У қуёшнинг чиққанини ҳам сезмай қолди, баландликда, атрофидаги дарахтлари кесилиб, йўл очилган ўрмонда қуёш нақ кўзига тушди, Гуськов эса кўзини қисди, шу заҳоти бутун атроф тўсатдан ҳаракатга келди — ҳозирча заиф, оҳиста, аммо тез ёйилиб кетадиганга ўхшайди. Кун яхши бўлиб, жаранглайди чамаси, осмон сичқ, тиниқ эди, ҳаво қуёш тафтидан юмшаб, йўлдаги муз эрий бошлади. Ўрмонда ҳали қор бор эди, аммо энди у юпқалашиб, айрим жойларда бултурғи буталар қаққайиб чиқиб турарди, ер олачалпоқ бўлиб қолганди. Ҳали бутунлай уйғонмаган дарахтлар баданларига сув югуриб, ўсларини ростлаб, исиб, секин-аста гимирлаб қолишганди. Кечаги эривгарчиликдан пайдо бўлган ҳид кўтарилиб кетмаганидан ҳаво тахир эди. Қуёш нури гўё ерга етмаса-да, ер бетига узунасига ёйилганга ўхшарди, аммо борган сари пастга қия бўлиб борарди.

Гуськов қишлоқдан тезроқ кетиш учун шошилиши керак эди, лекин шошилишни истамасди. Шу сабабдан у латтадай бўшашиб, каловланиб қадам босарди. Отаси билан учрашув унга таъсир қилмай қолмади: Андрейни

лоқайдлик туйғуси чулғаб олди. Қаерга, нимага боряпти, бу ердан нима қидиряпти? Ўз инида жимгина ўтиравергани, бу ёқларда тентиб юрмай, иссиқ ўрнини совутмагани яхши эмасмиди, ахир. У ўша инида анча кўникиб қолганди, тинчланиб қолганди, бу томонларга келиб, фақат ярасига туз сепишини олдиндан билар эди-ку. Э, йўқ, шундай қилиши керак эди, шарт эди — кейинчалик ўзига осон бўлади. Уй ҳайвонлари борлигини кўрмасдан туриб, ўзингни чинакамига ваҳший ҳайвон ҳис этолмайсан, эски киндигингни кесиб ташламасдан туриб, янги ҳаётни бошлолмайсан, ўша эски киндик эса, Андрей уни яширишга қанчалик уринмасин, ликиллаб халақит бериб юрибди. У яқиндан ўз кўзи билан кўриб, жонажон уйига энди сира қайтиб келолмаслигига, отаси, онаси билан гаплашолмаслигига, анави ерларни ҳайдолмаслигига ишонч ҳосил қилиш учун бу ерга келиши керак эди. Шунинг учун у аччиқни аччиқ кесади, деган қадимий ақидага амал қилиб, бу ерга келди. Энди у бу томонларга келиш учун унга йўл йўқлигини узил-кесил тушунади. У эртами-кечми бошига шундай кулфат тушишини сезарди, сезарди-ю, олдиндан олиб орқасига ташларди, энди эса азобини тортиб юраверади.

Отаси билан учрашув, унинг назарида, ичида яширишиб, қулай пайт келишини кутиб ётган дард-аламини янгилаб, аъзойи баданини бошқатдан шиддат билан сирқиратиб юборадигандек эди. У ортиқча ўртаниб юрмаганини пайқарди. Энди бу учрашув худди лип этиб эсга келадиган туш сингари унинг кўзи олдида турарди, турганида ҳам ҳар дақиқада қаққайиб мана ман деб, юришга, ўйлашга халақит берарди. У дам-бадам шу учрашувни эсларди, эсларди-ю, отасини шунчалик яқиндан кўрганига таажжубланиб қотиб қолар, гоҳ отам мени кўриб қолиши мумкин эди-ку, деган ваҳимадан титраб кетарди, лекин у бу учрашувни эсласа, баттар изтироб чекишидан чўчиб, ўзини авайлаб, чалғитиб, оҳиста, эҳтиёт бўлиб қайта хотирларди. Бугун изтиробларнинг ўрни эмас: у бегона жойда. Бегона жойда? Гуськов ишшайиб, ўз фикрига қўшилди: ҳа, бегона жойда — бу ерларда қулоқни динг қилиш керак, ҳиссиётга берилсанг қимматга тушиб кетади.

Негадир унинг эсига ҳу анавинда, Иркутскда уйида беркиниб турган гунг хотин Тая тушиб кетди, бирон-бир туртки сабаб бўлмаса ҳам шундоқ эслаб қолди. Танянинг юзи, бир нимани сўрамоқчи бўлаётгандай қимирлаб турган лаблари шунчаки кўз олдидан бирров ўтди, шундан

кейин ногоҳ Гуськовнинг яна ўша ерга боргиси келиб қолди. Уша ерга борса-ю, Таняни олиб, дунёнинг бир чеккасига, одамлар йўқ жойга жуфтагини ростлаб қолса, гаплашишни унутса, Таняни таҳқирлаб, ўч олса-ю, хумордан чиқса, кейин унга ачинса-ю, яна уни хўрласа — Таня ҳаммасига чидайди, уни бахтиёр қилиш учун кўп нарсанинг кераги йўқ. Гунгларнинг юзи жуда ғалағи бўлади-да: жилмайса, кўзлари совуқ, лоқайд босиб тураверади; лабларидан бошқа ҳеч ери қилт этмайди, без бўлиб тураверади. У, албатта, Таняга ҳам муносиб эмас, лекин у шундай гуноҳ қилишдан тап тортмасди. Таня шундоқ ҳам аламзада, шунинг учун уни бундан буёғига ҳам ранжитса бўлаверади. Айтилик, учрашиб қолдинг, хўш, уни нимага хафа қилишинг керак экан, деб сўради Андрей ўзидан. Шунинг учунки, гуноҳ қилган кишининг яна гуноҳ қилгиси келади, яъни яланғоч сувдан тоймайди. У, эҳтимол, бундан бошқача йўл тута олмаса ҳам керак, унинг ўзининг шу кўйга тушиб қолганини тасдиқловчи далил доимо керак. Ана шунда у ўзини анча дадил ҳис этарди.

Гуськов далага чиқиб, ўнгга, олисдаги сайхонликка томон бурилди, у кунни шу ерда ўтказмоқчи эди. Бунақа пайтларда у ерда одамларнинг қиладиган ишлари йўқ эди: омонлик-сомонлик йилларида ҳам одамлар у ерга гўнг ташимасди, ҳозир бўлса, яна шундай пилчирамада сира ҳам келмайди. Бирорта тинчимаган одамнинг ҳам келиши гумон: ўрмондан бирон нима керак бўлса, ўша қишлоқ ёнидагидан олиши мумкин. Борди-ю, битта-яримда адашиб келиб қолса, келаверсин, қўрқинчи ери йўқ, одамлар энди ундан қўрқсин, у бугун қўрқиб-писиб юрмоқчи эмас. Ундай одамни таниб оладиган даражада яқин йўлатмайди ҳам, узоқдан эса, хоҳлаганча қарайверсин, ким экан деб бош қотираверсин, Андрейнинг парвойига келмайди. Унинг бу ерларда хўжайиндек айланиб юришга ҳақи бор, у мана шу далаларда эл қатори ишлаган, уларнинг қанчадан ери борлигини, урушдан олдин қаерга нима экилганини, қанчадан ҳосил олинганини ёддан биледи. Бу ерларнинг тўқай бўлиб кетмай, ҳали ҳам буғдой беришида унинг ҳам ҳиссаси бор — ҳозир эмас, илгари меҳнат қилиб қўйган, албатта. У бу ерда бегона эмас, йўқ. Унинг топилиб, ерларнинг ёнидан ўтиб кетаётганини ҳаводан ҳам билса бўлади, ерлар ҳам уни таниб, ястаниб, қотиб ётибди, энди у фақат ана шундай хотирага ишснарди. Одамлар бир-бирларини эслай олмайди, оқим уларни жуда тез олиб кетади; одамлар ўзлари яшаган

ерларни эслаши керак. Ер эса, одамга нима бўлганини билолмайди, ер учун одам покиза мавжудотдир.

Қуёш борган сари баланд кўтарилиб, қиздирарди, шунинг учун йўлда томчилар йилтираб, қўшилиб, қисқа-қисқа сизиб оқа бошлаганиди. Атрофда кўкиш товланаётган қор бўкиб, оғирлашиб бораётганиди, ҳаво ҳам секин-аста кам тортиб, оғирлашаётганиди. Гуськов пиймада бораётганиди (унинг бошқа пойафзали йўқ эди, Настена кейинги марта учрашганида унга эски, ташландиқ чоригини келтириб беришга ваъда қилганиди), ҳаммасидан ҳам ҳозир шу пийма Гуськовнинг жонига тегаётганиди. Пиймалар уни сездириб қўяётганиди, ўз одами бўлиб кўринишига қўймаётганиди: пийманинг бемаврид кийилиши, беўхшовлиги, яроқсизлиги гўё юриб бораётган ердан уни ажратиб турарди. Ҳозирданоқ пиймада юриш қийин бўлиб қолганда, у уч-тўрт соатдан кейин кун обдон қизиса, қандай ҳаракат қилишини тасаввур этолмасди. Чамаси, бирон ерда писиб ўтиришга тўғри келади, шекилли; охири сайхонликдаги жипра бўйида қишлоқ бор, ўша ерда ўтирса бўлади. Йўқ, у бугун қишлоқда писиб ўтиришни сира хоқламаяпти, жонига тегиб кетди, бу ёққа бекинаман, деб келмаган-ку, ахир. Зўр келса пиймасини ечиб олиб, оёқ яланг шалоп-шулуп қилиб кетаверади, атрофга қанча кўп нафаси тегса шунча яхши, қайтиб шунақа кунларни кўрмаслиги ҳам мумкин.

Андрейнинг эсига кўрган-кечирганлари — далалар, уватлар, экин ери ўртасида қаққайиб турган қари, ғадирбудир тилоғоч, энсиз ўрмондаги арча остидан чиқиб турган булоқча, ҳатто ўрмон ортидан шу ернинг қиёсда тенги йўқ осмони бирин-сирин кела бошлади, аммо Гуськов саргузаштлардан қўрқиб, улардан тонарди, ўзига юқтирмасликка ҳаракат қиларди, шунинг учун улар бошларди-ю, шу заҳоти узилиб, қаёққадир пастга қараб тўзиб кетарди. Хотираларга асло берила кўрма, берилдингми, тамом, кейин қутула олмайсан. Ҳозир ҳеч нимани ўзгартириб бўлмагандан кейин бу хотиралар, бу қийноқнинг нима ҳожати бор? Афсус, хотира бунақа нарсани тушунмайди-да. Уни қарангки, бир-бирига етти ёт бегона бўлган икки одамнинг хотираси бир хил, қани энди шу хотирани иккига тақсимлаб бўлса, бўлмайди. Қани энди у илгари кўрган-боққанларини йўқ қилиб ташласа, бутунлай унутиб юбора олса, анча енгил бўларди-я, аммо иложи йўқ-да: ўша илгариги одам ҳали бор, эзилиб, эрксиз бўлиб юраверади, узоқ яшайди — ундан қочиб қутулиб бўлмайди. Шунинг учун у, Гуськов, тинчлик нималигини

билмайди, озодлик юзини кўрмайди, умрининг охиригача сарсон-саргардон бўлиб юраверади.

У шу фикрга кўниб, ўзини шунга ишонтириб кетаётганини пайқаб қолди-ю, бирдан ҳаммасига ўчакишиб, яна нимадандир умид қила бошлади: қитдек умид индамай қалбининг чуқур бир ерида шундай яшириниб ётардики, гоҳо унинг ўзи ҳам бу умидни пайқолмай қоларди, аммо бу умид бор эди, нафас олаётганди, аҳён-аҳёнда унинг ҳадиксираб оҳиста қимирлаб қўйганини эшитарди. Аммо умид қиладиган нарса йўқ, ҳеч нимадан умид қилиб бўлмайди, ҳеч қандай мўъжиза юз бермайди, чамаси, Гуськовнинг ҳақиқий айби биринчи марта қандай бўлса, шундоққина кўзи олдида шафқатсизлик билан очиқ-ойдин намоён бўлди. Назарида у ҳақиқатни жисман ҳис этаётганди, гўё, у ёқ-бу ёғидан ўтиб кетгандай эди: у бу ҳақиқат совуғидан титраб кетди. У нега бундай аҳволга тушганини ўзи ҳам билмасди. Олдин ҳам, кейин ҳам сира бунақа бўлмаганди; фақат шу тобда, қадрдон, дилига жо бўлиб қолган ерларга кўтарилаётган пайтда шунақа бўлди, тўхта-тўхта, уни ўлимга маҳкум этган айнан шу ерлар эмасмикин? Гуськов атрофга кўз қирини ташлади ва ўзини қаттиқ койиб, заҳархандалик билан кулиб қўйди. Сабр қил, мана ҳозир бир қушча учиб келади-ю, одамдек гапириб, ҳа, тўғри топдинг — сени маҳкум этгай ўшалар дейди. Гуськов ўзини тетик тутишга ҳаракат қилар, лекин ичида бир нимадир пайдо бўлаётганди, тушуниб бўлмайдиган ёқимсиз бир нима ўсиб-улғаяётганди, гарчи у шошилса ҳам, катта-катта қадам ташлашга уринса ҳам, оёқлари чөлишиб, нафас олиши тезлашиб, ҳансирай бошлади. «Қушча,— деган фикр ногаҳон миясига келди.— Мен ўзим бу ерларда эркин қушдай яшагандим. Яна нима керак эди менга? Нима?»

Шундан кейин қулф, тамба, қатағон бўлиб, қўл-оёқларини бойлаб турган барча туйғулар чилпарчин бўлди. Энди ўзини босишга, тинчитишга қодир эмасди.

«Агар шу уруш бўлмаганда, шу лаънати уруш бўлмаганда,— деб ўзини ўзи оқлади у,— илгаригидай яшайверардим, илгаригидек ишлайверардим. Нечага кирибман жуда, бор-йўғи ўттизга, лоақал умримнинг ярми ҳам эмас. Ҳали умримнинг ярмини ҳам яшамабман-у, аллақачон ҳаммаси тугади, тамом. Нега фақат мен шунақаман? Бу ёруғ оламда озмунча одам борми... Мен худога нима ёмонлик қилибман, нега у мени шу кўйга солиб қўйди, гуноҳим нима?— у инграб, қаерга

Ўтирсам бўларкин, деб жой қидира бошлади, оёқлари қимирламай қолди. Олдинда, йўл ёнида ифлос, ҳўл ғўла думалаб ётарди, у шу ғўлага ўтирди.— Ахир мен ҳам эл қатори яшашим мумкин эди-ку,— у миясига келган шу фикрга ёпишиб олди,— ишлардим, ахир мен яхши ходим эдим-ку, ҳамма биларди-ку. Ҳозир бирон иш билан бу ерга келардим... Мана, ҳозиргидек келардим, мана шундай ўтирардим у маза қилиб чекардим, кейин ишларни битириб, қишлоққа қайтиб кетардим...— Бу имконият шунчалик яқин, шунчалик амалга ошадигандек туюлдики, у эсанкираб, ўзини йўқотиб, шундаймикин деб ўйлади ва чинга йўйиб, нима иш билан бу ерга келган бўлсам, тезроқ шу ишни тугатай-да, кейин қишлоққа қайтай, деб атрофига чўзилиб қаради. Йўқ, олам тескари бўлмабди, ҳаммаси жой-жойида турибди. Бу ширин уйқудан уйғониш эмасди, бу ҳар куни унинг мавжудлигини, ким бўлиб қолганлигини таъкидловчи талай-талай ҳодисалардан бири эди, холос: бу ҳақиқат, айниқса, ҳозир жуда аччиқ ва даҳшатли бўлиб туюлаётгани, шунча вақтдан бери араг тиклаган мудофаа истехкоми бир зумда қаёққадир ғойиб бўлди, энди у ҳимоясиз қолди; бир мулойим, ёқимсиз лоҳаслик унинг аъзойи баданини қамраб олди, ҳатто ўзига пўписа қилиб қўйишга ҳам унинг ҳоли келмасди, у негадир бу лоҳасликдан хурсанд ҳам эди, чунки у бу лоҳасликни енгилга қодир эмасди.— Ҳаммасига уруш айбдор, ҳаммаси уруш туфайли,— у яна ўзини ўзи оқлашга, аврашга тушди.— Унга шунча ўлиб кетганлар, майиб-майриқ бўлганлар камлик қилибди шекилли, яна менга ўхшаганлар ҳам керак бўлиб қолибди. Бу уруш қаёқдан чиқди ўзи? Бирдан ҳамманинг бошига тушди-я! Даҳшатли, гоят даҳшатли жазо. Мени ҳам, мени ҳам ўша ёққа, жаҳаннам оловига юборишди, бир ойга эмас, икки ойга эмас, бир неча йилга-я. Буёрига ҳам чидаш учун сабр-тоқатни қаёқдан оласан? Кучим етганича чидадим, ахир дарров жуфтани ростлаб қолмадим-ку, фойдам тегди. Нега мени бошқаларга, ёмонлик қилишдан бошқа нарсани билмаган ашаддийларга тенглаштиришади? Нега ҳаммамизга бир хилда жазо берилар экан? Ҳатто уларга осонроқ, лоақал уларнинг жони азоб чекмайди-ку, менинг жоним қачон энди ҳеч нимани ҳис қилмай қўяди, тинчийди... Мана, қишлоқ ёнига келдим дегунча юрак бўлганича бўлди, шалвилладим-қолдим. Ахир, мен ўз одамларимизга қарши борган бирон-бир власовчи эмасдим-ку, мен

ўлимдан чекидим. Наҳотки, ҳисобга олинмаса? Ўлимдан чекидим,— деб такрорлади ўринли сўз топганидан қувониб ва бирдан ўзига қойил қолди:— Қара-я, шундай даҳшатли уруш-а! Мен эса бошлаб жуфтакни ростлаб қолдим. Буни ҳам эплаш керак-да, қойил-е!»

У бошини кўтариб, ўзи ўтиб келган далалар устидан қаёққадир қаради-да, ўчакишгандек қаттиқ-қаттиқ қаҳ-қаҳ уриб кулди.

У шу алпозда ўзича алланималарни узоқ пичирлаб ўтирди, ит кунига тушганидан инграгиси келган пайтларда латтадай бўшашиб кетарди-да, жонини суғуриб олаётган оғриқдан тахта бўлиб қоларди, азоб чекиб, ўзига келгач, то қайғу-ҳасрат уни яна ўз гирдобига тортганича қандайдир умидсизликка тушиб, ғараз ва истехзо билан ўзидан-ўзи куларди.

Кейин у бу азоб-ўқубатлар ҳаммаси ҳаракат қилмасликдан, ҳеч иш билан шуғулланмасликдан келиб чиқяпти, деб ўйлади-да, ўрнидан турди, ўзи ўтирган гўлани эса, битта-яримта четга олиб қўйсин, деб думалатиб йўлга чиқарди. Атрофга бир сидра кўз югуртириб Гуськов йўлида давом этди, кўнгли муздай, гаш эди, аммо у тез-тез одим отиб кетаётгани учун чиндан ҳам ўй-хаёлларга берила олмади, ўй-хаёллари ортда қолиб кетди.

Эрталабки қуёш ҳам астойдил қиздира бошлади, эриган қор сувлари унсизгина, зўр-базўр бир-бирига қўшилиб, оқа бошлади: тоғ этагидаги далалар тепасида ҳаво тўлқинланиб, жимирларди, унинг ортидаги ўрмон эса, офтобда оқариб, айлантириб-айлантириб торткидан узун чизиққа ўхшарди. Қишлоқдан эса, ташқарига чиқарилган хўрозларнинг мастона, тантанавор қичқириқлари эшитиларди: учиб кетаётган қаргалар жонга тегиб, қаттиқ-қаттиқ қағилларди, майин шабада ер бетига айланиб эсарди, Гуськовнинг юзи шабададан эмас, офтобдан ачишаётгани, шабада эса фақатгина қувлашмачоқ ўйнаётгандек гоҳ югуриб кетар, гоҳ тўхтаб қоларди. Қишлоқ олдидаги хирмонда ифлос, хурпайган чумчуқлар чирқиллашиб, иккита ёввойи каптар гугулашиб тўпонни титишарди, Гуськов яқинлашиб келгач, паррандалар гур этиб кўтарилди-да, шувиллаб унинг ёнидан ўтиб кетди.

Гуськов хирмон ёнида тўхтаб, чумчуқларни кузата бошлади. Андреевскада, одамлардан олис ерда чумчуқлар йўқ эди. У ўзидан чумчуқлар неча йил умр кўраркан, деб сўради ва шу оч, жонсарак қушлар галаси ичида

мен шу ердалигимда учиб юрган чумчуқлардан ҳам бормикин, деб кўнглидан кечирди. Лекин у чумчуқларнинг қанча умр кўришини билмасди, илгари бунақа беҳуда нарсалар уни қизиқтирмасди, шунинг учун унга яна алам қилиб кетди. У чумчуқларни чўчитиб юбориб, қишловга келди ва қор-намдан шишиб қолган эшикни аранг очди. Ичкари совуқ, ҳувиллаган эди; Гуськов тирикчиликка ярайдиган бирон нима бормикин, деб у ёқ-бу ёқни қаради, лекин ҳеч нима тополмай, қайтиб чиқди. Уни нимадир толиқтираётганди, овқатлангиси келяптими ёки уйқуси келяптими, буни ўзи ҳам билмасди. У ўзи билан озгина овқат олиб олганди, аммо уни кейинроқ ейишга асраб қўйиш керак эди. У нимагадир шу ердан, гарчи бу ердан топининг сира иложи бўлмаса ҳам, бирон егулик топаман, деб умид қилган эди: ахир, у тиланиб қишлоққа бормаиди-ку, қишлоқдан бошқа жойда эса, бу пайтда ҳеч нима ўсмайди, сақланмайди.

У нима қилишини билмай, анчагача каловланиб турди, кейин, қаерга жойлашинини чамалаб, синаб кўрмоқчи бўлгандай, тоғ томондан офтоб тушиб турган қишлов орқасига ўтди ва у ердаги гўлага ўтириб, деворга суянди. У бир вақтларда, ўттиз учинчи йилдаги очарчиликдан сўнг шу сайхонликдан ер очганди, нақ унинг рўпарасида ўзи ҳайдаган икки ярим гектарлик дала ястаниб ётарди. Гуськов кераксиз хотираларга берилишдан қўрқиб, ҳадиксираб, пастки томондан қорая бошлаган, чўгиртаклари қаққайиб қолган анғизга қаради, аммо рўпарасида дала уни очиқ чехра билан кутиб олиб, тасалли бераётгандай туюлди: Гуськов офтобда исиниб, бўшашиб, чиндан ҳам мудради. Гоҳо-гоҳо оғир қовоқлари очиларди; фақат унинг кўзларигина ҳеч нимадан ташвишланмай, бирон ерда бегона шарпа пайдо бўлмадимикин, деб одатдагидек кузатарди. Ҳаммаёқ тинч эди.

Гуськовнинг кўзи илиниб қисқа, узук-юлуқ, бир-бирига боғланмаган, пойинтар-сойинтар туш кўрди. Тушига разведкачилар ротасининг командири капитан Лебедев кирди. У взводни қидиришга жўнатаётиб, негадир унга, Гуськовга, агар немислар томонига қочиб ўтсанг, сени генералга алмаштираман, аммо отиб ташламайман, йўқ, бу сен учун жуда катта шараф!— лекин уч кечаю уч кундуз жазолайман. Шундай жазолайманки, асти қўявер!— деб писанда қилармиш. Яна тушига Смоленскдаги бетараф минтақа кирибди-ю, ногаҳон Атамановканинг

тегирмонини кўрибди, у шу тегирмонга ишга тайинланганмиш. Иккала томондан ҳам унга аёвсиз ўқ ёғдиармишлар, фақат у туфайли уруш давом этаётганмиш, қайси томон уни отиб қулатса, ўша томон енгармиш. Кейин у ўзини Новосибирск госпиталида кўрди. Шопмўйлов хирург, медицина подполковниги уни ўз кабинетига чақириб, спирт ичишни таклиф қилибди, у спирт ичаётганида подполковник унга ҳозиргина қазо қилган зўр полковник ўрнида ишлашни таклиф этганмиш. У яна фронтга бориб қолганмиш, энди гаубица батареясида хизмат қилармиш: у прицел¹ солинган яшикчани йўқотиб қўйганмиш-у, уни трибуналга беришганмиш. Прожекторларнинг равшан нуридан ёп-ёруғ бўлиб турган узундан-узоқ, торгина дала бор эмиш: у шу даладан кетаётганмиш, иссиқдан нафаси қайтармиш, нур эса борган сари қиздиармиш, секин-аста кўкиш тусга кириб, ловиллаб ёнармиш.

У уйғонди, лекин анчагача бу бетайин, ёмон тушлардан эзилиб, ўз ёнгига ўзи қовирилиб, қимирламай ўтирди. Бу тушларнинг биронтаси ҳақиқатга тўғри келмасди, ҳеч қачон уни биров ёмон деб ўйламаганди. Аммо унинг сўнгги қадами бутун умрини хазон қилди: ҳатто унинг тушлари ҳам алоқ-чалоқ бўлиб кетди, ҳатто ўзи кўраётган тушлар ҳам унинг ўзига қарши чиқаётган эди. Хўш, бошқалардан нима гина?

Тушига кирган тегирмон унда ўша ёққа бориш фикрини туғдирди. Тегирмон олис эди, аммо Гуськов учун ҳам кун энди бошланганди. Бўлса-бўлмаса тегирмонда ҳозир ҳеч ким йўқ, тегирмон тортадиган вақт эмас. У негадир чумчуқларни ёмон кўриб қолди-ю, яна уларни тўпондан учуриб юборди ва дала четидан пастга ўрлай бошлади, сўнгра, дала тамом бўлгач, шартта ойга қараб бурилди. Ўрмондаги қор деярли эримаганди, бу ерда ва очиқ жойларда офтобнинг тафти сайхонликдагига қараганда кучсиз эди, ўрмон яланглигидаги дарахтларнинг ерга тушиб турган соялари гўё сиқиб чиқарилган, очилиб қолгандек аниқ-тиниқ эди. Гуськов бу ерда пиймаси ботиб кетавермаганидан яна дадилланиб қолди. У аввалиги йиллардагидек яна ҳаяжонлана бошлади — у бир вақтлар тегирмонга келишни яхши кўрарди. Ким ёмон кўрар-

¹ Прицел — мўлжал асбоби, тўпчилар уни эҳтиётлаб қутичада олиб юришади. Жанговар ҳолат чоғида тўпдан мўлжалга олиш учун ишлатилади. (Ред.)

ди дейсиз? Ахир, тегирмон тортиш, бу — бир байрам, хурсандлик, меҳнат самараси-ку. Йигим-теримдан кейин одамлар бу ерга келардилар, навбат кутардилар, жон-жон деб тунагани қолардилар, лекин ухламасдилар, чоллар чекиб, гурунглашиб ўтирардилар, бўйдоқлар ва ёшлар эса, ўйин-кулги қилардилар, буталар орасидан қизларнинг чинқириқлари эшитиларди, ҳар хил эрмак ўйлаб топардилар, гуриллаб турган гулханда кетма-кет чой қайнатиларди, тегирмон тоши эса, гув-гув этиб айлангани-айланган, оғзи очиб қўйилган қопларга эса иссиққина, янги тортилган ун тушгани-тушган эди.

Бу хотиралар Гуськовнинг чеҳрасини очди, у жилмайиб қўйди, назарида, кўнгли ҳам анча илиб, ёришгандай бўлди. Аммо унинг бу кайфияти узоққа чўзилмади: у тегирмонга яқинлашиб келаркан, сергакланиб, қулогини динг қилди ва олдинга энгашиб тўхтади-да, ўзига ўзи ҳушёр бўл деб, оҳиста лабларини қимтиди. Одам зотининг арвоҳи ҳам йўққа ўхшарди: юқоридаги эшик ҳам, пастдаги эшик ҳам қулфлоглиқ. Ғалла олиб чиқиладиган винада эса, қор бор эди. Гуськов шошилмаслик учун яна бирпас ўзини тийиб турди, кейин яқинидаги самбиттол буталари олдидан эшикка қараб юрди. Эшикдаги қулф илгаригидек номигагина осиб қўйилганди: Гуськов бир тортган эди, қулф очилиб кетди. Шуниси маъқул, йўқса Андрей зулфини билан суғириб оларди, ё бўлмаса, ромни кўчирарди, аммо шаштидан қайтмасди.

Ичкари совуқ, чанг босган эди, полда пиймаларнинг оқ излари қоларди. Гуськов аввал тегирмончининг ҳужрасини қаради, у ердаги токчадан катта, сирланган кружка, икки бош саримсоқпиёз, ярим қути туз топди, деворда дастарра осиллиқ турарди. У буларнинг ҳаммасини скамейка остида ётган чипта қопга тиқди, кейин тегирмоннинг ҳаммаёғини бирма-бир кўздан кечиришга тушди. У юқорига икки марта чиқди, барча тешик-туйнукларни қаради, лекин яна бир қопу муқоваси йиртилган китобдан бўлак фойдали нарса топилмади. Андрей уларни ҳам олди: яраб қолар.

У ташқарига чиқиб, яна эшикка қулфни илиб қўйди-да, атрофга кўз югуртирди, ногаҳон уни тегирмонга ўт қўйиб юбораман, деган тийиқсиз, даҳшатли истак қамраб олди. Нима, қийин эканми, ана, анави ерда қайин пўстлоғи ётибди, гугурт бўлса бор, қурилганига анча бўлган, жангиллаб турибди, бирпасда лов этиб ёниб кетади. Бироқ ўз ҳоли ўзига маълум эди, ёндириб юбориш мумкин эмас эди ва пировардида ўт қўйишга қодир эмасли-

гини тушунди, аммо ўзидан бир мудҳиш хотира қолдириш истаги шунчалик кучли эдики, у ўз иродасига ортиқча ишонмай, ақли бовар қилмай, қопини кўтариб, гуноҳдан узоқроқ юриш учун тезроқ тегирмондан жўнаб қолишга шошилди. У ҳовуз олдига етгандагина тоза, кўкиш музнинг ойнадай ярақлаб турганини кўриб, бир лаҳза тўхтади, муз остида киши кўзини ўйнатиб, ҳавасини келтириб сув жимирлаб турарди. Гуськов чўғ-чалаларнинг учиб келиб музга тушиши, уни ифлос қилиши ва инсиллаб туташини кўз олдига келтирди, унинг дилида бир шунақа қилмайсанми, деб яна нимадир тиқилинч қила бошлади, шундан кейин у яна тоққа, далалар томонга қараб кетди.

У кун бўйи гоҳ очиқ ерга чиқиб, гоҳ ўрмонга беркиниб сайхонликларда дайдиб юрди, баъзан шундай бир иштиёқ билан ёнар, шундай жазаваси тутар эдики, у одамларни кўрсам, одамлар ҳам мени кўрсин, кўрсин-у, бу ким экан, деб ташвишлансин дерди, кейин ҳеч нимадан ҳеч нима йўқ ваҳимага тушарди-да, қимирлашга ҳам юраги бетламай бир ерда узоқ туриб қоларди. Сувлар жиддираб оқарди, офтоб тушиб турган ерлардан буғ кўтариларди, маст қилувчи ўткир ҳидлар бошни айлантитарди. Шунданми ёки яна бошқа нарсаданми, Гуськов жинни бўлаёзди: тушдан кейин куннинг икки-уч соатлик катта бир бўлаги бекордан-бекорга ўтиб кетди; кейинчалик у ана шу вақтда қаерларга боргани, нималар қилганини эслаб кўришга уринди-ю, аммо эсига ҳеч нима келмади, ана шу беҳуш бўлиб юрган дамлардан эсида фақат қишлоқда қичқирган хўрозларнинг унинг юрагини тиндаловчи товуши-ю, жилдираган сувлар қолибди. Унинг пиймаси шунчали шилта бўлиб кетган эдики, сиқиб ташласа ҳам бўларди, оёқлари пилч-пилч қилиб зирқирарди, у эса йўл танламай, қаер қаттиғу қаер қуруқлигини суриштирмай ҳамон тайинсиз кетиб борарди.

Кечқурун у вақтга ҳам қарамади, қош қорайиб қолганда қишлоққа тушиб келди. Теваракдаги нарсаларни, биноларни ҳали кўрса бўларди; у синчиклаб қараб, ўз мўрчасини қидириб топди, аммо тутунни кўрмади. Гуськовнинг аъзойи бадани музлаб кетди: у куни билан негадир тутунни кўраман деб сира шубҳа қилмаганди, ҳатто мана ҳозир Настена сув ташияпти, ҳозир у мўрча печини ёқди, деб жуда ишонч билан тахмин ҳам қилганди... Наҳотки, умиди чиппакка чиққан бўлса? Чамаси, Гуськов сарсонлик-саргардонликка тушгандан бери биринчи марта: «Э, парвардигор, бенасиб этма. Эй, худоё худовандо,

шундай қилки, мўрча исиган бўлсин, қўлингдан келади, ҳали ҳам кеч эмас. Фақат бир сафар марҳаматингни дариг тутма, кейин мени нима қилсанг қилавер, ҳаммасига розиман»,— деб худога илтижо қилди. Тўсатдан унинг аъзойи бадани дағ-дағ титрай бошлади, обдон абжағини чиқариб, гўё унга бир нимани уқтиргандек, яна кутилмаганда титроғи босилди; шундан кейин унинг ҳаммаёғи сирқираб, латгадай бўшашиб кетди. Гуськов дуч келган тўнкага ўтириб, тунни кута бошлади.

Итлар ҳам акиллаб-акиллаб жимиб қолди, одамларнинг юмуш билан у ёқ-бу ёққа юргандаги қадам товушлари, гоҳ-гоҳ уларнинг овозлари қулоққа чалинарди, лекин буларнинг ҳаммаси Гуськовга негадир элас-элас, узуқ-юлуқ, заиф етиб келаётганди. У яна худди азондагидай муз-муз бўлиб қолди, уни энг муҳими: Настенага нима бўлди, деган ўй қийнаётганди. Аммо деразалардан тушиб турган ёруғлик уни ҳарқалай ҳаяжонлантирарди. у стол устида турган самоварни, ёниб турган каминни, оловнинг деворга тушиб турган шуъласини, каравотдаги шишириб қўйилган ёстиқларни, яланг оёқлар остидаги пойандозни кўз олдига келтирди — ҳаммасидан таниш ҳид келиб турарди, бундан Гуськовнинг юраги орзиқиб, ночор симиллади, сирқиради, яна симиллади ва бир нарсадан таскин топгандай яна босилди. Гуськов чироқлардан юз ўгириб, кўзларини юмди, у қуюқлашаётган қоронғиликда тўнгакка ўхшарди.

Қишлоқ жимжит бўлиб қолгандан кейин у мўлжаллаб қўйган лаҳзасида шартта ўрнидан турди-да, қўлини қимирлатмасдан бошини қисқа-қисқа чайқаб, чўқиниб олди ва пастга, Ангарага қараб тушиб кетди. У муз устидан юриб, мўрча олдигача келди, тирмашиб жардан юқорига чиқди, у эҳтиёткорликдан эмас, қадамнинг муҳимлигини ўйлаб, панжара олдида тўхтади, кейин синч остидан ўтди. У эшик олдидалигидаёқ ичкари иссиқлигини сезди.

У мўрчага кирди-да, кетидан эшикни ёпиб, шошилмасдан оғир, жиққа ҳўл, куни билан жонидан безор қилган пиймаларни ечди ва шундан кейингина ўзини ўнглаб, жаҳл билан ғолибона томоқ қириб, кулди. У ҳаммаёқни тўс-тўполонга солмаслик учун шовқин-сурон кўтаришдан, бақаришдан, ашула айтиб юборишдан — қувончи ичига сиғмаётганини ошкора этишдан ўзини аранг тийиб турарди.

Бу ерда у Настена билан Үзини ёнма-ён ҳис қилганиданми, у эсига келгани ҳам йўқ, мўрчанинг иссиқ бўлиши унга кифоя эди.

14

...Тамом, бошланди энди, Настена қанчалик эҳтиёткорлик қилиб, қанчалик тайёргарлик кўриб юрмасин, тўсатдан бошланиб қолди.

Апрелда, ердан қор кетиши билан Михеич Настенани ёнига олиб, иккови ўтин тайёрлашга киришди. Улар бўш вақтлари бир пайтга тўғри келган кезларда ғизиллаб бориб, бир соатми, икки соатми арра тортишиб, баҳоли қудрат ўтин тайёрлаб қайтиб келиш учун қишлоққа яқин ердан ўтин кесишаётганди. Ўтин ёришга кўпинча Михеичнинг бир ўзи борарди. Кейин Настена бир борганида ёрилган ўтинларни тахлаб келарди. Аммо энди ўтин арралаш анча оғир кўчаётганди, Михеич ҳар қачонгидан ҳам тез чарчаб қоларди ва ҳар бир ғўладан кейин дам оларди. Илгарилари ҳам кундаларсиз иш битмасди, энди эса, чамаси, келгуси қишда ҳамма умид шу кундалардан эди.

Михеич милтиқни ўзи билан олиб кетмасди, милтиқнинг бу ерда, қишлоқдан бир чақирим нарида сира кераги йўқ эди. Аммо ўрмондаги иш ҳарқалай овга ишқибоз Михеичнинг кўнглига гулгула солиб қўйди шекилли: у ўқ тайёрлашга тушди, милтиғини тозалади, кейин бир куни ўрмонга чиқиш олдидан омбор ичида анча ғивирлади, сўнг эшигини беркита туриб, ногаҳон сўраб қолди:

— Менга қара, ойим қизим, мабодо Андрейнинг «Тулка»сига кўзинг тушмадимми? Ҳаммаёқни қидирдим, худди ер ютгандай, йўқ.

Кетишга шай бўлиб, қайнотасини кутиб турган Настена қўлда арра билан қўр ўртасида қотиб қолди. У мудом шу саволдан қўрқарди, унга қандай жавоб беришни ўйлаб қўйганди, шундай бўлса ҳам у шошиб қолди. Афсуски, ҳозир қайнотаси билан гапни очди қилиб оладиган фурсат эмасди-да, эҳ аттанг, бошқа сафар бўлса ҳам майлийди, ҳозир жуда ноқулай пайт.

— Ҳеч қаерда кўрмадингми?— қайта сўради Михеич ундан нари кетишга чоғланиб.

— Кўрдим,— деб тан олди Настена гангиб, бемаънилик билан жилмаяр экан, у қаттиқ гапирмаслик учун Михеичга яқин келди.— Мен уни сотганман, дада.—

Айрим пайтларда у Андрей сингари Михеични дада дерди.

— Сотдим? Қачон сотдинг, кимга?

— Анча бўлди. Сизга айтишга қўрқиб юрувдим, уришиб берасиз деб қўрқувдим. Вакилни Кардага олиб борганимда... Ўшанда облигация туфайли мендан жаҳлингиз чиққанди, кейин рост-а, шунча пулни қаёқдан оламан, деб ўйлаб қолдим. Ахир эсим йўқлик қилиб лақиллаб қўйибман, шунча пулни қаёқдан оламан? Уша одам милтиқни кўрди, унга жуда ёқиб қолди. Кейин сотчи деб ёпишиб олди. Кейин сотдим-да... бир амаллаб кўндирди.

— Сен, ойм қизим, нималар деясан ўзи? Ким кўрди? Ким кўндирди? Ҳеч нимага ақлим етмаяпти.

— Кардадаги бир одам-да. Мен уни танимайман. Фақат ҳарбий шинелдалиги эсимда бор. Аммо Катя Хлистова, Афанасий Хлистовнинг келини уни билади, улар ўзларича бир нималарни гаплашишди. Унинг кимлигини суриштиришга уялдим. Келишдик — бўлди-да.

— Нима, сен уни, милтиқни, ўзинг билан олиб кетганидинг?

— Ҳа. Борди-ю, қайтишда қоронғида қолсам, керак бўлар, деб ўйладим-да... киши қўрқади-да.

— Кейин сотдим дегин?

— Сотдим.

Бу янгиликни омбор олдидаги супада туриб эшитган Михеичнинг азбаройи танг бўлганидан юзи тиришиб, бедаво бўлиб кетганди, оғзи очилиб, боши олдинга, Настена томонга чўзилганди, ҳеч нимага тушунмай, кўзлари пир-пирарди.

— Сен, Настена, менга ҳазиллашаётганинг йўқми? Рост айтясанми?— ҳамон унинг ишонгиси келмасди.

— Рост айтяпман. Дарров айтишим керак эди-ю... қўрқиб пайсалга солдим.

— Хўш, сен, нима, Андрей келса, милтиқни сотганинг учун бизга раҳмат айтади, деб ўйлаяпсанми? Ё индамайди деяпсанми?

— Келса, топиб берармиз. Бир амаллаб қутулай, дебман-да. Узим учун қилмадим-ку, ахир.

— Топиб берамиз эмиш-а,— деб такрорлади Михеич ва Настенанинг гапига қўшилишдан кўра кўпроқ ўзининг миясига келган қандайдир нохуш фикрдан бошини энқиллатди. У бу фикрини пухта ўйлаб, тагига етиб олгунига қадар индамай турди, кейин эсига тушиб, хиёл

юзини бурди, яхши эшитиш учун қулоғини тутди-да, сўради: — Ҳўш, кейин... қанчага сотдинг?

Энди бу воқеанинг энг диққатга сазовор, энг қалтис жойи бошланганди.

— Ҳозир, — деди Настена ва уйга қараб юрди, тоқчадан латтага ўралган, бир вақтда Андрей унга берган соатни олди. Настена қайтиб келганида Михеич супадан тушиб, зинада ўтирарди. — Мана, — деди Настена соатни унга узатиб.

Қайнота ўзини соатдан олиб қочиб, ўрнидан турди.

— Бу... нима ўзи? — сўради у шоша-пиша, астойдил тикилганидан унинг юзи баттар тиришиб кетди.

— Соат. Бу соат, — шоша-пиша тушунтирди Настена. — Мен уни, милтиқни пулга сотмагандим, мана шунга сотганман, алмаштирдим ҳисоби. Соатни эса, сотиш осон, ўша одамнинг гапига қараганда, бу бошқача, чет элники эмиш, бозори чаққон эмиш. Қаранг аввал, учта стрелкаси бор. — Настена чамаси, илгари ҳам соатни бир неча бор қўлига олган бўлса керак, дарров дам берадиган мурватини буради-да, Михеичнинг қўлига тутқазди. — Қаранг: анави узун, ингичкаси кўз олдингизда югуриб кетяпти, шундай дик-дик сакрайдики, асти қўяверасиз. Умрим бино бўлиб бунақасини кўрмаганман. Вой тавба, шунақа нарсаларни ҳам ўйлаб топишибди-я, бирам чиройлики... ҳамаша тўғри кўрсатади, алдамайди. — Михеич худди бомбадан қўрққандай капалаги учиб, бир кафти билан иккинчи кафтини ушлаб, соатни қўлида айлантирди-да, сўнг қайтиб берди. — Қоронғида манави нуқтачалари худди оловга ўхшаб ёниб туради, ҳаммаси кўринади, — деб қўшиб қўйди Настена бу тасодифдан тараддудланиб ва жим бўлиб қолди.

— Милтиқни соатга, ўйинчоққа, — деди қайнота ўзига келиб. — Ҳай ат-танг...

— Соатни сотиш осон... Бу ерда ҳаммада милтиқ бор, соат эса... яна бунақаси... кўрсатсанг, қўлингдан юлқиб олади.

— Шунинг учун, ойм қизим, бунинг эвазига бирон дурустроқ нарса олсанг бўларди. Билмай ҳар нарсага ёпишишдан кўра, озгина ўйлашинг керак эди. Уни кимга сотасан, ким оларди уни?! Ана, қуёш бор. «Қоронғида ёниб туради», — деди у жаҳл билан Настена соатнинг шу жиҳатини пеш қилганини эслаб ва ерга тупурди. — Унинг ёритишини бошимга ураманми? Нима, ёруғида бит боқармидим?

— Иннакентий Иванович олади, — деди Настена бўш

келмасдан.— Биламан, соат унга ёқади, у бунақа нарса-ни яхши кўради, кўрсатсанг, бас. Ҳу мен элтиб қўйган вакил шу соатга икки минг бераман, деб ялинганди,— деб қўйди у ишончли бўлиши учун.— Шундай ялинди-ки...

— Қанча, қанча?

— Икки минг.

— Шундай аҳмоқ топилганда нега бера қолмадинг?

— Балки ундан қимматроқ турар.

— Кўп берадиганини топиб бўлсан. Кўраман, қандай топаркинсан. Икки минг сўм-а!!! Уша, сен айтган вакил, сени бир лақиллатмоқчи бўлган, сен бўлсанг, ишониб юрибсан. Хўп, бўпти,— деб Михеич гапни бўлди,— кетдик. Сенинг соатинг деб шунча вақтимиз кетди. Мени жуда хурсанд қилдинг, шуниси ҳам кифоя. Кўзимдан нари қил, нари қил, худо хайрингни бергур.

Улар йўлга тушдилар. Лекин Настена гап шу билан тугамаганини, Михеич чидаб туrolмай яна шу мавзуга қайтишини олдиндан сезиб турарди — энди улар анча-гача иккови ёлғиз қолади, тутаққан одамнинг эса, шундан кейин бошқа хусусда гапириши амримаҳол. Настена гарчи бугун энг даҳшатлиси ўтиб кетди, деб умид қилаётган бўлса-да, бари бир кўрқарди, энди энг муҳими айтган гапида туриш, адашиб кетмаслик, ўзини бояғидай калтафаҳм қилиб кўрсатиш эди. Аммо тингани қуришиб, андармон қилиб, қийнаб юрган нарса ҳақида гап очилди, йўқолган нарсага яхшими-ёммони важ топилди, агар бундан буёғига ҳам сир очилмай бораверса, ишлар энгил кўчаверади, бу албатта, то ўша нозик пайт— йўқолган нарса учун эмас, балки ортириб олгани — гумонасига важ-карсон топиши лозим бўлган пайтгача давом этади. Аммо ҳали ҳозирча ўша кунга узоқ, энди бунга асло шубҳа қилмаса ҳам бўлади.

Улар ўтин кесадиган ерга етиб боргач, иккиланиб ўтирмай, илгари белгилаб қўйилган қарағайни ағдаришга киришдилар. Михеич қарағай оғиб турган томондан тагига болта уриб чопди, кейин нариги ёғидан арра солишди. Дарахт йўғон эмасди — осонроғи танланганди, аммо арра негадир жуда оғир бориб-келиб, кучни кўп олиб қўяётганди: сал ўтмай Михеичнинг нафаси тикилиб, йўтала бошлади. Настена Михеичнинг тикчишини кутиб, ерга чўнқайди ва ногаҳон бултурги ўтлар орасидан униб келаётган кўкиш майсани кўриб қолди, майса бир кўринди-ю, яна йўқолиб қолди, аммо Настена энгашиб, уни яна топди, унинг ёнида бошқалари ҳам кўрин-

ди. У майсалардан бирини узиб олди-да, қўлида авай лаб ўйнаб хаёлга чўмди, назарида, бу майса қандайдир муҳим фикрга ўхшаб, кейин юзага чиқадиган эзгу умид сари бошлаб кетгандай эди, аммо бу фикр Настенанинг ҳавасини келтириб, сира тутқич бермай, ундан ўзини олиб қочарди. Обдон йўталиб бўлган Михеич келди, Настена унга майсани кўрсатиб деди:

— Қаранг-а, янги ўт чиқибди. Бу йил биринчи кўришим.

Михеич жавоб бермай, аррани тортди. Настена гап бошлаб қўйганига пушаймон бўлди: назарида, қайногасига ялтоқланиб, шу ўт билан ўз гуноҳини шиббалаб кетмоқчи бўлганга ўхшаб қолди.

Кун ёруғ бўлса ҳам, аммо чарақлаган эмасди, тўниқ, худди мудраётганга ўхшарди. Бўлмаса-ку осмонда қуёш бор; қуёш ёна-ёна кичрайиб, юпқалашиб қолгандай, унинг заиф нурлари ерга етмай, ҳавода муаллақ осилиб тургандай эди. Қаердадир бурундиқ чийиллади, олис тоғда ит ҳурди, кекса дарахт ғижирлади, бироқ бу товушлар жимжитликни бузмасди, унинг оғирлигини камайтирарди. Кун ҳам бугун майсалар қоронғиликдан қўрқмай чиқаверсин, дарахтлар ҳам пиндиқ ёраверсин дегандек, атайлаб мана шунақа жимжит, тўниб турарди.

Ниҳоят арраланаётган қарағай қисирлади, учи бир силкинди, ўзини тутиб туришга ночор уриниб, бир лаҳза қотиб қолди, аммо бўлмади, бир томонга оғиб қолган тўқималарини узиб, букиб ағдарилиб тушди. Михеич билан Настена ўзларини бир четга олишди. Тупса тўнкага айланди, танаси эса, ҳавода айланиб, гумбурдаб тушди, узилган шохчалар осмонга қараб учди, буталар тебрани, дарёнинг нариги ёғидан акс садо эшитилди. Михеич саржин устидаги болтани олиб, шохларни кесгани кетди, Настена, одатдагидек, уларни бир ерга ташиб тахларди.

Кейин, қарағай танасини бутаб, арралашга тайёр қилишгач, дам олгани ўтиришди, шунда Михеич сўради:

— Сен, Настена, чиндан ҳам Андрейнинг қаердалигини билмайсанми?

Настена ҳар нарсани кутган эди-ю, аммо бу саволни кутмаганди, ҳа, фақат шу саволни кутмаганди; қўрқишга арзийдиган савол бу.

— Андрейними?— деди у бошини кўтариб, у шундай сўрадики, Настенани қўрқувини таажжубга йўйиш

мумкин эди.— Мен қаёқдан билай? Нега мендан сўраяп-сиз?

— Демак, билмао экансан-да, а?

— Ҳеч нимадан хабарим йўқ. Сиз нимани билсангиз, мен ҳам шуни биламан. Мен қаёқдан ҳам билардим? Чамамда, ҳаммамиз бир уйда турамыз шекилли.

У Настенага тешиб юборгудек бўлиб тикилди, шунчаки қаради эмас, балки унинг сўзларига ишонмагандай, Настенанинг башарасидан, ўзини тутиб ўтиришидан бирон гапдан хабари борлигини билиб олмоқчи бўлиб, синчковлик билан тикилди.

— Мен балки сен бирон нимани биларсан деб ўйлагандим-да. Балки айтгинг келмаётгандир. Сен ўша... айт, Настена. Бир ўзимга айт. Мендан яширма.

— Нимани айтай, ахир?— Настена ўзига келиб, дадилроқ жавоб бера бошлади.— Қизиқ, мен сизга нимани ҳам айтардим? Агар бирон айтадиган гап бўлса, айтмай ўтирардим? Сиз нимани билсангиз, мен ҳам шуни биламан.

— Мен шунчаки сўрадим-да... Сўраганимнинг боиси шуки, кейинги пайтларда сенда қандайдир ўзгариш борга ўхшаб қолди.

— Қанақа ўзгариш экан?— Настена таажжубланиб оҳиста, ўсмоқчилаб сўради.

— Узингга ўхшамай қолгандайсан. Эҳтимол, менга шундай туюлгандир... Аммо мен милтиқни сўроқсиз аллақандай бир соатга алмаштирарсан, деб сира-сира ўйламовдим. Илгари сен бунақа эмасдинг. Милтиқдан ташқариям сенга бир нима бўляпти ўзи, қизим. Доимо бир нимадан қўрқиб юрганга ўхшайсан... доимо питиллаб юрасан... Ё биздан кетиш ниятинг борми?

— Йў-ўқ, қаёққаям кетардим? То ўзларингиз ҳайдамагунларингизча юравераман,— деди у очиққўнгиллик билан силқидилдан.— Ахир уруш ҳадемай тугайди, бирон гап бўлар.

— У қаерда, ахир?

— Билмайман дедим-ку унинг қаердалигини.

— Ҳа, энди буни сендан сўраётганим йўқ, қизим.

Улар яна арралашга тушдилар; Настена аррани у ёқдан-бу ёққа итариб-тортаркан, ер остидан қайнотасига кўз қирини ташлаб, қайнотаси гапига ишондими-йўқми, шуни билиб олишга уринарди. Битта нарса, қайнота келинининг Андрей тўғрисида ундан ташқари ниманидир билишидан шубҳаланиб қолгани яхшиликдан дарак бермасди. Шу кундан бошлаб Михеич ундан кўз-қулоқ

бўлиб юришини пайқаб олиш қийин эмасди. Гарчи чол ҳозир Настенанинг гапига ишонгандек бўлса ҳам, уни беихтиёр кузатиб юради, чунки киши шубҳадан осон-лак билан қутула олмайди: шубҳа пайдо бўлдимиз у мустақил яшайверади, кейин бора-бора киши шубҳасини жиловлаш ўрнига ўзи унинг таъсирига берилиб қолади. Энди икки баравар, уч баравар эҳтиёткор бўлиш, ҳар бир қадамнингни ҳисоблаб босишга тўғри келади. Хўш, энди, икки ойлардан кейин қорнинг дўппайиб турса, қанақасига эҳтиёткор бўласан, қанақасига қадамнингни ҳисоблаб босасан? Милтиққа ваҳ топган бўлсанг ҳам, бунга ваҳ тополмайсан, бу соат тўхтамасдан қаттиқ чиқиллаб туради. Настена қандай кунларга қолишини кўз олдига келтиролмасди, ўйлаб ўйига етолмасди; унинг бошига тушадиган ишни ҳеч нимага қиймасди бўлмасди, унга нима бўлгани то элга ошкора бўлмагунча, ҳеч ким унга бармоғини бигиз қилмагунча ва суриштирмагунча бирон иш қилмай, тақдирга тан бериб кутиш керак, — ошкора бўлгандан кейин эса бу шармандалик ботқоғидан фақат ўз кучи билан, урина-урина чиқиб олиши керак, чунки ҳеч ким унга ёрдам бермайди, — ҳа, фақат ўз кучига ишониши керак, чунки бир ўзи уч кишини қутқариб қолиши лозим. Қурби етармикин, буни ҳали унинг ўзи ҳам билмасди, олдиндан бу ҳақда бош қотиришни истамасди ҳам. Ҳарқалай у ўзини заифлардан эмасман, деб ўйларди-ю, айни пайтда куч ва сбртоқатдан бошқа яна бирон нарса ҳам талаб қилинар, эҳтимол, ўша нарса менда йўқдир, деб чўчирди ҳам. Ҳар қандай шармандаликка чидаш мумкиндир-у, аммо бор ҳақиқатни ҳеч ким ҳеч қачон билмасин, деб барча одамларни, бутун оламни бирваракайига алдаш мумкинми? Шундай қилиши учун бир одам, гарчи у жуда қув, устамон бўлиб, ҳамма ишни дўндириб ташласа ҳам камлик қилмасмикин? У ўз зиммасига гуноҳи азимни олмаяптимикин? Бу гуноҳ унинг ўзига ҳам, қолган умри илтижо билан ўтадиган ҳаётга ҳам кўплик қилади.

Бир қулай фурсат келганда Настена ҳомиладорлигини қайнотасига айтмоқчи, шу билан келгусида бундан, юрагини ҳовучлаб шармандаи-шармисор бўлишдан қўрқиб юришдан ҳам биратўла қутулмоқчи бўлди. Бу ҳам бир таваккал-да. Қайнотаси ҳам майли, унга ҳам оғир, секин-аста кўниксин, аммо охир-оқибатда бунга кўникади, — унда Настенанинг кўнгли анча тинчирди, бошқа барча ғам-ғурбатларга чидарди. Лекин Настена Михеичга ачинди. У ҳали дилидагини айтмасдан бурун қайнотаси

чўчиб, қотиб қолишини, оғир, қайғули ўй-хаёлларга бо-
тиб, бошини қуйи солишини, бундай пайтларда билиши
лозим бўлган нарсани сўрашга журъат этолмаслигини
кўз олдига келтирди,— йўқ, бугунча унга шу милтиқ
машмашаси ҳам етарли, ўзига эса, шу гапларнинг ўзи
қам кифоя. У ҳомиладорлигини бўйнига олиб, қайнота-
сини баттар шубҳага солмаслиги керак, эҳтимол қайно-
таси фақат гумон қилиб юрган бўлиши мумкин, у шу
гумонни ростга чиқариб, ишонтириб қўймаслиги лозим.
Настена Михеич мени ҳаммадан кўра яхшироқ билади,
ҳар қанақа бемаъни баҳоналаримга ишонавермайди,
деб қўрқарди. Унда ҳамма гап бир-бирига боғланади-ю,
тўппа-тўғри бориб, Андрейга тақалади — Настенанинг
бундай қилишга ҳаққи йўқ: ҳар қандай шама, ҳар қан-
дай эҳтиётсизлик унинг учун тақиқланган.

Улар қарағайни арралаб бўлиб, қайтиш тараддудига
тушдилар: вақт кетиб қолганди. Қуёш оғир, анча паст-
га инганди; осмоннинг икки бурчагида қуёш билан ой
кўриниб турарди, ингичка ой ўроғи қуёшнинг хира ёру-
ғида ўжарлик билан милтирарди. Настена ҳар сафар
уларни бирга кўрганида нимагадир қўрқарди ва нима
учун уларнинг одатдагидек ажраб кета олмаётганига
тушуна олмасди. Шунинг учун у ҳозир ҳам алланечук
бўлиб кетди. У кўзларини қисмай, катта-катта очиб қу-
ёшга қаради ва назарида ойнинг тикандек қадалувчи
совуқ нурлари унга тушаётганини сезгандай бўлди.

Кетиш олдидан Михеич гўлага ўтирди, шунинг учун
Настена Михеич яна Андрей ҳақида гап очишидан
ҳадиксираб, сергакланди. Аммо бир ўзи кетишга юраги
дов бермади; Настена қайнотаси мендан ўзини олиб қоч-
япти, деб ўйлашини истамади. Чол чекиб, бир-икки ми-
нут тутатиб ўтирди-да, сўнг ўрнидан турди; Настена
қайнотаси йўл юриб чекишни ёқтирмаслигини эслади.
Улар иккови ҳам ичидаги ёқимсиз дардини ёрмай, инда-
масдан қишлоққа қайтиб келдилар.

Кечқурун рўзғор юмушлари билан ғимирлаб юрган
Настена бугун Михеични адаштирмақчи бўлган бир одам
уни адаштиришдан кўра кўпроқ сергаклантириб қўйга-
нини бир неча бор пайқади-ю, чўчиб, шошиб қолди,—
ўйласанг юрагинг орқага тортиб кетадиган, келажаги
шу яқин ойлар ичида бутунлай барбод бўладиган ўша
одам нима бўлишини билади-ю, ўзини ҳалок этиш учун,
худди атайлаб қилгандек кетма-кет бемаънилик қила-
ди, бугуни эса ҳар хил, бутунлай бир-бирига ўхшамай-
диган бўлақларга ажралиб кетган ўша одам худди ана

шу Настенанинг ўзи эди. Уни ваҳима босди, бу уни ўтга ҳам, сувга ҳам ташлайдиган, гўё узоқ муддатга чўзилдиган ва беқарор ваҳима эди: исталган пайтда бу ваҳима ҳали қонуний вақтимга бор дегандек босилиб қоларди, кейин яна бошқатдан қўзиб, қийнарди-ю, дилини сиёҳ қилиб, яна тийиларди. Настенанинг ташвиши ортиб, борган сари шу билан ўралишиб қолаётганди. У ҳаётида юз бериши лозим бўлган нарса борасида бугун кескин ўзгариш бўлганини кўриб турарди; фақат ўзигина билиши лозим бўлган сир бошқалар кўзи олдида йилт этиб қўйганга ўхшайди. Энди хотиржам юриб бўлмайди. Бунинг учун Настена ўзидан гина қила бошлади: демак, дурустгина баҳона тополмабди, бошқачароқ гапириб қўйибди, жуда авайлаб, эҳтиёт қилиб сақлаши лозим бўлган нарсани яхшилаб беркитолмабди, ўзининг ҳамон ўша очиқ кўнгил, итоаткор келин эканлигига Михеични ишонтира олмабди...

Ўзини қўйишга жой тополмай қолган Настена қайно-тасининг ишдан қайтишини сабрсизлик билан кута бошлади, қани кўрсин-чи, қайнотаси унга нисбатан ўзини қандай тутуди-ю, нима дейди, Настена унинг ёнида бўлиши зарур бирон дилсиёҳлик бўлса ҳам майли, шунда ҳам у енгил тортади, тушуниб олади, мияси ачиб, бекордан-бекорга ҳадиксираб юрмайди. У агар Михеичнинг кўнглида бирон гапи бўлса, чидаб туролмасдан айтади, борди-ю, айтмаса ҳам бирон нима билан сездириб қўяди, деб ишонарди. У ичимдан топ дейдиган одамлардан эмас, қувликни билмайди, бор гапни тўкиб солишни хуш кўради.

Леқин Настена Михеичнинг отхонадан кеч, қоронғи тушгандан кейин келишини биларди — шунинг учун у беҳуда тентираб юрмаслик, ўзини бирон нима билан банд қилиш учун рўзгор юмушларини саранжом-саришта қилиб бўлгач, Надъканикига жўнади.

Надъкаланрикида овқатланишаётганди, тўғрироғи, энди овқатланишга ўтиришаётганди. Столда болаларнинг ҳар бири олдида ёшига қараб тақсимланган картошка турарди: энг кичиги Лидка олдида тўрт дона, Петька олдида бешта, Родька билан онаси олдида олтитадан картошка, бир бурдадан нон бор эди. Настенани ҳам дастурхонга таклиф этишди, у овқат емайман, деди-ю, аммо ўзига чой қуйиб олиб, Лидканинг ёнига ўтирди. Лидкани кўрган кишининг юраги туздай ачишиб кетарди, у ҳаш-паш дегунча ўз нонини ютиб бўлди-да, картошкага ёпишди, картошка ер экан, акаларининг нон-

ларига очкўзлик билан тез-тез қарарди. Надька тагин тиқилиб ўлма, деб унга ўшқирди. Настена Лидкани кузатиб ўтираркан, одатдаги оғир ўй-хаёлдан тинкаси қуриётганини ҳис этди: бу ҳол қачон тугаркан? Қачон бировларнинг қандайдир зуғумидан, қандайдир жаҳаннам оташидан қутулиб, киши ихтиёри ўзида бўладиган яхши кунларга етишаркин-а? Лоақал болалар тўйиб-тўйиб овқат ейдиган кунлар ҳам келармикин? Бу болаларнинг гуноҳи нима?

Лидка шоша-пиша картошкани ҳам тушириб бўлди-да, олдида ейдиган бошқа нарса тополмай, қўлини кўтарганича ҳайрон бўлиб тўхтаб қолди ва атрофга суқлик билан кўзини жовдиратди.

Ҳеч ким унинг гангиб қолганига эътибор бермасди: шунинг учун ҳам она фақат ўз улушингни бил, бошқадарникидан тама қилма, деб тақсимлаб берган-да.

— Чойингни ичгину бориб ётгин,— деб туртиб қўйди онаси, қизалоқ итоаткорлик билан стаканни олди.

Настена чидаб туролмай, ўрнидан турди-да, эртага олиб қўйилган бир думалоқ нон сочиқ остида дўппайиб турганини сезиб, кутга борди, гарчи у Надьканинг шовқин солишини билса ҳам, таваккал қилиб ноннинг бир четидан озгина кесиб олди-да, келтириб Лидкага берди, Лидка шу нон билан тўймаса ҳам ичини таталаётган очликни ҳарқалай алдарди. Надька индамади. Аммо кейинроқ, Настена Лидкани тиззасига олиб, унинг титраб турган озгин гавдасини бағрига босганида Надька хафа бўлиб, қитмирлик билан деди:

— Шуни асраб олмайсанми?

— Сенинг болангни олиб нима қиламан? Эҳтимол, ҳадемай ўзим ҳам туғиб қоларман — сен билиб ўтирибсанми.

У шундай деб жавоб берди-ю, пушаймон еди: нега оғзидан гуллаб ўтирибди? Кейинчалик Надька бирон ишқални сезиб қолса, дарров бу сўзларни эслайди, бу сўзлар шу ишқални ҳаммадан олдин яхшилаб билиб олишига жуда қўл келади-да. Ҳа, ҳозир ҳам овозидан, орият қилиб, комил ишонч билан берган жавобидан бу шунчаки бир баҳона эмаслигини, унда бир гап борлигини пайқаб қолмадимикин?

— Бўлмаса нега илгари тугмадинг?— жўяли қилиб сўради Надька.

— Хоҳламагандим.

— Сени қара-ю, хоҳламаган эмиш-а. Урушнинг тугашини кутгандирсан-да, шундайми? Мундоқ қарасам, ҳам-

манглар ҳам ўлгудек айёр экансизлар. Агар уруш бўлишини менга ҳам шипшитиб қўйганларингда, мен ҳам қарабанки, ҳар сафар қорнимни кажаводай қилиб юрмасдим, ўзимни тиярдим.

Настена Надькани урушдан олдин беш йил, уруш бошланганидан бери бу ёғи тўрт йил ҳеч кимни — на Витяни, на бошқа бировни йўлатмай юришини кўз олдига келтирди-да, кулиб юборди. Буни Надькага айтган эди, у ҳам хахолаб кулиб юборди.

— Вой гапингни қара-я,— деди у Настенанинг фикрига қўшилиб.— Мунақасига чидаб бўларканми! Агар ўзимга қўйишса, йилда туғсам дейман. Кейингисига яна уч ой вақт қоларди. Пуштим жуда зўр-да, бир мартадаёқ шаппа ушлайди. Бизники доим тайёр, баъзи бировларникига ўхшамайди,— у чидаб тиролмасдан Настенани бир узиб олди.— Агар ўзимни эҳтиёт қилмасам, ҳали бир этак бола туғиб ташлардим—фақат боқиб олсанг бўлди. Менга ҳеч қанақа ҳарам ҳам бас келолмасди. Ҳарам деганини эшитганмисан? Менга Витя ҳарам тўғрисида қайси бир китобдан ўқиб айтиб берганди. Қанақа хотинлар экан, билиб бўлмайди, бир эркакка шунча хотиннинг нима кераги бор? Ўша одам хўрозга ўхшаб хотинлар олдида айланиб юрармиш-да, истасам сенга чопамап, истама-сам, зор бўлиб юраверасан дермиш. Қани энди ўша хўроз ёнимга келиб, қанотини қоқса, мен унинг суробини тўғрилаб қўярдим, мен уни, ўша хотинбоз капиталистнинг адабини берардим. Тўғри-да, нима энди, бола кўпайтираман деб хотинларни галалаштириб юрадими? Мен бир ўзим ҳаммасини йўлда қолдириб кетардим.— Надька ўзини маломат қилиб, ўзидан ўзи кулди, аммо ўзини таҳқирларди-ю, фахрланарди: у хотинлик бурчини адо этди, бу жиҳатдан унга ҳеч нима дея олмайсан. Илгари балки, Надьканинг мақтанчоқлиги Настенанинг иззат-нафсига теккан бўлармиди, аммо ҳозир бу гаплар ҳатто унга хуш ёқарди.

Лидка Настенага эркаланиб ухлаб қолди: Настена ухлаб ётган қизалоқни кўтариб ўтириб ҳам ҳузур қилаётганди, назарида ҳомиласи рашк қилиб, ўзининг борлигидан далолат бериб, шу лаҳзада ҳар вақтдагидан ҳам тез-тез қимирлаб қўяётгандай эди.

Настена уйга қайтиб келди-ю, ҳанг-манг бўлиб қолди: Михеич Семёновнани қўлтиқтаёқда юришга ўргатаётган эди: у буни сира кутмаганди. Михеич қўлтиқтаёқни аллақачон тайёрлаб қўйган эди-ю, аммо Семёновна ўламан саттор қўлтиқтаёқда юрмайман деганди, лекин Михеич

қандайдир бир мўъжиза билан бугун кампирига гапини ўтказганди. Семёновна қийналаётганди: у қўлтиқтаёқни қўлтиғига қисиб олиб, худди кишанлангандай, оёқларини тўп эткизиб олдинга ташлар ва йиқилиб кетмаслик учун оғирлигини дардчил, узилиб кетай деб турган оёқларига солар эди, соларди-ю, қўллари билан дуч келган нарсани ушларди ва оҳ-воҳ қилиб саннашга тушарди.

— Сен оёқларингни галма-гал қимирлат,— деб ўргатарди Михеич.— Намунча ношуд бўлмасанг-а? Сакрама, обдан сакраб бўлгансан, шу ҳам етарли. Одамлар оёқсиз ҳам юрибди, сенинг бўлса, оёқларинг бор, озгина машқ қилсанг бўлади. Сен аввал битта-битталаб қадам босишни ўрганиб ол, кейин тез-тез босасан.

— Э, худойим-эй!— деб ингради Семёновна.— Кайи-ган чоғимда намунча мени кийнайсан-а? Лоақал шени яҳминг кешин Биби Майям. Манави мияши айниган чолга тушунтий, гўйимга бунни қўлтиқтаёқлайишиз ҳам бояман. Лоақал шен бу зой колгуйлайни тобутимга шолма,— деб кампир Михеичга ёпишди,— мени шайманда қилма. Тонган ишингни кая-я: печкадан тушийиб юй дейди-я, қаёққа юй? Қаёққа юй?

— Бўпти, ўтир, ўтир,— Михеич уни катга ўтиргизди.— Дамингни ол, чарчаган бўлсанг. Оёқларинг оғримаяптими?

— Нега оғйимашкан? Нега оғйимашкан? Ловиллаб ёняпти. Эй худойим-ей... оғйимаяптими, дейди-я.

Настена самоварни печка ёнига қўйди, карнай тирсагини мўржонга тўғрилади ва лампани ёқмоқчи бўлди, лекин Михеич керосин тугаяпти, эҳтиёт қилиш керак, деб уни чироқ ёққани қўймади. Михеич каминни ёқди. Настенанинг дили ранжиди, назарида, агар у чироқ ёқмаганида қайнотаси бирпасдан кейин уни ўзи ёққан бўларди, ҳозир бўлса, Настенага ўчакишиб, атайлаб шундай қилаётгандай туюлди. Камин эса, мана, рост бир ой бўлди, ёқилгани йўқ, қайнонаси бўлса, бугун каминни эслаб қолди, мум олиб келгани борди, тихирлик қилмаяптими ўзи, миқ этмайди — нима бало, шунчалик ичкикиб қолганмикин?

Самовар шиғиллади, камин гувиллади, оловнинг узун-узун фусункор шуъласи деворларга, деразаларга тушиб турарди, хона ичи исиб, жон кириб қолди. Семёновна юзини бир четга буриб, ичимдан топ деб ўтирар, энгашиб, заиф қўллари билан оёқларини уқалар эди.

— Хўш, кампир, яна юрамизми?— деди унга Михеич.

— Нима, мени ўлдиймоқчимисан? — зарда қилиб, йиғламсираб деди у.

— Ҳа.

— Ўлдийшанг ўлдия қол. Шия ачинма.

У жаҳл билан ўзини зўрлаб ўрнидан туришга ҳаракат қилди. У аввал катдан хиёл кўтарилди, унинг оёқлари ўтирганида қандай бўлса, шундай букланиб турарди, кейин қўлларни тиззаларига тираб, оҳиста қадини ростлай бошлади. Михеич яна унинг қўлтиғига қўлтиқтаёқни тикди. Настена қайнонасини суяш учун унинг бошқа томонидан ёнига кирди. Аммо таажжубки, ҳаш-паш дегунча Семёновна бу сафар ўзи учун янгича бўлган бу юришда қандай қадам босишни билиб олди: у битта қўлтиқтаёққа суяниб, иккинчи оёғини беўхшов олдинга ташларди-да, оғирлигини ўша оёғига соларди. Кампир эндигина йўлга кирган болага ўхшаб ғурурланиб, сабрсизлик билан инжиқланиб деди:

— Қани, қочинглай-чи, ушламанглай, ўжим.

Семёновна меҳмонхонанинг у бурчагидан бу бурчагига борди, анча овора бўлиб, инқиллаб-синқиллаб бурилди, орқасига қайтиб, катга келди ва хурсанд бўлганидан уҳ тортиб ўтирди. Михеич уни кузатар экан, овозини чиқармасдан куларди, унинг елкалари силкиниб, мўйлови ликилларди. Семёновна унга қарамасдан ҳорғинлик билан маъқуллади:

— Чакки эмаш, оёқлайим юйишга яйайди. Юйганда бошшам бўлади энди.

— Мана кўрдингми, — деди Михеич хурсанд бўлиб. — Йўқса икковимизга битта менинг оёғим нима бўларди, бу оёқ билан икковимиз қаёққа ҳам борардик? Энди ишимиз чакки бўлмайти: учта соғ оёқ, мундоқ қарасам, иккитасини тузатса бўлади, биттаси керак бўлганда ишлатилади.

— Эҳ, қани энди қўлтиқтаёқда юйишимни Андюшка бий кўйша эди, яшо кулайди-да... Эҳ йошт-да, бийов кулади, бийов йиғлайди.

— Энди, кампир, сен билан менга печкага чиқиб олиб ётиш асло тўғри келмайди, — деди Михеич меҳри товланиб, шу билан бирга қандайдир комил ишонч билан, бу гап Настенага тасодифий эмасдек туюлди. — Қўлтиқтаёқда бўлса ҳам майли, аммо қимирлаб туриш керак.

Настена бу гап замирида бир маъно борлигини пайқадую уни бугун бўлиб ўтган гапга тақади. Йўқ, бугунги гап қайнотасининг у қулоғидан кириб, бу қулоғидан чиқиб кетавермаган экан, қайнотаси ниманидир пайқабди,

қандайдир қарорга келибди, модомики, пайсалга солмай Семёновнага қўлтиқтаёқ бериб, уни юришга мажбур этяптими, демак, бир гап бор. Чол яқин орада Настенанинг қош-қовоғидан қутулиб қўя қолиш учун кампирни юришга ўргатмаяптимикин? Хўш, нега? Нега?

— Мана кўрасан, ёз келса, оёқларинг бинойидек бўлиб, йўрғаласан қоласан ҳали,— деб далда берди у кампирга.

Кампир ҳам чолнинг фикрига қўшилиб деди:

— Қошқийди, эҳ, умйимнинг охийида яхши бўлайди.

— Хў, эсингдами, илгари ҳаммадан олдин сайхонликка югуриб чиқардинг?

— Эшимда... нега эшимда бўлмашкан... Шен, Федой, эшимга шолмашанг, яйамга туз шепмашанг бўлайди.

Настена титраб кетди, қариялар кўпдан бери бир-бирининг исмини айтиб гапиришмасди, шунинг учун у қайнотасининг исми Федорлигини ҳам унутиб қўйганди. Бу исм ўтиб кетган қувноқ ёшлиklarининг тасодифий акс садосидек эшитилди. Настена қарияларга разм солди, улар ўз хотираларига берилиб, индамай ўтиришди.

Ногаҳон Настенанинг дили қандайдир беихтиёр, сабабини ўзи ҳам билмай ғаш бўлди-ю, ўзини шунчалик ёлғиз, шунчалик баттол, бахтсиз, беҳуда нобуд қилинган, алданган, бегона ҳис этдики, шу заҳоти томоғига бир нима тиқилиб, бўга бошлади ва ҳаммаёқни бошига кўтариб, аччиқ-аччиқ ўкраб йиғлагиси келди. Аммо у ўзини босди: йиғлаши мумкин эмас, унинг учун ҳатто кўнглини бўшатиб олиш ҳам тақиқланган эди. У қулай фурсат келишини кутиб турди, Михеич кутга кириши билан Настена кетидан гизиллаб борди-да, шоша-пиша шивирлаб сўради:

— Дада, милтиқ учун мендан жаҳлингиз чиқмаяптими ишқилиб? Жаҳлингиз чиқаётгани йўқми, а?

— Милтиққами?— у ҳали хаёлан бошқа оламда эди, шунинг учун Настенанинг нима ҳақда гапирётганини ҳам дарров тушунмади.— Э, йўқ, қизим, жаҳлим чиққани йўқ. Э, гап милтиқда эканми...

Охиригача айтилмаган бу гап ҳам Настенанинг адашган қалбини баттар ташвишга солиб қўйди.

15

Гуськов мўрчага охириги марта апрелнинг ўрталарида омонат, лиқиллаб турган муз устидан ўтиб борганди. У полка остидан пайпаслаб каттагина қопни топиб олди-

да, орқалаб қишлоғга олиб кетди. Қопда картошка, бир неча бош пиез, икки дона турп бор эди, ёстиқ жилдига эса, аввалгидек озгина нўхат уни солинганди, ун ичида эса ўнтача тухум, бўзга ўралган думалоқ нон, пайтавага мўлжалланган бошқа дағал бўз халтада эса эски чориқ бор эди, чориқ ичига бир парча чарм, мумланган ип, жуводдиз солинганди; бундан ташқари кочда кирчил кўйлак, занглаган юнг қайчи, калтагиди сапсар қалам, озгина туз, пича тамаки барги, қора олқинди, яна Андрейни ҳайратга солган чоракта самогон ҳам бор эди. Андрей мана шу нарсалар билан неча кун яшаши номаълум эди, аммо то музлар кетиб, Настена қайиқда сузиб келмагунича лоақал бир ой кун кўриши керак эди. Андрей қопни бўшатаётганида нарсалар кўзига анча кўп, етиб ортадигандай кўринганди, аммо уч кундан кейин эса ҳар бир дона картошка, ҳар бир чимдим унни ҳисобга олишга тўғри келиб қолди! Тамакини йўсин билан тенгма-тенг қилиб аралаштириб олди, аммо шу ярамас нарсани ҳам тежаб кунига уч марта, кейинроқ эса, кунига икки марта — эрталаб ва кечқурун ўраб чекишга аҳд қилиб қўйди.

Қишки Ангарадан бутунлай файз кетганди, музлар хунук кўкариб турарди, фақат қирғоқларни эмас, қирғоқлардан бошқа жойларни ҳам кўлмаклар босиб кетганди. Ангара орқали ўтган йўлнинг икки томони эриб, йўл қорайиб, кўзга яққол ташланиб турарди, қарғалар домангирлик билан қағиллаб йўлда ивирсиб юрарди. Оролчадаги қинғир-қийишқ тилогочлар мусаффо баҳор ҳавссида гўё биров атайлаб гараздан шунақа қилиб қўйгандай ҳазин, хунук кўринарди, ҳолбуки доимо шамол ғувиллаб турадиган бу ерда дарахтлар силлиқ, бежирим ўсиши маҳол эканлигини тушуниш қийин эмасди. Дарвоқе, ҳамма ерда ҳам, ҳатто оппоқ бўлиб турадиган ҳар қандай қайинзорда ҳам энг мунгли, файзсиз пайт бу, маълумки, қор кетиб, ҳали ҳеч нима уйғонмаган, яшил либосга бурканмаган пайт бўлади. Бундай пайтда инсон туйғуси ўткирлашиб, ниманидир қўмсайди, нимагадир ташна бўлади ва ҳувиллаб ётган, қорайиб, бўрсиб кетган нарсаларга кўника олмайди, кузда эса бунақа бўлмайди.

Гуськов, ниҳоят, меъдасига тегиб кетган пиймаларини ечиб ташлаб оёқ учун қулай бўлган енгил чориқларни кийиб олди-да, обдон юрди, унинг учун энг яхши; энг катта давлат — бу юриш, дуч келган томонга бориш эди. Юрганда ҳам ортиқча бош қотирмайсан, йўлда учра-

ган нарсаларни ўйлаб кетаверишинг мумкин. У милтигин олиб олганди, аммо ҳали ўқ чиқармаганди, қолаверса, отадиган нарсанинг ўзи йўқ эди: ҳайвонлар апрель-май ойларида ўзларини жуда эҳтиёт қилади, қарқур қўналғаси бу яқин атрофда йўқ эди, қушлар, умуман экинзори бўлмаган бу ерлардан аҳён-аҳёндагина учиб ўтарди.

Ёз яқинлашиб, ҳаволар исий бошлаган сари Гуськов да овлоқ, соя-салқин жойларда ҳали ҳам сақланиб қолган қиш қолдиғи — қорни қидириб топиш иштиёқи шунчалик ортиб борар эди. У ифлос, юпқа, эриб увадага ўхшаб қолган қорни топарди-да, унинг олдида тўхтарди, қимирламай, оғир хаёлларга чўмарди ва қайтиб янги қорни кўрмаслигига амин бўлиб видолашиб жўнаб қоларди. У сўнгги марта сайр қилаётганига, бу сайр қилишлар ҳам ҳадемай ниҳоясига етишига ўзини кўникираётган эди: у сўнгги куз, сўнгги қишни ўтказди, мана, сўнгги баҳор ҳам ўтиб боряпти, бу ёғи эса, сўнгги ёз. Гуськов эриб тугаётган қорга қараркан, ораларида қандайдир ўхшашлик борлигини ҳис этарди: улар бир пайтда бор эди, қор ҳам, муз ҳам — булар ҳам охиргиси, буларни кўриб қолиш пешонасида бор экан, бошқа барчаси эса, ундан кейин қолади. У ўзича сўнгги бурилиш муддатини ҳам белгилаб қўйди, шундан кейин эса озгина умрининг охирги кунлари бошланади. У ана шу бурилиш муддати қилиб Ангарада шовуш бошланадиган кунни белгилади, шунда у юқори оқимдаги қишловга бориб олади. У қишлозн шунга тайёрлаб, энди бу ерда унга керак бўлмайдиган баъзи қақир-қуқурларини элтиб ҳам қўйганди, шохшаббаларни ҳам қурисин, қачон синдирилганини битта-яримта пайқаб қолмасин деб кат устига ташлаганди. Шовуш бошланишидан олдин Гуськов ўзига ўзи шу кунни — кўчиб ўтадиган кунни зинҳор-базинҳор ўйлама деб қўйган эди, худди шу кунни, дарёда шовуш бошланган ва бутун атрофида ҳаёт қайнаган пайтда у ўзининг сўнгги бошпанасига киради, васвасага тушган кўнглига бир муштлайди-да, бу ерларга қочиб келиб, яшаб юрган кезларидаги сўнгги армони — тошқин сувларни юқоридан туриб кўради. Бу нияти қанчалик олисдай туюлган эди-я, мана ҳаш-паш дегунча шу кунлар ҳам етиб келди-я! Гуськовнинг бошқа нияти йўқ эди. Унинг назарида то ёз келгунча вақт ҳали жуда кўпдек эди, мана, ўша вақт гир этиб ўтди-кетди, мана ёз ҳам келиб қолди, хўш, энди нима қилади? У Настена қопга солиб қўйган чоракталик самогонни олади ва орзуси ушалганига гувоҳ сифатида музлари кетиб, ҳайқириб оқаётган Ангарага қарайди-

да, ичади. Ичади-ю, бир ўзи кайф қилади, қизишиб, алам ва шармандаликни, ҳузур-ҳаловат ва орзу-умидларни, ғам-ғурбат ва қўрқувларини аралаш-қуралаш қилиб юборади, аралаштиради-ю, омихта ҳис-туйғулари билан юрагини жизғанақ қилади, кейин унда: мен борман, эртага нима бўлишидан қатъий назар, бугун мен борман, деган бирдан-бир оддийгина, салгина равшан этувчи бир туйғу пайдо бўлади. У шундай бўлишини олдиндан биларди, шунинг учун шу кундан бир қўрқиб, бир хурсанд бўлиб, албатта шундай кун келади, деб номигагина ажабланиб кутарди.

Энди у онда-сонда ухларди. Сутдай ойдин кечалар уни безовта қиларди, у бекордан-бекорга қаттиқ ташвишга тушиб уйғонарди-да, қишловдан чиқиб кетарди. Ана шундай пайтларда жароҳатланган кўкраги одатдагидан қаттиқроқ огрий бошларди. Ой қанчалик чарақлаб турса, шунчалик безовталаниб, бўғилиб кетаверарди. У нариги дунёда нима бўлишини кўз олдига келтирарди, назарида у пастгина, худди шифтга ўхшаш ясси осмонда ҳеч адо бўлмайдиган, чиқмайдиган ҳам, ботмайдиган, негадир қўтанлаган, қимирламайдиган тўлин ойни кўраётгандай бўларди.

У одатда Ангара соҳилига борарди-да, ўтириб, беҳуда ўжарлик қилаётган музга ҳавас ва завқ билан узоқ тикиларди. Ҳатто кечаси сув яхлаганда ҳам энди муз дош беролмасди: остидан сув ялаб ўтиб, музни сурарди, сурарди, устма-уст мингшиб ётган музлар парчаланиб тўкиларди, чарсиллаб, қисирлаб дарз кетарди, муз устидаги кўлмаклар бетини қоплаган юпқа шовуш чайқалиб, қисир-қисир қиларди. Гуськов худди йиртқич ҳайвон сингари ҳар бир овозга, ҳаётнинг ҳар нафас олишига ҳушёрлик билан қулоқ солиб, қотиб қоларди. У барча ҳис-туйғусини фақат бир туйғуга бўйсундириб, инсон илғаб ололмайдиган нарсани илғаб олишни ўрганди: назарида у музга тушиб турган ой нури узоқ, енгил, жангдор куйни шошилмай, қайта-қайта чалаётганини эшитгандай бўларди. Ёки, астойдил тикилиб, устини кўкиш товланувчи муз қоплаган Ангаранинг шувиллаб оқаётган сувини кўрарди, ҳатто кейинги лаҳзада қаерга силжиши мумкин бўлган бирон-бир нарсани ҳам илғаб оларди. У ана шунақа тунги соатларда фақат сезги билангина яшарди, ҳеч нимани ўйламасди, сезги эса, уни тонготарга яқин яна қишловга бошлаб келарди, шундан кейин у уйқуга тушарди.

Қолган уйқусини у кундузи олишга ўргангани, ўр-

моннинг бирон ерига, октобрўяга жойлашиб оларди-да, ухлайверарди. У бир неча минут осмонга қараб ётарди, кўп ўтмай унинг ёп-ёруғ, бепоён мовий бўшлиғига қарашдан тинкаси қуриб, ухлаб қоларди, кейин эса, совуқ еб, оч қолиб уйғонарди-да, домангирлик билан атрофга алангларди: энди қаёққа? Бу савол мудом унинг олдида кўндаланг туради, кўпинча Гуськов бу саволга жавоб тополмасди-да, боши оққан томонга қараб кетарди, ишқилиб судралиб юрса бўлди эди.

У юриб борар экан, ҳавони ҳидлаб кўрарди, ҳар бир нарсага тикилиб қарарди, атрофга алангларди, баъзан кимдан бекинаётганини ўзи ҳам билмай яширинишга ҳаракат қиларкан, ҳатто болалардан ошиб тушиб, шунчаки бирор бемаъни, хаёлий эрмак ўйлаб топарди: назарида у гўё бировнинг кетидан изма-из бораётгандай ёки аксинча, таъқибдан қочиб қутулиб кетмоқчи бўлгандай, эҳтиёткорлик билан қадам қўярди, очиқ ерларни айланиб ўтарди, арчазорга беркинарди, кейин эса, ўйнаб бўлгач, ўз устидан ўзи куларди, думбуллик билан очиқдан-очиқ, қаттиқ, аччиқ-аччиқ куларди. Бундай лаҳзаларда гўё мияси суюлиб қоларди-ю, у урушда бўлганига, одамлар орасида яшаганига ишонмай қўярди, назарида доимо мана шу хилда бир ўзи, худди иши йўқ, мажбурияти йўқ, пешонасига азалдан шунақа битилиб, тентираб юравергандай бўларди.

Нуқул унинг овқат егиси келарди, шунинг учун атрофидаги барча нарса кўзига ўзига ўхшаб оч, ютоққан кўринарди. Уни ҳатто юракни эзувчи, қўрғошиндай ҳаво ҳам тинкасини қуритарди, бир кишига бу ҳаво жуда ҳам кўплик қилади. У бу ҳаводан энтикиб, нафаси тикилиб қоларди, Гуськов ҳаддан ташқари кучаниб нафас оларкан, бор кучи ҳам тугаётганини ҳис этарди.

Май арафасида у Ангаранинг юқори қисмига чиқиб, ов қилиш мумкин бўлган жойларни айланиб келишга отланди. У керакли нарсаларнинг барини: милтиқдан ташқари болтани, ҳар эҳтимолга қарши қопни олди, тунаб қоладиган бўлса, униси ҳам, буниси ҳам керак бўлади. Айланиб келишга бир кун етмаслигини чамалаб кўрди, унинг қишлоққа яқин бирон ерда дайдиб юргиси, одамларни кўргиси келарди, қишлоққача эса, ўттиз чақиримча юриш керак эди. У қишлоққа яқин боришини аниқ билмасди, аммо боришга юраги тўкилиб турарди, қандайдир тийиб бўлмайдиган гижгижловчи муддат яқинлашиб, одамларнинг жиғига тегишга, агар иложини топса, уларни ташвишга солишга қистарди. Балки уларни

безовта қилишнинг ҳожати ҳам йўқдир, шунчаки бир четда туриб уларни кўриш, одамларнинг овозини эшитиш, нималар ҳақида гаплашаётганларини, тирикчиликлари қалайлигини билиш етарлидир, шу билан ҳувиллаб таталанаётган, безовта бўлаётган кўнгли ҳам тўлиб, қайтиб кетар. Рибнаяга боришга юраги дов бермади, борса, у ердагилар кўриб, таниб қолишлари мумкин, бунинг учун энг яхшиси биронта бегона қишлоққа боргани маъқул. Ҳеч гап бўлмайди, деб бўладими, ахир?!

У эрталаб барвақт, тонг ёриша бошлаши билан йўлга тушди ва тушга қолмай Каменний сроли рўпарасидаги қирғоққа, қишда эчки овлаган ерига етиб борди. Офтобдан ва сув ялашидан юқаланиб, кўкиш товланиб турган муз ўртасидаги орол ҳозир жуда яланғоч, хунук кўринарди, аммо Гуськовнинг имилламай, шу ондайқ оролга боргиси келди, у ов қилиб юрган пайтида тунаган, ови боридан келишига сабаб бўлган ўша горни деб боргиси келди. Агар у шу горда қолмаганида иши ўнгидан келармиди ёки келмасмиди, номаълум-эди. Унга ўхшаб ўз сири ўзи билан бўлган гор уни қандай бир бошқача, зимдан имлаб чорлади, имлаганда ҳам сирлашгани имларди, бу сирни шу ерда ошкора этиш ҳам, шу ерга яшириш ҳам мумкин эди. Гуськов то ҳануз бу гор кўзимга бежиз учрагани йўқ, деб ишониб юрарди, мен худонинг иродаси билан бу горга дуч келдим дерди. Умуман, кейинги вақтларда ўрмонда учраган барча хилват жойлар, ҳатто энг кичик, бефойда жойлар ҳам унинг диққатини торта бошлаганди. Масалан, у тўсатдан сичқон ини олдида тўхтарди-да, унинг нимага яраб қолишини мўлжаллаб, таёғи билан титкиларди, агар чоққина чуқурча кўриниб қолса, ичига тушиб, чўнқайиб ўтирарди-да, яшириниш мумкинми-йўқми, текширарди: агар ичидаги сув бетиде қор сузиб юрган ҳақиқий чуқурликни кўриб қолса, анчагача кетолмай, унинг тик тушган четини томоша қиларди, чуқурлигини чамалаб кўрарди; у бўш турган айиқ уясини топиш орзусида ағдарилган дарахтларнинг илдизлари остига синчиклаб қарарди; у жарликларда юришни, тинчгина одим отиб кетаётиб бирдан ўзини дарахт панасига олишни, атрофга аланглашни, хилват чакалакзорга уриб кетишни хуш кўрарди — гўё у кўзга кўринмайдиган одам бўлиш ниятида ўзини қисмларга бўлиб-бўлиб, у ёқ-бу ёққа яширилаётгандек эди. Шунинг учун кимсасиз, ташландиқ оролдаги гор унга маъқул келиб қолганди, у қидириб, қиттак-қиттак топаётган имкониятларнинг ҳаммаси бу ерда худди кўнгилдагидек муҳайё эди.

Орол рўпарасидаги соҳил кенг, яйдоқ бўлиб, намчилиги кетган ердан янги, ҳарир оч-яшил рангдаги барра майсалар чиқиб турарди. Ангарадан музларнинг бўғиқ торс-торс қилиб ёрилаётгани эшитиларди. Тез кунда, ҳадемай, шу яқин кунларда музлар кўчади-да, бир-бирини туртиб-суриб, пастга оқиб кетади — қасир-қусур қиладиган ана шу фурсатнинг яқин қолгани бутун атрофдан сезилиб турарди. Ҳамма нарса ана шу фурсатни сабрсизлик билан кутаётганди: гўё Ангара шовиллаб, ҳайқириб оқа бошлаши билан ёз ҳам бирдан, имилламай, бир зумда бошланади-ю, ҳамма ёқ чарақлаб, ловиллаб кетадигандай эди — буни ҳеч нима билан тўхтатиш, тутиб туриш мумкин эмас. Шундан кейиноқ қандайдир янги, бошқача кунлар бошланади. Гуськов ҳам тўсатдан ўзининг жонсарақ бўлиб қолганини ҳис этди: бирон иш қилиши, қаёққадир ошиқиши, бирон нима билан шуғулланиши керак эди. У наридан-бери тамадди қилиб олди-да, муз устида қилқиллаб турган ҳалқобдан ҳовучлаб сув олиб ичди ва йўлига қараб кетди.

У йўл-йўлакай булдуруқни отиб олди. Унга ўқ сарфлаш ҳайф эди, албатта, аммо Гуськов кечга бориб тинкамадори қуришини, эртага эса, яна қанча йўл юриши, шунинг учун тузукроқ овқатланиб олиши кераклигини биларди.

У кундузи Ангара қайрилишидаги қишлоқни кўриб қўйган эди-ю, аммо унга яқин келмади, аксинча, орқасига қайтиб, тепалик томонга кетди, у қанчалик чарчаган, қийналган бўлмасин, нарироқ кетишга ўзини мажбур қиларди. У кўпдан бери йиртқич ҳайвонлардан қўрқмай қўйганди, аммо одамларга ўз қорасини кўрсатишни истамасди. Шунинг учун у эрталаб уйларга қараб бораркан, тепаликларда анча наридан юриб, қишлоқни юқори томонидан айланиб ўтди.

У яна хўрозларнинг қичқиришини, ҳар бир қишлоқдан келадиган ноаниқ, тушуниб, ажратиб бўлмайдиган, мужмал, ўқтин-ўқтин шанғиллаб, ғувуллайдиган ўша овозни эшитди. Қизиқ, бу ердаги хўрозлар Атамановкадаги хўрозларга қараганда бошқача, ажойиб қичқирар экан, ўз қишлоғидаги хўрозлар эса зўр бериб кекирдақларини йиртарди. Бошқа район шунақа бўларкан-да. У гарбда, фронт йўлларида хўрозларнинг қичқириқларини эшитганида, ҳар сафар бу ерлардаги хўрозлар Ангарадаги хўрозларга қараганда заифроқ, пишиқроқ, босиқроқ, айёрроқ экан, деб кўнглидан ўтказарди, аммо

энди билсаки, Ангарада ҳам хўрозлар ҳар-жил қичқи-
раркан.

Гуськов тоғдан тушгач, яйловга дуч келди, яйловнинг
юқори томонидаги ғов паст-баланд, қинғир-қийшиқ бў-
либ, қайинзор оралаб кетганди. Бу ғовни хотин-халажлар
қилганга ўхшайди. Уруш даврида қилинган шекилли,
ёғочлар пала-партиш тўсилганди: баъзи ерида устун
бўлса, баъзи ерида йўқ, шундоқ ерга қоқилган ёки да-
рахтга боғлаб қўйилган, шунинг учун қийшайиб, осилиб
ётарди, уни тузатишга ҳали қўл тегмаган чоғи. Буғдой-
ни экиб бўлгандан кейин тузатишга тўғри келади. Гусь-
ков бўйинини чўзиб, чапга, бир чақиримми ёки ундан кўп-
роқми нарида турган чекка уй томонга қаради ва қандай
қилиб қишлоққа яқинроқ бориш ва у ерда нималар бўла-
ётганини кўриш тўғрисида хаёл суриб қолди. У ҳам қўр-
қарди, ҳам ўзини хавф-хатарга қўйиб таваккъл қилишга,
бирон каромат кўрсатишга, ўзининг ҳам, бошқаларнинг
ҳам капалагини учуришга кўнгли жиқиллаб турарди.
Унинг баданида йиғилиб қолган ҳаром қони қизиб, но-
аниқ, телба-тесқари истаклари хуруж қила бошлади. У
нима сабабдан ўттиз чақирим йўл босиб бу ерга келгани-
ни ўзи ҳам билмасди — ғов олдида мана шундоқ қаққа-
йиб туриб-туриб, кейин қайтиб кетгани келмагандир,
ахир. Йўқ, у нима мақсадда шунча йўлдан овора бўлиб
келган бўлса, ўша нарсани топиши керак.

Нариоқда шох қисирлади, Гуськов сесқаниб кетди.
Шундагина у яйловда, шумурт бутаси ортидаги катта-
катта қора ҳолли ёки ақенинча, катта-катта оқ холли ола
сигирни кўриб қолди. Ола-була қайин орқасида турган
Гуськов сигир ҳам қайинга ўхшаб ола-була бўлгани учун
уни олдин пайқаммаган эди. Сигирнинг ёнида онаси сиг-
гари ола, ҳали ёшига етмаган, уч ойли ёки тўрт ойли
бузоқ ўтлаб юрарди. Иш топилганидан хурсанд бўлган
Гуськов ҳайвонларни кузата бошлади. Сигир бўйинини
чўзиб, ердан ниманидир қидирарди, ҳолбуки майсалар
ҳали тузуккина чиқмаган бундай пайтда ўтга эмас, шуд-
рингга қорин тўйдиради, холос. Бузоқ буни онасидан кў-
ра яхшироқ тушунарди шекилли, онасининг олинига ёпи-
шиб, тумшугини нуқиб-нуқиб ҳўярди, бироқ сигир эм-
гани қўймасдан секин юриб, нари кетарди. Бузоқ яна
ёпишарди, шунда онаси ўгирилиб, шохсиз боши билан
бузоқни туртиб ташларди.

Гуськов бундан бир ой илгари отасини пойлаб тур-
ганида отхона қўрасидаги қулунни қандай кузатган бўл-
са, у буларни ҳам ана шунақа диққат билан кузатди,

энди унинг кўзи яна ҳам ўткирлашган, қулоғи динг бўлган эди, чамаси, бу беҳуда эмасди; у гўё бундан буён инсон учун фойдали бўлган уй ҳайвонига иши тушмаслигини сезаётганди, шунинг учун ҳам уй ҳайвонларини соғиниб қолган Гуськов уларга қанчалик узоқ қараб турса, юраги шунчалик қаттиқ орзиқаётган эди. Бошқа жудоликларга қараганда бу муҳим бўлмаса ҳам, аммо негадир ғалати туюлиб, наша қилаётганидан, у бунга қандайдир кўника олмаётганди.

Сигир бир бало бўлгану боласини ҳовлидан эргаштириб келган, албатта: биронта бека ҳам эмадиган бузоқни бундай маҳалда далага чиқариб юбормайди. Сигир боласини ҳар қанча сузмасин, шарталамасин, бугун у уйга сутсиз қайтади. Гуськов хурсанд бўлиб кулимсиради, назарида бошқа биров эмас, худди ўзи бузоқни уйдан қочириб юборгандай эди. Агар у келмаганида бузоқ ҳам уйда қолавериши мумкин эди. Энди, модомики қочиб келибсанми, бўш келма бузоқча, уни эмавер, эмавер, сўнги томчисигача сўриб ол — кечқурун бекангга гап топилади.

Лекин секингина қишлоққа борадиган пайт ҳам бўлиб қолганди, қишлоқда унга ҳозирча ўзига ҳам маълум бўлмаган, аммо шуни деб келган қандайдир иш маҳтал бўлиб турган эди. Бироқ уни йўқламаган ерга кун ботгандан кейин кириб борса яхши бўлармиди, аммо у кутишни истамасди, аввалгидек юраги орзиқиб, сабри чидамаётганди, бу иштиёқ борган сари безовта қилиб, ич-этини еяётганди. Гуськов ўзини ўтга урмаслигини, ақмоқона ишлар ҳам қилмаслигини биларди, агар иш чаппасига кетгудай бўлса, қочиб бекинишга кўзи етарди. Қуруқ қўл билан уни тутиб бўпсан.

У қўра ёқалаб эҳтиёткорлик билан бораркан, тез-тез тўхтаб, атрофга алангларди. Кўп ўтмай қишлоқ четига келиб қолди, қишлоқ кўриниши билан гармонь овози эшитилди. Гуськов шоша-пиша бугун оддий кун эмас, балки байрам — Биринчи Май эканини эслади. Уни қаранг-а: демак, байрам қилишяпти экан. Уруш кетаётган бўлса ҳам байрам қилишяпти, ўйнаб-кулишяпти, ҳу ана, қизил байроқ осиб қўйишибди, асраб қўйган гармонни топишибди, кечқурун тўда-тўда бўлишиб, уйма-уй юришади, ашула айтишади, ўйин тушишади, кўнгилларида борини чиқариб, ёзилишади, йўқ, кўришиб турибди, халқ руҳини ҳеч нима билан сўндириб бўлмас экан. Ҳозир Атамановкада ҳам ўйин-кулги қилишяпти. Гуськов ҳам ҳам эмади, хафа ҳам бўлмади — энди нимагаям хафа

бўларди! У қайтанга шубҳаланиб, ажабланди: байрам қилишяпти-я. Худди урушдан олдингидай, худди уруш бўлмагандай. Улар Гуськовнинг шу яқин-ўртада тентираб юргани билан ишлари ҳам йўқ, улар учун бу ерда у йўқ.

Бузоқнинг қандай қилиб қўрадан чиқиб кетгани энди маълум бўлди. Ҳамма ўйин-кулги билан банд. Бугун майда-чуйда ишларга ҳеч ким қарамайди: одамлар байрам қияпти. Гуськов қайрилиб орқасига қаради: ўтлаб, секин-аста қайинзорга қараб кетаётган сигир боя Гуськов турган ердан сал нарида эди. У нарироққа юрди, ногаҳон миясига даҳшатли бир фикр келди-да, яна орқасига ўгирилиб, бузоққа тикилди. Бузоқ, худди бир нима чаққандек ёки туртгандек, тепинди-да, шаталоқ отиб, ўзини бир томонга олди ва кўп ўтмай тинчиб, эринчоқлик билан думини силкитди. Гуськов ўгирилиб энди қишлоққа қаради — яйловга олиб келадиган йўл кимсасиз эди, шунинг учун у шартта орқасига қайтди.

Қуёш баланд кўтарилган эди, жазирама мусаффо ҳавода қуёшдан таралиб, борлиқни тўлдираётган енгил, шодиёна наво янгарди. Қишлоқ кўздан ғойиб бўлиши билан гармонь овози ҳам тинди-да, барча товушлар бири-бирига қўшилиб, кенг, бепоён, чексиз оқимга айланиб кетди. Гуськов ўзини тийишга уришиб, ошиб ўтмоқчи бўлган ғов олдида бирпас туриб қолди, яна бир оз қулоқ солиб, атрофига кўз югуртирди ва шоша-пиша, айни пайтда эс-ҳушини йиғиштириб олишдан қўрқиб, паст ғовдан ошиб ўтди. Гуськов йўл-йўлакай қуруқ хипчин топиб олди-да, пастликдан юриб, сигирнинг орқа томонидан борди, сигир уни пайқаб, бошини бурди ва катта-катта шилпиқ кўзларини унга тикди, сигирнинг кўзлари шунчалик шилпиқ, маъсум эдики, ҳатто Гуськовнинг кўзларига ёш келди. У сигирни хипчин билан уриб, ғовнинг тоғ томонга қараган тешигига ҳайдади, сигир итоат қилиб йўлга тушди. Бузоқ — калта-калта тўмтоқ шоҳли новвосча онасининг пинжига тикилди. Аммо сигир қўрадан чиққач, тўсатдан ўзини чапга, қишлоққа қараб урди, яхши ҳамки сигир қайинзорда тез чополмади, Гуськов уни қайтаришга улгурди. Сигир тўхтаб, жонжаҳди билан маъради, новвосча ўзини у ёқдан-бу ёққа ура бошлади, шундан кейин Гуськов ташвишланиб, баттар шошилди.

Гуськов сигир билан бузоқни эрталаб ўзи тушиб келган сой томонга ҳайдади. Андрей у ерда, хилват жойда бугун ҳеч кимни учратмаслигини биларди. Аммо сигир

худди шу томонга қараб юришни сира истамасди, у одамдан қутулиб, орқага қайтиш учун ўзини гоҳ ўнгга, гоҳ чапга урарди: новвосча ҳам иш чатоқлигини сезиб, она-сидан қолмасди. Сигир оғир-оғир нафас оларкан, йкки биқини чиқиб кетар, лабларидан сўлак оқар эди. Гуськов ҳам ҳансираб қолди, елкасидаги милтиғи халақит бераверганидан уни қўлига олди. Бу уч тирик жон ўрмонда ярим соатдан бери у ёқдан-бу ёққа югурарди-ю, аммо сой ҳали олис эди.

Бир-бирини алдашга уриниб, ҳар тўхтаганида сигир билан инсон бир-бирига нафрат билан қарарди: сигир ҳорғин маърарди, унинг оқ холларидан тер сиза бошлагани кўринди.

Обдан тинкаси қуриган Гуськов бошқача йўл тутиши кераклигини тушуниб қолди. У белидан камарини ечиб олди-да, сигирни ўз ҳолига қўйиб, новвосча кетидан пишиб кела бошлади. Бу ишни қишлоқдан олисроқда қилса яхши бўларди, албатта, аммо унинг бошқа иложи йўқ эди. Лекин новвосча ҳам тутқич бермади, охирги дақиқа шаталоқ отиб қочиб қолди. Гуськов камар ҳалқани бузоққа ташлаб, кетидан сакради, лекин улгурмади. Унинг жони ҳиқилдоғига келди, у чўзилиб кетган бу аҳмоқона овни биратўла тугатиб қўя қолиш учун милтиқ тепкисини босишга ҳам тайёр эди-ю, аммо ўзини сездириб қўйишдан қўрқиб, бу шаштидан қайтди.

Ҳарқалай омади келди: ниҳоят, у новвосчани чакалакзорга ҳайдаб кирди, новвосча буталар орасида тиқилиб қолганида Гуськов камарини унинг бўйнига ташлади. Новвосча чўккалаб қолди, ирғиб ўрнидан турди-да, сакради, чиқиб кетиш учун ўзини у ёқ-бу ёққа урди, аммо одам бундай пайтда қандай иш тутишни билади: Андрей иккинчи қўли билан бузоқнинг думидан ушлаб, буталар орасидан сургаб чиқди. Новвосча азбаройи қўрққанидан бўкириб юборди. Одам уни ўзига келишга қўймай, югуртириб сой томонга судраб кетди. Сигир маъраб, боласининг кетидан югурди. Новвосча энди аянчли маърарди, маҳкам қисилган томоғидан миёвлашга ўхшаш хириллаган, бўғиқ овоз чиқарди.

Гуськов нафасини ростлаш учун сой олдида тўхтади, у жуда ҳансираб қолганди. У бузоқни тоғтерак ниҳолига боғлади-да, сигирни ҳайдаб юборишга уринди, аммо сигир кетмади, у сал нарига қочарди-да, тўхтарди, кейин Гуськов бир неча қадам нари кетиши билан сигир яна боласи олдига келиб уни ҳидлар, ялар ва ҳозир ҳам ғанимат, камарни узиб қочиб қолиш керак, деб уни йўлга сола-

ётгандай боши билан туртарди. Онаси қўрқа-писа эрка-лаётганча дилдираб турарди: уринавериб қолдан тойган, тинкаси қуриганди, эси чиқиб кетганди, ҳеч нимани англамасди, сезмасди — у бутунлай адою тамом бўлганди.

Гуськов нафасини ростлаб олгач, яна бузоқни ечиб, судраб кетди. У муз сигирни тўхтатиб қолса деган умидда сойдан ўтиб кетмоқчи бўлди, йўқ, бундай бўлмади: сигир заррача ўйламай, улар кетидан музга тушди, оёқлари сирпади — унинг олдинги оёқлари икки томонга уқувсизлик билан йирилиб кетиб йиқилиб тушди, туришга кўп уринди-ю, туролмади, шундан кейин тиззалари сурилди, сурилди эмас, нариги қирғоққа сирғаниб борди. Гуськов яқин йўлатмай унга қўндоқ билан ўқталди, сигир жон-жаҳди билан олдинга ташланиб, қирғоққа чиқиб олди.

Энди Андрей қишлоқдан кам деганда уч чақиримча олисда эди. Гуськов ҳар эҳтимолга қарши бузоқни яна пича тоққа қараб судради, қуруқроқ, аммо панароқ жой топди-да, новвосчани яна дарахтга боғлади. Сигир нарида туриб, инсоннинг ҳар бир ҳаракатини кузатар эди. Ногаҳон Гуськов тутақиб, белидан болтани суғуриб олди-да, сигирга қараб югуриб қолди. Сигир пишиллаб оқсаб, оёқлари чалишиб, шохларни синдириб қочди, аммо Гуськов тўхташи билан у ҳам тўхтади. Сигирдан қутулишнинг сира иложи йўқ эди. Одам қайтиб келиб бузоқнинг ётганини кўрди, у шунчалик қолдан кетган эдики, ҳатто оёғида тура олмаганди. У қўрқиб, яқинлашиб келаётган одамга бошини бурди, одам болта муҳраси билан унинг пешонасига шундай тез ва аниқ тушардики, бузоқ хиёл «ҳим»лади-ю, боши биле этиб тушиб, тасмада осилиб қолди. Худди шу лаҳзада орқадан сигир бўкирди. Бутунлай қутуриб кетган Гуськов сигирни ҳам тинчитиш мақсадига унга қараб юрди, аммо сигирнинг ундан қочмаётганини кўриб, тўхтади. Бугун биттасини ўлдиргани ҳам етар унга, йўқса тиқилиб ўлиши мумкин.

У бузоқ терисини шилаётган пайтда сигир турган ерида одамдан кўзини узмас, ўз навбатида у ҳам одамни чўчиб кузатишга мажбур етар ва аҳён-аҳён заиф, аяичли маърарди. Буғи чиқиб турган, учиб-учиб қўяётган гўлтдан Гуськовнинг кўнгли беҳузур бўлди. У бузоқнинг икки сонини, яна бир парча лаҳм жойидан кесиб олди-да, ҳаммасини қолга тикди, қолганини эса, айиққа ўхшаб, бултурги ҳазон ичига кўмди ва устидан эски-тускиларни ташлаб қўйди. Гуськов кетиш олдидан сигирга сўнгги марта қаради. Сигир бошини сал энгаштириб, бояғидай

қимирламай тикилиб турарди, у сигирнинг кўзлари даҳшат билан боқиб турганини кўрди, бу сигирнинг дўқ-нўнисаси бўлмай, қандайдир бошқача, шу яқин орада юз берадиган фалокат эди. Гуськов жўнашга шошилди.

Гуськов қайтиб келаётиб, Каменный ороли рўпарасидиги ўрмонда тунади. Бу жой негадир Гуськовнинг юрагини жиғиллатиб, шу томонга тортиб турарди; кечга бориб Гуськов рамақдажон бўлиб қолди-да, бир амаллаб судралиб, бу ерга етиб олди. У ярим кечада Ангара томондан эшитилаётган муттасил гувиллашдан уйғониб кетди: музлар ёрилаётганди. Гуськов ҳайрон ҳам бўлмади, хурсанд ҳам: қопда ётган манави нарса гўё унинг жонини суғуриб олгандек эди. У ҳозир ҳам фақат гўшт деб бузоқни ўлдирдими ёки бу ерларга келганидан бери кўнглига маҳкам тугиб қўйган бирон-бир мақсадда шундай қилдими, ўзи ҳам билмасди.

Юқори оқимдаги қишлоққа кўчиб ўтган Гуськов бир ҳафтадан кейин бир куни туш пайтида Атамановка томондан тез-тез узилаётган пала-партиш ўқ овозларини эшитди. У уруш тугаганини тушунди.

16

Уруш тугади.

Кардадан чопар келди-ю, шу сўзларни қичқириб айтиб, узоқ кутилган хушхабарни бутун қишлоққа етказди. Кейин қишлоқ тўс-тўполонга тушиб қолди.

Биринчи бўлиб, одатдагидек, Нестор милтиғига ёпишди, унга бошқалар ҳам қўшилди — қасира-қусир бошланди, Атамановка бино бўлиб бунақасини кўрмаганди; хотин-халажлар бир-бирларига ёпишиб, шанғиллар, ув тортиб йиғлашар, бир лаҳзадаёқ сабр-тоқатлари тугаб, юракларидаги қувончлари, дард-аламларини одамларга тўкиб солардилар, болалар шу пайтгача бошларидан кечирганларига қараганда анча катта бўлган бу янгиликни ичларига сиғдира олмай гангиб қолиб, у ёқдан-бу ёққа югурар, бирининг кетидан бири келар, бу хушхабарга жавобан нима қилишни, уни қаёққа етказишни билмасдилар. Аммо шу пайтгача унча-мунча нарсага парво қилмайдиган катталар ҳам бу сафар ўзларини тутолмай, гангиб қолган эдилар. Дастлабки дақиқаларда йиғлаб-сиқташган, қучоқлашишган, бир-бирларини силкитишган одамлар, гўё бахтга бардош беролмаётгандек, эс-ҳушларидан айрилиб, бекордан-бекорга у ёқдан-бу ёққа юри-

шарди, тарқалиб кетишарди, яна тўпланишарди, нимагадир, қандайдир команда берилишини кутишарди. Қайқандир Нестор етиб келиб, байроқлар осиишни буюрди. Гарчи Нестор бир ой бурун ўзининг раислик ўрнини Максим Вологжинга бўшатиб берган, энди ҳеч қандай амал бўлмаса ҳам, аммо одамлар унга бўйсуниб, қизил мато қидиришга тушиб қолган эдилар. Биров топди, биров йўқ, аммо қишлоқ баҳоли қудрат ясатилди, одамлар йиллар бўйи асраб келган яхши кийимларини топиб кийдилар, болалар у ер-бу ерга — дарвозалар, уйлар устига ўзлари ясаган байроқчаларни осиб қўйдилар. Агафья Сомова ўтган йили кузда ҳалок бўлган ўғлидан қолган, аммо ҳали яхши, ўнгмаган қизил кўйлакни хомага боғлаб қўйди; отини елдириб келган Нестор унга ечиб ол, деб бақирди, аммо Агафья эшитишни ҳам истамади, ўзи йўқлигида ечиб олмасликлари учун эшик олдида пойлаб турди.

Эрталаб хўмрайиб турган ҳаво ҳам очилиб кетди: осмондаги булутлар тарқади, қуёш чарақлаб, ердаги барча нарсани оромбахш, хуррам нури билан мунаввар этиб қиздира бошлади.

Қишлоқдан варанглаб ўқ овозлари эшитилганда Настена Доно Василиса билан бирга яқиндаги сайхонликда олдинма-кетин қўш солиб, нўхатлик ерни ҳайдаётганди. Доно Василиса биринчи бўлиб нима гаплигини пайқайди, да, шоша-пиша отларни қўшдан чиқара бошлади, унинг кетидан Настена ҳам отларни чиқарди. Улар Атамановка айни қозондай қайнаб турган бир пайтда отларини елдириб келиб қолишди. Тутақиб кетган, ҳарсиллаётган Настена отларни дарвоза олдида қўйиб юборди, югуриб келиб уйга ўқдай отилиб кирди-да, қарияларнинг капаларини учуриб юборди: скамейкада ўтирган Семёновна қўрқиб, унга пешвоз турди, дераза олдида турган Михеич кескин ўгирилди — бу хушxabардан ҳаяжонга тушган қариялар, бошқа хабарни кутишаётганди. Остона олдидаёқ Настенанинг нафаси ичига тушиб кетди: у қайёққа югурипти, уларга нима демоқчи ўзи?

— Уқ узишаётганларини эшитиб қолдик, — деб тунтира бошлади у, шундоқ ҳам маълум бўлган нарсани. Кейин зўрга, таваккалга, гўё биров гапини бўлиб қўйгандек тугатди: — Фаҳмлаб қолдик.

— Эй худойим! — деб илтижо қилди Семёновна ва бутга қараб чўқиниб қўйди. — Наҳотки, шундай кунлайга ҳам етган бўлшак-а? Энди Андюшкамиз каейдалигини айтишай, ахий?

— Айтишади, кампир, айтишади,— деди Михеич, секингина Настенага қараб қўйиб.

— Энди ҳаммадини уй-уйига... оналайи, хотинлайи олдига жавоб бейиб юбойишади...

— Бирдан ҳаммага жавоб бериб бўлмайди.

— Нега бўлмайди?

— Нега эмиш... Ким билади нима бўлишини. Қўшинсиз қолиб бўлмайди.

— Анави уюшда ҳеч ким омонлик-сомонлик деб эълон қилмагани,— деди Семёновна бир оз жим тургач, эслаб.— Тугаган-тугамаганлигини ҳеч ким билмовди... Гейманлайни ташлаб ўзайо бўғишишганда, э, ундан ҳам баттай эди. Мундоқ тинчлик куннинг ўзи йўқ эди. Коммуна деб уюшишди, колхоз деб уюшишди. Бийон кун тинчлик йўқ эди ўжи.

Настена ён томондан хонасига ўтди-да, кийимини алмаштирди. Унинг ўша даладаёқ тоғдай кўтарилган, шодликка тўлган кўнгли ҳовлиқиб, одамлар ичига ундарди, аммо нимадир уни шаштидан қайтариб, бу сенинг кунинг эмас, бу сенинг ғалабанг эмас, ғалабага сенинг ҳеч қандай алоқанг йўқ, деб писанда қилиб турарди. Ҳамма-ҳамманинг алоқаси бор-у, битта Настенанинг алоқаси йўқ. Настена ўзини қаёққа уришини билмай, каравотнинг четига ёнбошлади ва одатдагидек қорнини сийпалади, аммо меҳри товланиб эмас, балки довираб, хаёли қочиб сийпалади — қўли шунчаки ўз ўрнини топди-да, жим бўлиб қолди. Кўчадан шовқин-сурон эшитиларди, кимдир тасира-тусир от чоптириб ўтди, бир нотаниш эркакча овоз дона-дона қилиб хиргойи қилди:

Пўлат отларда биз

Бутун далани кезамиз —

Ҳам ҳайдаб, ҳам экиб, йигамиз — қолмас хору хас.

Настена сакраб туриб, деразадан қаради: наҳотки, битта-яримта бугун урушдан қайтиб келган бўлса? Кўча ўртасида, болалар қуршовида Настенага нотаниш бир новча, қотма, фуфайкасининг олди очиқ, бош яланг мужик оёқлари чалишиб кетиб борарди. Настена меҳмонхонада Михеичнинг Семёновнага шундай деб тушунтиратганини эшитиб қолди:

— Кардадан... хабар олиб келган шу-да. Одамлар суюниб, нақ бурнидан чиққунча ичирибди. Ўзи ҳам нафсини тиймабди, йўқ... кўрар кун бор экан-ку...

— О-о-дам-лар!— ҳалиги мужик ўзини тутиб туриш учун қўлларини икки томонга ёзиб тўхтаркан, тўсатдан қичқирди.— Ҳамманглар намо-йиш-га чиқинглар! Гитлер капут!— у охирги сўзга монанд болохонадор қилиб сўкинди ва гўё бақиршидан қутулгандай, бошини чайқаб, гандираклади-да ашуласини давом эттирди:

Қадамимиз мустиди маҳкам,
Ҳеч қачон душман ҳам,
Республикамизда сайр этолмас.

Бу мужикнинг бақиршиши ҳам, бугунги кунга ярашмайдиган, вақти ўтган ашуласи ҳам Настенанинг юрагини баттар тилка-пора қилди; унинг ёниб, зирқираётган, изтиробга тўла юраги ўз хатосини тўсатдан пайқаб, қаёққа-қадир талпинарди, қафасдаги қушдай типирларди. Настена гов олдига борди ва бошини тўсиқ орасидан чиқариб, кўчанинг юқори чеккасида биров юрганини пайқайди, аммо юрган одам ким экан, деб қараб ўтирмади-да, орқасига, уйга қайтди. У бирров Андрейни эслади-ю, тўсатдан жаҳли чиқиб кетди: ҳа, ўшанинг касофатидан Настена эл қатори ғалаба нашъасини суришга ҳақи йўқ. Кейин Настена агар у урушнинг тугаганини эшитса, юраги баттар сиқилишини — ўзини ўйлаб юраги сиқилишини кўнглидан ўтказди ва дарҳол қушини йиғиб олди, шаҳдидан тушди, лекин ҳарқалай у алам билан афсусланиб, эрига ачинди, кейин бирдан бирга бўлиш учун унинг олдига боргиси келиб қолди. Улар бугун бирга бўлиши керак, албатта: эр-хотин қўш ҳўкиз, барча одамлардан, уларнинг оламшумул байрамларидан икковигина бир четда қолибди. «Ҳеч ҳам четда эмасман-да,— деди у хафа бўларкан, ўзининг тарафини олиб ва ўзини одамлар ичида тасаввур қилиб.— Нима, мен уруш йилларида ишламабманми, ҳаракат қилмабманми? Шундай кун келиши учун бошқаларга қараганда кам тер тўкибманми? Мана, ҳозир шартта боравераман-да. Боравераман». У ўрнидан жилмай тураркан, ўзини ўзи ундарди, гўё у бировнинг ўрнидан турғазиб, одамлар ичига жўнатиш учун қаттиқ туртиб юборишини кутаётгандай эди.

Чиндан ҳам унинг кутгани бўлди. Отнинг дўпир-дўпири, дераза остида так-таклаган овоз эшитилди, ҳамон аввалгидек тиниб-тинчимайдиган, гулдур Нестор эгардан осилиб, ойнани қаттиқ-қаттиқ тақиллатди-да, жон-жаҳди билан бақирди:

— Ҳой, тирикмисанлар, ўликмисанлар? Ҳамма қироатхонага, мажлисга! Йиғилиш-мажлис-нишонлашга! Михеич! Қаёқдасан! Настена!

— Ҳов, сал секинроқ,— деди Михеич, шошилмасдан дераза олдига келар экан.— Намунча бақирасан?

— Йиғилиш-мажлис-нишонлашга. Ғалаба муносабати билан. Шошилиш буйруқ бор. Ниманг бору ниманг йўқ — ҳаммасини ўзларинг билан қироатхонага олиб боринглар. Тўкмага. Тарасундан олиб бор, Михеич, аяма. Тарасундан олиб бор деяпман сенга, тушундингми?

— Тушундим, тушундим,— деб тўнғиллади Михеич.— Сенга тарасун бўлса бас. Бошқа ҳеч нима керак эмасми? Нуқул ичкилик бўлса сенга.

Аммо Нестор энди унинг гапини эшита олмасди, у алақачон отини елдириб кетганди.

— Вой, яйамаш-ей,— Семёновна чўчиб, томоғини тақиллатар экан, бошини чайқаб қўйди.— Улай, Агаповлайнинг ҳаммашиям жай шилишни яхши кўяди, аммо манавиниси гийт тентак.

— Борақол, Настена,— деди Михеич, осилган мўловини қимирлатиб ғамгин, хаёл суриб жилмаяркан.— Тарасун ҳам бор. Бора қол,— деди у яна бошини кўтариб дадилроқ.— Мен ҳам кейинроқ бораман. Бугун уйда ўтириш гуноҳ. Тарасун бўлса, ертўлада, ўнг қўлдаги тахта орқасида, ола қол. Бир байрам қилишсин. Сен ҳам байрам қил. Борақол.

— Тайашунни-ку бериб юбояшан, Андюшка келша, нима қиладан?— деб гапга аралашди Семёновна.

— Андрюшка келса— тоғамиз. У қачон келадую қачон йўқ? Бунақа кун бошқа қайтиб келмайди. Бор, Настена, ола қол!

Бу урушдан олдин бугдой яхши бўлган йилларда тайёрланган оддий самогон эди, аммо уни бу ерларда қадимдан бурятча сўз билан «тарасун» деб аташарди. Настена самогоннинг қаерда турлини биларди: у эрта баҳорда картошка олаётиб, ердан худди пилликка ўхшаб чиқиб турган тиқинни кўриб қолиб, пайпаслаб чирпит кўмиб қўйилганини пайқаган эди. Чирпитни ундан, Настенадан ҳам, бошқа бировдан ҳам яшириб қўйишмаганди албатта, шунчаки то вақт-соат келгунча кўзга ташланиб, берорга киши нафсини койитмасин деб яшириб қўйишганди. Кейинчалик Настена чирпитдан черакталиқ мишага қўйиб олиб, Андрейнинг қопига тиқиштирган эди: нариги билан бир-икки соат эрини овутади, далда беради,

кўзини жимирлаштиради. Ахир у бу ғам-ғурбат, кулфатлардан бошини қаёққа урсин-у, қандай қилиб ўзини чалғитсин? Уззукун ёлғиз. Ҳафталар, ойлар мобайнида якка ўзи. Настена эса, мана, ҳозир эл ичига боради. Нима, боришга ҳаққи йўқми? Ахир қўл қовуштириб тургани йўқ-ку, бунинг ҳам меҳнати сингган!

Семёновна ҳар қалай айтганини қилдирди; тўла бўлмаган чирпитдан ярмини банкага қуйиб, яшириб қўйишди, қолган ярмини эса, чирпитда кўтариб бориб, уялиб қолмаслик учун Настена уни бидончага ағдарди. Настена бидончани кўтариб кўчага чиқди-да, тўхтади, сал дадилланиб, худди кампирлар сингари секингина кўчанинг у томонига ҳам, бу томонига ҳам қаради.

Кўча кўпдан бери бунчалик ғала-ғовур бўлмаганди. Қирсатхона қишлоқ ўртасида, Гуськовларнинг уйдан уч ҳовли нарида эди, ўша ердан қаттиқ-қаттиқ ҳовлиққан овозлар эшитилиб турар, тутун буралар эди. Одамларнинг тўс-тўполонга тушиб қолганини кўрган итлар қутуриб, у ёқдан-бу ёққа югуриб акиллар эди, хўрозлар қанотини қоқиб қичқирарди, товуқлар қақағларди, чўчқа болалари чийилларди, эшиклар тарақлаб очилиб-ёпиларди, кўча эшиклар гижирилди, тўда-тўда бўлиб югуриб юрган болалар дупур-дупур қиларди. Аммо бу беҳуда тўполон, қий-чувлардан ташқари яна қандайдир бир ўзгача ёқимли, тиниқ, шодиёна, Настенага яхши таниш бўлган, аммо унутилганми ёки ҳеч ким эътибор бермай қўйганми, бир овоз жаранглаб, турланиб ёйилаётган эди. Настена бу овоз қаёқдан келаётганини қидириб, бошини кўтарди — сарой томида учта қалдирғоч қатор бўлиб ўтирар ва вижир-вижир қилиб, шўх-шўх сайрар эди. Булар ҳам вақтида учиб келибди. Билганини қаранг; кеча ҳам эмас, эртага ҳам эмас, айнан бугун-а. Жониворлар, учиб келибди, ёзни ўтказиш, ин қуриб, тухум босиш, бола очиш учун ўз ватанларига қайтиб келибди. Мана, тинчлигига раҳна солинган жонажон ерларда осойишта ҳаёт ҳам бошланяпти, бу дабдала қилинган, алғов-далғов бўлган, аламдийда ҳаёт бўлса-да, чиндан ҳам омонлик-сомонликдир энди. Кишининг ишонгиси келмайди: юракларни қон-зардоб, ваҳима босиб қолганидан бундай осойиш ҳаёт одамларнинг эсидан чиқиб кетган экан. Қалдирғочлар вижир-вижир қиляпти, нималарнидир ваъда қилиб, нимадандир миннатдор бўлиб, ўзларининг нозик биллур жомларини чалаяпти, аммо анави хабарни, уруш туғганини эса, билмаса ҳам керак. Эҳтимол, билар ҳам, эҳтимол, одамлар овозимизни эшитиб, бошларини кўтариб қара-

син-у, тамом, бугун барча қайғу-ҳасрат битганлигини тушунсин, деб атайлаб шошилиб учиб келгандир.

Шу пайтдан бошлаб, Настена юраги сув бўлиб, эриб кетаётгандек ҳис этди ўзини. Уни қандайдир қувончли, бемаъни ҳорғинлик, қандайдир ҳузур-ҳаловат, кўринган нарсадан таажжубланиш, ҳатто шу қалдирғочлардан ҳам ҳайратланиш туйғуси, ҳаммасидан ҳам кўпроқ — ўзини бошқалардан кам эмаслигини ва ҳеч нимадан қўрқмаслигини кўрсатиб қўйиш истаги вужудини қамраб олди.

Иннакентий Ивановичнинг беш қанотли, томи тик, баланд, кўркам уйи шундоққина қироатхона ёнида эди, уйнинг ярмида қариялар — Иннакентий Иванович билан кампири Домна, иккинчи ярмида эса асрандилари Васька (уларнинг ўз болалари йўқ эди) турарди, уйнинг Васька турган қисми улгайиб қолган Васькани фронтга олиб кетилгандан буён, икки баҳордан бери бўш эди. Уй бўш турса ҳам, кўриниши аввалгидек бўлиб, вақтида олов ёқишиб, қараб туриларди, дераза токчаларида гул ўстирилган туваклар турарди, деразаларнинг икки ёнида эса, пардалар кўзга ташланарди. Ҳозир қариялар уйнинг қайси қисмида туришини ҳам билиш қийин эди: Иннакентий Иванович ўзига тўқ турса ҳам, ейиш-ичишдан кам бўлмаса ҳам, беш-ўнга одамни кутишга қурби етса ҳам, меҳмон кутишга унинг ҳуши йўқ эди, шунинг учун бўлса керак, одамлар униқига камдан-кам кирди-чиқди қиларди. У ҳамиша ҳам ўзига тўқ эди. У мана шунақа фаровон ҳаёт учун туғилганди: худди баланд бўйли, норгул кишига ёш боланинг кийими тўғри келмагани сингари, унга ҳам бошқача ҳаёт тўғри келмасди.

Настена ўтиб кетаётганида дарвоза лўкидони шарақлади-ю, дарвоза кенг очилиб, Иннакентий Иванович кўринди. У анча яшарган, ясаниб олган эди, тўқ кўк френчининг катта-катта металл тугмалари ялтирарди, френчи остидан бўйнида ён ёқаси кўришиб турарди, шими ҳам худди шунақа тўқ кўк бўлиб, сал уринган, аммо ҳали бақувват, почаси яхши, ёш сигир терисидан тикилган, қатрон билан қалин мойланганидан хушбўй ҳид келиб турган этиги қўнжигга тиқилган эди. Настена Иннакентий Ивановични худди ўз қариндошидай кўриб севиниб кетди-да, унинг башанглигига ҳаваси келиб жилмайиб, унга томон бир неча қадам босди.

— Иннакентий Иванович, шу кунларга ҳам етиб келдик-а! — деб қичқирди у.

— Ҳа, етиб келдик, — деб сиполик билан жавоб берди у ва сўради: — Сеникидан ҳеч қандай хат-хабар йўқми?

— Йўқ,— Настена хахолаб унинг кўзига тик қараркан, жавоб берди.— Йўқ, Иннакентий Иванович. Ҳеч қанақа хат-хабар йўқ.

Настена ўйлаб турди-да, кейин қўшиб қўйди:

— Унинг қаердалигини балки сен биларсан, айта қол?

Иннакентий Иванович ўзини орқага ташлади.

— Мен қаёқдан билай?— деб таажжубланди у.— Сен, хотин, қаёқдаги куракда турмайдиган гапларни гапирасан-а.

— Бирон нимани билсанг — айтавер, Иннакентий Иванович, яширма,— деб яна қўшиб қўйди у ҳамон ўшандайича шубҳали хахолаб.— Агар бирон нимани билсам — сенга айтаман. Бундан хотиринг жам бўлсин, Иннакентий Иванович.

Қироатхона жойлашган ҳовлида оловлар ёқилиб, икки катта қозонда шўрва қайнаб турарди. Артелнинг янги раиси Максим Вологжин галаба муносабати билан колхоз қўйидан сўйдиртирган экан. Ғўлалар устига жойлашиб олган хотин-халажлар картошка артарди. Ҳовлига одам тиқилиб кетганди: бутун қишлоқ шу ерда эди. Бино ичига бир қатор стол қўйилиб, устини ким нима олиб келган бўлса, шу билан ясатилганди. Оз-оздан бўлса ҳам талай нарса йиғилганди: чуқур товоқларда карам, бодринг, хурмачаларда сузма, тарак, янги тутилган балиқ, қирилган турп, калач нонлар, булка нонлар, тухум, шумурт солинган яримта пирог — ҳеч ким ҳеч нимасини аямай, бор топган-тутганини кўтариб келган эди. Борди-ю, олиб келинган ичимлик етмай қолса, қуйиб ўтиришга яраб қолади, деб майдароқ болалардан бир гуруҳини қайин шарбатидан олиб келишга жўнатилганди; улардан тикроқ бир гуруҳ болалар Ангара лабида балиқ тутиб ўтирарди. Тутилган ҳар бир елимбалиқ, тошбош, ҳаммадан ҳам хариус дегани шу заҳоти тириклича келтириб столга қўйиларди, балиқчалар сакраб-сакраб гоҳ идишлар ичига, гоҳ полга тушарди. Деразалар ланг очиб қўйилганди, дераза тоқчасидаги патефон овози борича бақриб ашула айтарди, унинг ёнида Надъканинг Лидкаси патефон зеҳига кўксини босиб тик турарди. Надька ҳам картошка артаётганди. Настена унинг олдига келди-да, чўнқайиб ўтирди ва Надъканинг қўлидан ушлади.

— Шу кунларга етганимиз ростмикин-а, Надька?— деб кўзлари ёш овлаб турган Настена тантиқланиб сўради. Надька жавоб бермай кўзларини олиб қочди.

Настена Лиза Вологжинани топиб, уни қучоқлади.

— Қалайсан, Настена, қалайсан,— деди қозон олдида оловдан юзлари қизарган Лиза Настенага ўгирилар экан, хотиржамлик билан.— Хурсандмисан ишқилиб?

— Хурсандман.

— Андрейингни кутяпсанми?

— Кутяпман.

Настена одамлар олдида Максимнинг бўйнидан маҳкам қучоқлади-да, ўпиб олди, гангиб қолган, мамнун бўлган Максим:

— Яна ким? Лиза ийиб турганида келиб қолинглар,— деб қичқирди.

— Ийишимни кўрсатиб қўяман сенга!— деди Лиза ярим ҳазил, ярим чин қилиб.— Мен фақат Настенага индамадим-да. Шунда ҳам то Андрей келгунча дедим, аммо бошқалар тўғрисида оғиз оча кўрма.

Настена овози титраб, ялтоқланиб одамлар орасига суқилиб кирар, сал хижолат чекиб, гуноҳкорлардай жиламаяр ёки худди эси пастлардек ҳиҳилаб, сўрабми ёки эслатибми: «Шундай кунга етдикми, а?» деб шивирлар эди. У бундан ортиқ ҳеч нима дея олмас эди. Лекин бугун ҳаммаси айна муддао эди. У бировни қўлтиқлар, бошқалар эса, уни қучоқлар эди, у кўз ёши қиларди, унга жавобан бошқалар ҳам кўз ёши тўкар эди; агар кулгудек бўлса, бошқалар унга қўшиларди. Настена аҳён-аҳёндагина юз берадиган руҳий хасталиқдан лол бўлиб, эси кирарли-чиқарли бўлиб қолган эди. Унинг гоҳ йиғлаб-сиқташга, гоҳ шарақлаб кулишга, гоҳ гул-гул очилишга, гоҳ даҳшат ва қўрқувга солувчи оддий, тушунарли, зўр талаб, умри югуриб-елиш билан ўтадиган ҳаётга кўникиб қолган, бугун эса, умуман, гангиб, безиллаб қолган ҳис-туйғулари унга бўйсунмай қўйган эди. Шунинг учун одатда вазмин, кейинги вақтларда жуда эҳтиёткор бўлиб қолган, фақат жавоб беришни билиб, савол беришдан ўзини олиб қочиб юрадиган Настена дил амрига қулоқ солиб, у бошлаган ерга келди. Бир оздан кейин у хотин-қизларга ёрдам беришга ақли етмай, тайёрига айёр бўлиб қолганидан ўзини ўнғайсиз сеза бошлади. Унинг назарида, бугунги кун одамлар билан бирга бўладиган охириги кун эди, эртага эса, бир ўзи, кишини ютиб юборадиган жимжит зулмат нчида танҳо қоларди.

Ҳамма столга ўтирди. Максим Вологжин фронтовик сифатида ҳам, раис сифатида ҳам тўрга чиқди. Унинг бир томонига Нестор жойлашди, албатта, бошқа томонига эса, Кардадан келган чопар — аҳён-аҳёнда кўзла-

рини юмиб, қалқиб кетаётган, аммо яна силкиб-силкиб бошини кўтараётган киши жойлашди. Максим медалларини жиринглади, ўрнидан турди.

— Қадрдонлар!— деб у ингичка, худди ичида туриб қолган бир овозда гап бошлади, ҳамма сув сепгандек жим бўлиб қолди.— Қадрдонлар! Мен гапга чечан эмасман, ҳозир бошқа бировнинг гапини эшитсак бўларди. Қолаверса, нимани ҳам гапираман! Ғалаба қозонгандан кейин нимани ҳам гапиради киши! Бундай кунда айтиладиган гап ҳали ўйлаб топилганича йўқ. Бардош бердик, ёпирилиб бордик, йиртқич ҳайвоннинг, лаънати Гитлернинг умуртқасини синдирдик. Мен у ерда бўлганман, нималар бўлганини биламан. Юрагинг тошиб кетади...— Максим кўкрагини тўлдириб нафас олди ва титраб нафасини чиқарди.— Ҳаммангиз биласиз. Ҳозир менинг барча ўртоқларим, омон қолган жангчиларнинг ҳаммаси бундан буёнги ҳаётимизни изга солиш учун уйига ошиқяпти. Кўрган талафотимиз кўп. Уруш бўлган жойларда ерлар қабрлардан дўмпайиб кетган. Ер кўпайди-ю, аммо ишлайдиган одам кам. Нимасини ҳам гапирай?! Агар сизлар, бу ерда қолганлар бўлмаганларингизда, биз сира-сира бардош беролмаган бўлардик. Чунки мужик жанг қилади, аёл эса, уни едирик-кийдиради, мужик қаҳру ғазаб билан душманга ташланади, аёл эса, мужикнинг юраги тош бўлиб кетмаслиги учун минг чақирим беридан туриб, ўзи, оиласи биргаликда қалб қўри билан унинг юрагини илитиб, юмшатиб туради. Агар сизлар бўлмаганларингизда, бизлар ҳеч ниманинг уддасидан чиқа олмасдик, унда ҳозир манави кун ҳам бўлмасди. Мамлакатимиз улуг, бепоён мамлакат, аммо бизнинг Атамановка ҳам қараб тургани йўқ. Бизлар у ерда жанг қилган бўлсак, сизлар бу ерда ёрдам бериб турдинглар. Ўринларингиздан туриглар, қадрдонлар, шу бугунги кунимизга яхшилаб қарайлигу бир умрга эслаб қолайлик. Бунақа уруш шу чоққача бўлган эмас, демак, бунақа ғалаба ҳам бўлган эмас. Шунини нишонлайлик, халойиқ.

Стол атрофидагилар ўринларидан турдилар, стаканлар жиринглади, ҳамма оҳ тортиб, хўрсиниб, индамай жойига ўтирди. Настена стаканни уриштириш учун ёнида ўтирган Надькага чўзилган эди, аммо Надька ҳаммадан олдин ичиб бўлибди. Ҳайрон қоларлиси шу эдики, бу сафар у чурқ этмай ўтирарди, гап-сўзларга аралашмасди ва гўё азоб-уқубатли, аммо кўникиб кетилган ҳаёт тартиби нега бузилдийкин, деб бўладиган воқеани

тушунмаётгандай, атрофига диққат билан разм соларди. Бошқа ҳар қандай ҳаёт сингари унинг учун ҳам тинчлик керак эди, аммо шу тинчлик кун итиб келганида Надъка ташвишга тушиб, бировларнинг бахтли-ю, бировларнинг бахтсизлиги энди шундоққина аниқ-равшан бўлиб қолади, деб ўйлаётган эди.

Кардалик чопар отиб олгач, яна хиргойи қилишга тушди:

Қадамимиз мустаҳкам,
Ҳеч қачон душман ҳам
Республикамизда сайр этолмас.

Кимдир ҳазил йўсинида таъна қилиб деди:

— Ҳой, яхши одам! У уйига қандоқ кетаркин энди?

— У тагин уруш тугади, деган гапни ўзи тўқиган бўлмасин? Ахир ғирт маст-ку. Қайфда хаёлига ҳар нима келиши мумкин.

— Мен тўқибманми?!— деди чопар эшитиб қолиб ва ўрнидан тура бошлади, аранг қаддини ростлади, кейин кўзларида ёш йилтиради.— Мен тўқибманми?— деб сўради у ҳаммага бирма-бир маънос, илтижо ва жаҳл билан қарар экан.— Нималар деяпсизлар ўзи? Нималар деяпсизлар?!— қаттиқроқ бақирди у ва нафаси тикилиб, ҳадеганда овози чиқавермади.— Бичиб-тўқишга кимнинг ҳадди сиғаркан! Нималар деяётганларингни ўйлаб кўряпсизларми ўзи?! Мен... билиб қўйинглар деб отимни қора терга ботириб келдим. Ўз халқим номидан от чоптириб келдим. Э, раҳмат-е... Қайси ифлос шунақа дейди, ахир? Нималар деяпсизлар-а?!

Одамлар уни тинчитишга тушди:

— Э, йўқ, йўқ, ким тўқиган деяпти ахир... Нима, ўзимиз кўрмаяпмизми?

— Тўғри-да, шунақа дейишга кимнинг тили бо-
ради?

— Ахир, у келганида ҳушёр эди. Кейин шу ерда битта-яримтаси хурсандлигидан қуйиб бергандир-да.

— Бекорга одамни маломат қилаверасизларми... Йигирма чақирим ердан от чоптириб келиш ҳазилми.

— Қуйинглар унга, бир маза қилиб ичсин, биз уятсизларни кечирсин. Тўғри-да, шарм-ҳаё йўқ ўзи бизда...

Шундан кейин чопар бир стаканни сипқорди-да, одамларнинг узрини қабул қилди, сўнг ғалаба тўғрисидаги гапни қандай эшитгани ва Атамановкага келишга қандай рози бўлганини айтиб берди.

— Одамларимизнинг ҳаммаси ҳам бу гапдан хабар-дорми-йўқми?— деб баланд овозда сўради Максим, чунки, гала-говур кучайиб кетган эди.

— Ҳам-ма-си — ҳеч ким қолгани йўқ!

— Шундоқ қасир-қусур қилиб отишдики, ҳатто ўликлар ҳам эшитди.

— Бобо-чи?— деди ногаҳон эсига тушиб қолган Лиза.— Степан бобо-чи? У кечадан бери тегирмоннинг бир балосини тузатяпти. Бобонинг хабари йўқ-ку ахир!

— Уқ овозларини эшитгандир, ахир?

— Эшитгандирмиш-а! Бутунлай кар-ку.

— Яхши эмас, унга одам юбориш керак.

— Вой, бобо, рост, ҳозиргача урушиб ётибди.

Чопар «энг охирги одам — бобогача хабар қилиб, ўз бурчини адо этиш» мақсадида тегирмонга бориш учун ўрнидан қўзғалди, аммо уни ўрнига ўтқазиб қўйишди, қолишга кўндиришди. Нестор сакраб ўрнидан турди, унинг куни билан у ёқдан-бу ёққа чоптириб юрган оти ҳовлида ҳамон эгарлоқлик турарди, унинг кетидан икки йигит ҳам отилиб чиқди. Хотин-халажлар бошларини деразадан чиқариб, уларнинг кетидан қичқирди:

— Унга ҳеч нима деманглар. Тўғри бу ёққа олиб келинглар.

— Қўл-оёғини боғлаб олиб келаверинглар.

— Боғлаб-нетиб юрманглар, тагин ўлиб қолмасин.

Яна столга ўтирилди, яна ароқлар қуйилди, аммо бу сафар Иннакентий Ивановичнинг уйдан олиб келинган суслодан¹ қуйилди. Ҳамманинг ичида битта у ичкилик олиб келмаганди, у қулай фурсат келишини кутиб, суслоси борлигини эълон қилди. Одамлар Иннакентий Ивановичнинг суслоси эканини билиб қўйишсин-да, ахир. Аммо сусло чиндан ҳам аъло экан, у ютуми яхши, мазаликкина, кайфи ўткир. Хотин-халажлар оҳ-оҳ қилиб, лабларини чапилдатарди. Кейин урушдан олдин уни қандай тайёрлашларини, байрамларнинг қандай тўкин-сочин бўлишини, ўйин-кулги кимнинг уйдан бошланишини эслашга тушиб кетишди.

— Ҳали кўп ўйнаб-куламиз, сулувлар, ўйнаб-куламиз,— деб қичқирди хушчақчақлик билан юзлари қипқизил Максим, ярадор қўлини кўтариб қўйиб.— Одамларимиз қаерларда қолиб кетмади дейсиз! Ҳаммаси бўлади. Ҳадемай мужиклар келади...

— Кимники келаркин-а?— деб оҳиста, аммо аниқ-

¹ Дон ёки картошкадан тайёрланадиган ичимлик. (Тарж. изоҳи.)

таниқ, ҳаммага эшитиладиган қилиб сўради бир ўғил-часи билан бева қолган ёшгина Вера Орлова.

— Ахир...— Максимнинг тили курмакланиб қолди,— битта-яримтаси келади-да...

— Менинг билишимча,— деди ўрнидан туриб Иннакентий Иванович,— олти киши келиши керак.— У кўз югуртириб Настенани қидириб топди.— Дом-дараксиз кетган Андрей Гуськов билан бирга.

— Яна кимлар?

— Нима, ўзимиз билмас эканмизми? Сўраб нима қиласизлар!

Аммо Иннакентий Иванович санашга тушди.

— Меникини нега санамадинг?— деб бирдан жаҳл билан сўраб қолди Надька, Иннакентий Иванович санаб бўлгач.— Ёки у ёғини санашни билмайсанми, ҳисобчи ходим?

— Чунки сен қорахат олгансан,— Иннакентий Ивановични гангитиб қўйиш осон эмасди, у нима деб жавоб беришини биларди.

— Хўш, олган бўлсам нима қипти? Сен эса, уни саноққа қўш. У келади. Мен сенга айтяпман: у келади,— деди Надька иддао билан ҳаммага қараркан, қизишиб кетиб.— Мана кўрасизлар. Келмайди деб ўйламай қўя қолинглар. Бир куни келади-ю, ҳисобингни чиппака чиқаради. Шунинг учун ҳозирдан ҳисобга киритавер. Олти киши эмас, етти киши — ана шуиндоқ деб айт.

— Унда меники ҳам келади,— деди секин Вера Орлова ҳеч кимга қарамай.

— Сеникини билмайман, аммо меники келади.

Хотин-халажлар ўнғайсизланиб, бирин-сирин гапира бошлади:

— Ажаб эмас — шунақаси ҳам бўлади. Кардадаги қудам Настасьянинг...

— Айтишларича, Братскда бир хотиннинг эридан икки марта қорахат келибди, хатлар икки жойдан эмиш, бирида ундай ўлди, дейилган бўлса, бирида бундай ўлди дейилганмиш. Эри бўлса, худди осмондан тушгандай; қириб келганмиш... Ана, энди ишонавер.

Шу пайт тегирмончи Степан бобони олиб келиб қолишди. Нестор қўли орқасига боғланган бобони милтиқ билан олдига солиб олиб кирди. Кимдир ўйламасдан напириб юборган эди, у ҳам тентаклик билан шунақа қилибди. Бобо остонада қоқилиб кетди, қуюқ қалин қошлари остидаги кичик кўзларичи лоқайдлик билан стол атрофида ўтирганларга югуртирди, унинг кўзлари-

дан на таажжуб, на қўрқувни билиб бўларди, у гўё бу ердагиларни ҳозир бораману ўшаларни кўрамай, деб келган кишига ўхшарди.

Нестор бошини кўтариб, йиғилган халойиқдан кўра кўпроқ девордаги портретларга қараб жекирди:

— Хабарсиз унсур сизларнинг буйруқларингизга биноан олиб келинди. Тегирмонга беркиниб олган экан.

— Сенга сира ақл кирмади-да, Нестор,— деди биринчи бўлиб эс-ҳушини йиғиштириб олган Надька,— тагин ҳам шунақа аҳмоқ билан бош кўтариб юрибмизми-а?

— Бобожон!— деди бир неча киши бирваракайига.

Одамлар югуриб келиб, бобонинг қўлларини ечди-да, кўтариб олиб бориб ўтқазди. Улар бир-бирларининг гапларини бўлиб, оғизларини қариянинг қулоғига яқин қилиб қичқардилар:

— Бобожон, уруш тугади!

— Ургилай бобожонимиздан, қаерларда юрибсиз?

— Биз сизсиз бу ерда ўйин-кулги қиляпмиз, сизни эсимиздан чиқариб қўйибмиз, тагин жаҳлингиз чиқмасин. Ҳаммамизнинг ҳам эсимиз оғиб қолибди.

— Шу дегин, ўтирибмиз-у, қарасак, кимдир йўқ-да. Ким йўқ деб қолдик-ку. Қарасак, бобожонимиз етишмай турибди-да. Эй худо!

Қария индамай, хотиржамлик билан сочи ҳурпайган бошини у ёқ-бу ёққа буриб, тушуняпман, гуноҳларингдан ўтаман дегандай, шошилмай, маънодор ирғаб қўярди. Кўзлари ёш овлаб турган хотин-халажлар унга қарар экан, бирдан ўзларини тутолмай йиғлаб юбордилар. Фақат, ҳозир, Атамановкадаги охирги киши ҳам улардан нима бўлганини билгач, ниҳоят ўзлари ҳам уруш тугаганига ишондилар.

17

Ҳамма қайиғини сувга тушириб, у ёқ-бу ёққа бориб келиб турарди, аммо Михеич, худди атайлаб қилаётгандай, сира шошилмас эди. Унинг қайиғи ҳали ҳатто мойланмасдан ёлғиз ўзи қирғоққа тўнкарилиб ётарди. Настена оёғи куйган товукдай типирчилаб қолган бўлса ҳам қайнотасини қисташга юраги дов бермас эди: қайиқ унга нима учундир зарур бўлиб қолганини чолга билдириши мумкин эмасди. Аммо энди, эрининг олдига бориб келишга йўл очилган пайтда, Андрейнинг ҳоли нима кечаётганидан беҳабар ўтираверишга, индамай юраверишга унинг ортиқ тоқати қолмаган эди.

Настенанинг назарида модомики уруш тугадими, энди, шу яқин орада эрининг тақдири бир ёқли бўладигандай эди, демак, унинг ҳам, Настенанинг ҳам тақдирида бирон ўзгариш бўлади,— шунинг учун у зудлик билан эрини кўриши, унинг авзойини, ўзини қаёққа уришини билиши керак эди. Ана шу, эри билан учрашмай юрган, ҳар бири бир йилдай туюлган узоқ ҳафталарда Настена бир неча марта эрини тинчитиб, ўзи ҳам тинчиши учун унинг олдига учиб боришга ҳам тайёр эди: Настенанинг хаёлида энди, ёз ўзининг бутун кўркини кўз-кўз қилиб турган, ердан ўтлар ўсиб чиқиб, ўрмонлар яшил либосга бурканган, Ангара ҳам музлари кетиб, ўз ҳаракати, мовийлиги билан мафтун этиб, ўзига чорлаётган пайтда, инсон қалби ҳар қачонгига қараганда ҳозир, сал нарсага ҳам таъсирланиб, ийиб кетадиган пайтда Андрей чидолмасдан ўзини-ўзи бир бало қилиб қўядигандай эди. Настенанинг тушлари ҳам алоқчалоқ, пойинтар-сойинтар, мужмал эди: гоҳо номаълум, кўзга кўринмайдиган биров қитиқлармиш, у эса шарақлаб кулиб, шох ташлаб, оёғини қўлига олиб, кўрпа остига кириб беркиниш учун ўрнига қараб югурармиш: гоҳо Майка деган сигир билан сўзлашармиш, сигир унга бамаъни, пухта жавоб берармиш; гоҳо у ўзини, Иркутск ёнида болалиги кечган дамларни туш кўрарди, тушида у катта қиз эмишу турмушга чиқиб, Ангарада сузишни ўзига ўзи ўргатармиш; яна бир балолар. Настена бу тушлардан юраги дук-дук уриб уйғониб кетарди-да, қимирлашга қўрқиб, Андрейни ўйлаганича анчагача жим ётар, эрини севганидан гоҳ ғам-аламга ботар, гоҳ унга меҳри товланар эди. Настена раҳми келганидан уни севарди, севганидан раҳми келарди — бу икки туйғу бири-бирига омихта бўлиб кетганди. Шу боисдан Настена ўзини ҳеч нима қила олмасди. У Андрейни, айниқса, ҳозир, уруш тамом бўлгандан кейин қоралай бошлади, унинг назарида, бошқа омон қолганлар қаторида Андрей ҳам зиён-заҳматсиз қоладигандек туюлгани учун ҳам қораларди, аммо у гоҳо эридан жаҳли чиқиб, нафратланиб, *ғазабланиб қораларди-ю, яна ахир мен унинг хотиниман-ку, деб ҳовуридан тушарди. Модомики шундай экан, ё мен сен айтган одам эмасман, мени ҳеч қандай гуноҳим йўқ, деб бутунлай ундан юз ўгириб, бир четга чиқиб туриш керак, ё охиригача, ҳатто ўлимга ҳам бирга бориши керак. Ҳа, ўхшатмаса учратмас, деб бежиз айтишмаган. Унга минг чандон оғир, унинг тепасида энг расво, шармандали ўлим қанот ёзиб айланиб

юримди, бунинг устига ўзидан ёмон ном қолдирмаслик учун ҳеч кимга, бирон кишининг ҳам кўзига кўринмасдан юрганини айтмайсизми. Гуноҳкор, ким айтади уни гуноҳкор эмас деб! Асли ҳолига қайтиш учун у куч, иродани қаёқдан олади энди, ахир у қош қўяман деб кўз чиқариб қўйди-да. Шунақа куч, ирода учун ҳеч нимасини аямасди-ю, аммо уни қаёқдан олсин?

Йўқ, тезроқ Андрейни кўриш, нималарни ўйлаб юрганини билиш керак.

Настенанинг қорни анчагина чиқиб қолганди, у кечаси ухлаш олдидан қорнини очиб қаради, бинойидек дўспайиб қолгани сезилиб турарди. Настена қорнини секин, оҳиста силаб қотиб қолди, кейин шу кўйи сал нафасини ростлаб олди-ю, баттар қотиб қолди. Настена хаёлан жимгина қаёққадир, арши аълога чиқиб кетгандай, қандайдир ғаройиб, сокин бўшлиқда танҳо юргандай ва бу ёруғ оламдаги барча нарсани унутиб, ўзининг ҳар бир қатрасини кўриб, ҳис этаётгандай бўлар эди. Шунинг учун у секин-аста болага айланиб бораётган ҳомиласини ҳам кўриб турарди: ҳомиласи билан боғлиқ бўлган туйғуси ҳаммасини — ҳомиланинг қандай ётганини, қандай ялқовлик ва муттасил талабчанлик билан оналик шарбатини сўраётганини очиқ-ойдин айтиб турарди. Ҳомиласи Андрейнинг кўнглига боқиб ўғил эди, шунинг учун Настена бир оз чўчиди: агар қиз бўлганда эди, ака-укалар, опа-сингиллар туғилиб, ўзидан кўпайиб кетади, деб умид қилса бўларди, ўғил ёлғиз ўзи қолиши мумкин. Аммо у бу тўғрида сезирлик билан қорнига қулоқ солиб, қотиб қолгандан кейин, гўё ўзини ўзи бир четда туриб кузатган, арши аълодан ластга тушиб, қаердалигини, ўзига нима бўлаётганини ғира-шира англагандан кейин хаёл суриб қоларди. У иккиқатлиги сезилиб қоладиган кун келишидан қўрқарди, қўрқарди-ю, ўша куннинг тезроқ келишини истарди, унда қорнини танғиб, қисиниб-қимтиниб юрмасди, бир ўзи эмаслигини, қорнида боласи борлигини битта-яримта кузатиб, кўриб қолмадимикин, деб атрофга олазарак бўлмасди. Ҳа, ўша куннинг келишини кутиш ҳам Настенани қийнаётган эди. Настена ҳозир тўлишиб кетган, нарисин билан бир ой-бир ярим ой пайқашмайди, кейин ҳамма бирдан ёқа ушлаб қолади. Настена кўпинча, назарида, тақдир уни қандайдир тор кавакка зўрлаб киритаётгандай, то нафас ололмай қолгунича шу кавакка итараётгандай, кейин эса, эзилиб, бўғилиб, чалажон бўлиб қолган охирига дақиқада қаёққадир олиб чиқаётгандай бўларди.

Настена ана шу янги ҳаёт қандай бўлишини билмасди, бу ҳаёт унинг учун номаълум, тўрдай қоп-қоронғи эди.

Ангаранинг у ёғига ўтиш учун бир баҳона топиш керак эди, шунинг учун Настена бакенчи Матвей бува олдига жўнади. Унинг будкаси қишлоқнинг юқори четидан ярим чақирим наридаги баланд, тик жарликда эди. Матвей бува Иннакентий Ивановичнинг туғишган акаси эди, аммо ака-укаларнинг борди-келдиси унчалик эмасди. Ҳаммага маълум, машҳур Иннакентий Ивановични ҳурмат қилишарди, уни саводи бор эди, сиёсатни тушунарди, урушдан олдин у қаёққадир олис-олисларга бир неча марта бориб, нима гаплигини кўриб ҳам келган эди, аммо Матвей бувани исм-шарифини айтиб чақиришга эса ҳеч кимнинг тили бормасди, у шунчалик тўпори, содда, оддий эди, Матвей бува Атамановкадан наридаги Кардадан бешқа ерни кўрмаганди. У колхоздан алоҳида, мустақил яшарди, аммо дала ишлари қизиб кетган пайтда ҳамиша колхозчиларга ёрдамга келарди, айниқса, мужиклар ёқтирмайдиган нўхатни ўриб-йиғишни, пичан ўриб, ғарам босишни яхши кўрарди.

Настена Матвей буванинг олдига борди, кеча бува Максим Вологжиндан бир кунгинага одам бергин, бакенларни ёзги хизматга тайёрлаб, сувга тушириб, қўяйлик, деб илтимос қилгани Настенанинг эсига тушиб қолганди.

— Энди бутунлай кучдан қолибман,— деди у.— Бир ўзим эпполмаяман. Сўрамасдан битта-яримтани олиб кетсанг яхши эмас. Ҳозир экин-тикин ишларинг авжида. Мен ҳам, худо хоҳласа, ўрим-йиғимга қарашиб юборардим. Менда ҳам қолиб кетмасди.

Настена бу гапга эътибор бермаганди, энди бўлса, бирдан эсига келиб қолди: Матвей бувага мен қарашиб юборай бўлмаса, дейиши керак экан, шунда бир йўли топилиб қолармиди. Нега дарров эсига шу гап келмади-я? Тўғри, Настена сувда сузишни билмасди, шунинг учун сувда ишлашдан қўрқарди, аммо бир кунгинага амал-тақал қилиб чидаса бўларди-ку, ахир. Ҳозир шундан қўрқиб ўтирадиган пайт эканми?

У будкага кечки пайт, қуёш Ангара ортига, Андреевск қишлоғи жойлашган уфқдаги яланглик нишабига ўтиб кетгандан кейин келди. Дарёнинг ярмигача юпқа, билинар-билинмас соя тушиб турарди, аммо у ерда оқям дарёнинг қуёш нури тушиб турган ярмига қараганда тез,

кучлига ўхшарди. Қуёш нури тушиб турган ерда эса, сув ярақлаб кўзни қамаштирарди, ялт-юлт қилиб ўйнарди, гўё сув чалғиб айланиб, ошиқмаётгандай эди. Балиқлар — жон-жаҳди билан кетма-кет бир неча марта осмонга сакраб, ортларидан сув бетига доиралар ҳосил қилаётган майдаларидан тортиб, то қаердадир олисларда сувни салобат билан ёриб, мамнун шалоплатаётган катталарига — қандайдир ўзларича завқланиб, шувиллаб сузиб юрарди. Тик жарлик остида ҳали муз бор эди, ейилиб, четлари ўткир бўлиб қолган, тешилган, ифлос музлар эриб, қум ва тошлар орасида жилдираб оқарди. Соҳилда жонсарак, йўрга, абжир, ингичка думи узун қушчалар учиб юрарди, бу қушчаларни Настена туғилиб-ўсган ерларда синчалак, бу ерда эса жиблажибон дейишарди. Шунингдек, қирғоққа яқин ерларда майда балиқлар гала-гала бўлиб сузиб юрарди, буларни у ерда малёк, бу ерда эса уларни Ангарада учрамайдиган машҳур Байкал омулининг шарафига омулча атар эдилар. Омулчалар Настенанинг қадам товушларини эшитиб, сувни шапир-шупур қилганича ўзларини сув остига урди, улар бир айланиб, пича оқим билан сузди-да, одамни ўтказиб юборгач, яна қирғоққа ошиқди. Настенанинг тепасидан шувиллаб узунқанотлар учиб ўтди, ўткир рутубат нафасни бўғарди; ўз-ўзидан пайдо бўлган тўлқинлар дҳиста чўлпилларди, чунки ҳаво тинч, сокин эди: олисдан, Покосний оролининг юқори бурнидан сувнинг шовиллаши эшитиларди. Соя узайиб келарди, унинг ҳаракати кўзга ҳам ташланиб турарди. Қуёш ботиши билан ёруғлик бетига ниқоб тортилгандай бўлди-ю, шабада ҳам тинди. Энди Ангара у соҳилдан тортиб бу соҳилгача тез оқа бошлади; Настена бир қаричлик вақтидан бери сув ёруғ вақтдагига қараганда қоронғида тез, кучли оқади, деб ишониб келарди.

Матвей бува қайиқлар атрофида ғимирлаб юрарди, унинг бакенчи сифатида тўртта қайиғи бор эди, буларнинг ҳаммасини ўзи ясаган эди. Бакенлар соҳил тошловида сузишга тайёр қилиб қўйилганди, ҳаммаси — учта қизил, иккита оқ бакен янги мойланганидан ярақлаб турарди. Настена худди зинага ўхшатиб ўйилиб, тахта қоқиб қўйилган поғоналардан пастга тушди ва Матвей бува билан сўрашди, бакенларни астойдил қизиқиб томоша қилди.

— Хўш, буважон,— деб дарров сўради у,— Максим сизга ёрдамлашгани кимни берди?

— Кимни берди эмиш-а...— Бува шошилмай қўлини

сувда чайиб олди-да, иштонига артиб, қайиқдан бу ёққа чиқди.— Максим жуда қув йигит, кимни кўндирсанг, ўшани олиб кетавер, менинг эса, бунақа ишга одам тайинлашга ҳақим йўқ дейди.— Бува инқиллаб энгашида, оёғи тагидан бир нимани қидира бошлади.— Пиликни йўқотиб қўйганга ўхшайман,— деб тушунтирди у.— Қара-чи, сенинг кўзинг ўткирроқ. Этли пиликлар йўқ энди, уларни ҳеч ердан топиб бўлмайди. Ҳозиргина қўлимдан ушлаб турувдим-а, қаёққа ғойиб бўлди бу сабил?

Пилик қайиқ ичида, ўриндиқ остидан топилди. Бува уни чўнтагига солиб қўйди.

— Менга иккитасинигина тушириб олишга ёрдамлашишса бўлгани, қолганларини ўзим ҳам эплайман. Шерик бўлмаса, манави иккитасини тушириб бўлмайди. Биттаси орол ёнида, у ернинг суви, худо кўрсатмасин, жуда чатоқ, эплаб бўлмайди. Бошқа биттаси, у ҳам оқ қишлоқнинг нариги ёғидаги тепалик қаршисида, тақир бурунда. Утган йили уларнинг қаерда турганини билсанг керак, ахир. Қизилларини эса, бир ўзим ҳам секни эплайвераман. Бориб, битта-яримтани авраб олиб келмасам бўлмайди, чоғи, йўқса бугун бўлмаса эртага катер келади-ю, текшириб қолади. Бошқаларникидан ёмон бўлиши яхши эмас-да, ахир.

— Мени ола кетинг, буважон. Қўлимдан келганича қарашаман,— деди Настена ва яна баксиларга қараб қўйди, у энди юраги орқага тортиб, энг оғир оқ бакенларни ажратиб олган эди.

— Аммо,— деди бува секингина ва Настенага ишон-ишонмаслигини билолмай жимиб қолди.— Агар ҳазиллашмаган бўлсанг, нега олиб кетмас эканман. Бошқа кимни ҳам олиб борардим. Сен ростдан ҳам бормоқчимисан?

— Рост, буважон. Аммо кечқурун қайиқни бериб турасиз-да. Ороддан пича тол кесмоқчиман. Ўзимизнинг қайиғимиз ҳали ҳам мойланмасдан турибди.

— Э, тол керак бўлса, ўзим ҳам кесиб беравераман — шу ҳам иш бўптими!

— Йўқ, йўқ, буважон,— Настенанинг капалаги учиб кетди.— Ўзим шошмай кесавераман.— У қўрққанамни чол сезиб қолмасин деб қўшиб қўйди:— Майли, бир гап бўлар...

— Ихтиёринг. Хўп десанг, кесиб бераман, бунинг нимаси қийин. Худо сени менга қаёқдан етказди-я, қизим?— қошлари, киприклари ўнгиб, оқариб қолган Мат-

вей бува кутилмаганда иши ўнгидан келиб қолганидан хира кўзларини қисиб, хурсанд бўлганича пишиллади. — Мен бўлсам, энди кимга бориб ялинаман-а, деб бошим қотиб турувдим. Ҳеч ким ўзидан ортмайди. Аммо борадиган бўлсак, вақтлироқ борганимиз маъқул. Тағин ухлаб қолмагин. Ростдан келасанми, алдамайсанми?

— Келаман, буважон, келаман. Кун тиғи уриши билан шу ерда бўламан, ундан ҳам барвақтроқ келаман. Аммо сиз тағин Максимга ўзи бораман деди деб юрманг. Бир амаллаб кўндирдим денг. Эртага яна анави ер ҳайдашга сира боргим йўқ, жонимгаям тегиб кетди, сал дам олай.

— Э, ҳа, шунақа де. Ҳа, турган гап, албатта. Нима десанг шу-да.

Настена бутун кунни дарёда ўтказди. Улар тонг сал ёришиши билан йўлга отландилар, ҳаво муздай, салқин, жимжит, мудраётган эди, фақат олисдан ёйилиб оқаётган жойдан сувнинг шовиллашию оқимнинг сезилар-сезилмас чўлп-чўлпи эшитиларди, холос. Ангара қоп-қора, қуюқ кўринарди, соҳил жимирларди, икки қирғоқ ўртасида сув ёйилиб, худди мойга ўхшаб ярақлаб оқарди. Улар баркасга ўхшаш катта, оғир қайиқда кетишаётганди, аммо қайиқни ҳайдаш, кетидан оғир, бесўнақай бакенни судраш кўп куч талаб қиларди. Аввалига қайиққа арқон боғлаб юқори оқимга қараб тортишди, кейин Настена парракни бошқара бошлади. Матвей бува эса, қуйруқдаги эшакни эшди. Улар қирғоқдан бурилдилар, шундан кейин Настена сувга қарамасликка ҳаракат қилди, у кўзларини оёқлари остига тикканича ҳали замон ўрнидан туришга, бирон иш қилишга, Матвей бувага қарашишга тўғри келишини ўйлашдан қўрқиб ўтирарди.

Шу биринчи бакен билан улар анча овора бўлдилар. Улар сўзиб борар экан, озгина янглишдилару керакли жойга етиб олиш ўрнига пастроқда қолишди, дарё ўртасидан оқимга қарши сузиб, юқорироққа чиқиб олишга уринишлар эса, ҳеч қандай натижа бермади. Юқорига чиқишдан умидвор бўлиш ҳам кулгили эди, албатта. Бу ерда оқим жуда кучли эди, шовиллаётган сув сачраб, қайиқ четидан ошиб тушаётганди. Матвей бува аҳмоқлик қилгани учун ўзини койиб қаттиқ пушаймон қилди. Улар қайиқни соҳилга, энди яқинроқдаги чап соҳилга қараб ҳайдадилар. Настена ҳаммасидан ҳам ана шу соҳилга етиб олишга ошиқаётганди, аммо бакен билан ҳам, бобо билан ҳам бирга бормоқчи эмасди, албатта. Шундай бўлса ҳам улар соҳилга етиб олгач, Настена би-

рон баҳона топиб қолишга, мени кечга яқин келиб, олиб кетарсизлар, деб Матвей бувани кўндиришга юраги жуда-жуда орзиқиб кетди, шунда манави лаънати бакенни ҳам бемалол ўрнатишарди. Лекин Настена бундай қилиш мумкин эмаслигини биларди. Улар нафасларини ростлагач, яна юқорига қараб суздилар, аммо бу сафар анча юқорига суздилар-да, орқага қайтдилар, йўл-йўлакай олд томонга тутиб турадиган лангар тош ташлашди, шу сабабдан дам-бадам уни оқиздириб кетиши учун силташга тўғри келарди. Настенанинг қиладиган иши эшқак эшишу буванинг буйругига мувофиқ қайиқни бошқариб боришдан иборат эди. Бакенни кўнгилдагидек ўрнатишгач, Матвей бува энгил нафас олди ва чекди.

— Энг огири мана шуниси,— деб тан олди бува.— Буни ёқиш ва ўчириш учун ҳаммасидан олдин сузиб келаман. Кўрдингни, сув қандай қутуриб оқяпти. Ўзиям бир сўрса, сира тутиб бўлмайди.

Чиндан ҳам иккинчи бакенни осонгина ўрнатишди. Настена учинчисини ҳам ўрнатишга рози эди, ҳали вақт бор эди, аммо бува унамасдан унга жавоб берди.

— Бўлди. Иккитасига келишиб олувдик,— деди ичидан иккита бакен ўрнатилганидан хурсанд бўлган қария хушчақчақлик билан.— Анавиларидан бўлса-ку, ташвиш тортмасам бўлаверади. Мен ўзим уларни эртага секин олиб бориб ўрнатавераман. Энди борадиган ерингга боравер, ҳали вақт бор. Элтиб қўяйми ё ўзинг борасанми?

— Ўзим боравераман, буважон, ўзим.

— Ундай бўлса, ихтиёринг.

Матвей бува унга энгил, чаққон шитикни¹ тайинлади, аммо Настена ўша қайиқда қолди: у кун бўйи шу қайиққа ўрганиб қолганидан энди камроқ кўрқарди. Ихчам, энгил, сал тўлқин ва шабадага ҳам лопиллайверадиган шитикда бориш кўрқинчлироқ эди: ногаҳон ер бағирлаб эсадиган шамол туриб қолса ёки бирон бошқа фалокат рўй бериб қолса, тамом-да, гумдон бўлади. Тез борган жойга секин борса ҳам бўлади. Инсон ётган ўрнида ҳам, юриб кетаётганида ҳам тасодифан, қувиб келган ажалдан ўлиб қолиши мумкин, лекин албатта, ерда, оёғинг остида мустаҳкам замин бўлганида, ўпканг билан нафас олиб турганда жон беришинг керак. Настена фақат бир марта, урушдан анча олдин, сувга чўкиб ўлган одамни кўрган эди. Шу-шу ўша воқеа эсига тушса, аъзойи бадади живирлашиб кетарди.

¹ Кичик дарё кемачаси (тарж. изоҳи).

Настена бобони будка олдида туширди-да, чойга ҳам қарамасдан Ангарадан ўтиш ҳаракатига тушди. У энди бир ўзи қолгач, ниҳоят, турли гаплар гапириб (аслида битта ҳам тўғриси бўлмасди) деярли икки ой жудоликда яшагандан сўнг Андрей билан дийдор кўришиш онлари яқинлашгач, тараддулланиб қолди, шу лаҳзани киши билмас чўзиш, ҳаммасини аввал қандай бўлса, шу ҳолича қолдириш истаги тугилди. Ҳозир у Андрейга нима дейди? Уруш тугади, қишлоққа яна битта фронт-товик, собиқ партизан, камгап, ёши ўтиб қолган, олдинга отлиқ аскарликка олинган ва бутун уруш давомида от ёнидан жилмаган — аравакаш бўлиб хизмат қилган Лука Смолин келди, дейди-да. Михеич бундан уч кун аввал Андрейнинг қисматини сўраб, қидирув бўлимига хат ёзишга Настенани мажбур қилган эди, Михеичнинг ўзи у хатни почтальонга берганди. Семёновна ҳозир анча яхши, ҳатто қўлтиқтаёқсиз юрадиган бўлиб қолганди, ким билсин, ҳаволар исиб кетгани ёрдам бердимикин? Кампирнинг ўзи юриши яхши, албатта, аммо Настена кампирнинг юриб кетишида қандайдир бир бошқача, нохуш аломат борлигини сезаётгандай эди. Тагин нима? Қорни... Қорнини Андрейнинг ўзи ҳам кўради. Ҳа, айтгандай, яқинда ҳарқалай юрак бетлаб соатни Иннакентий Ивановичга сотди, турган гап, арзон-гаровга сотди, Иннакентий Иванович қанча берган бўлса, Настена ҳаммасини облигацияга тўлади: тўлов муддати келган эди, ундан қочиб қутулиб бўларканми.

Хўш, Андрей бу гапларга нима деркин-а? Унга ўзи нима дейди? Настена уни кўради-ю, учрашмай юрган пайтларида Андрейнинг ҳоли не кечганини, ичида нималарни ўйлаб юрганини — ҳаммасини гап-сўзсиз шундоқ ҳам тушуниб олаверади. Энди бу аҳвол узоққа чўзилиши мумкин эмас, ниманидир ҳал қилиш, бирон ердан бош суқадиган жой топиш керак. Хўш, қандай, қаердан?.. Яқин қолди, одамларми, худоми ёки ўзимми, бир ёқли қиладиган кун яқин қолди, аммо шу кун яқин. Бу ёруғ оламда ҳеч бир иш шундоқ қолиб кетмайди.

Қуёш ҳали тиккада бўлса ҳам, аммо сув анча салқин эди, шимолдан шабада эсарди. Настена доимо ёзда шамол қанақа қилиб оқимга қарши эсаркан, деб ҳайрон бўларди, хаёлида, кенг ёйилиб оқаётган сув қудратли ҳаракати билан ҳавони ҳам ўз кетидан эргаштириши керак эди.

Настена шошилмай эшкак эшарди, оғир кураклар бир кундаёқ одатланмаган кишига кор қилди: унинг қўл-

лари ловилларди, бир хилдаги узлуксиз ҳаракатдан елка-лари қотиб қолиб, сирқирар, жимирлар эди. Қулоғига сувнинг шовиллаши ёқимли урилар, гўё чалинган кичик қўн-ғироқчаларнинг тиниб бораётган майин, оҳанрабо жин-виллашига ўхшарди. Иккинчи овоз оғир эди,ғижирловчи бу кучли овоз ичдан сувни сураётган кураклардан чиқа-ётган эди. Дарё ўртасида эса, узоқ-узоқ ерларгача ҳамма нарса худди кафтдагидек кўриниб турарди, уйлар, ўрмон, осмон, адирлардаги экинзорлар, соҳил — ҳаммаси чай-қалиб, сузиб ўтиб кетарди, уларнинг ҳаммаси омонатга, ҳаммасининг ости ўпирилиб, дарё қаърига кириб кета-диганга ўхшарди. Ангаранинг баланд мовий осмонида кичик бир нуқта сингари қарчиғай парвоз қилар ва нима-гадир тикилиб, нимагадир жазм этарди. Шунинг учун Настена умрида биринчи марта негадир бу йиртқич қуш-га ачинди: қуш ҳам осонлик билан овқат топиб смайди, ахир. Настена, умуман, кейинги пайтларда бирон нима-ни — инсонни ҳам, ҳайвонни ҳам, қушни ҳам қоралашга ҳаққи йўқдек ҳис этарди ўзини, ахир ҳар жонивор ўз ку-нини ўзи кўради, кўради-ку лекин зинҳор-базинҳор ўз ҳаётини ўзгартиришга қодир эмасди.

Настена оролнинг қуйи соҳилини ёқалаб, бошқа то-мондан, қишлоққа кўринмайдиган томондан яна юқори-га сузиб борди-да, ниҳоят қайиқ тумшугини қирғоққа ти-ради. Энди ирмоқдан ўтиш қолганди, холос, бу эса, сузиб келган йўлига қараганда уч ҳисса кам эди. У тўхтади, аммо унинг тўхташи ҳоргинликдан эмасди. Настенанинг кукудини бир нарса — руҳий тушкунлик қамраб олаёт-ганди. Настена ўй-хаёллари ҳам, ҳис-туйғулари ҳам ара-лаш-қуралаш бўлиб кетганини сезарди, шу сабабдан у ҳовир бир Андрейни кўришдан қувонса, бир бу учрашув-дан, зулматдай қоронғи бўлган келажагига нигоҳ таш-лашдан қўрқарди. У сал ўзини қўлга олиб, эпақага кели-ши, шундан кейингина у ёғига бориши керак эди. Нас-тена шуурсизлик билан сувга тикилиб ўтираркан, зўр-зў-ранки жилмайди, шу жилмайиш билан бирга безовта кўнглига тасалли худди қуюқ мойдай қуйилиб келиши керак эди. Аммо у истаган тасалли қуйилиб келмади, пайдо бўлмади, шунинг учун унинг безовталиги босил-мади. Настена энди жилмайиб эмас, балки афти буж-майиб, Иннакентий Ивановичга соатни қандай сотганини ослаб ўтирарди. Бошқа ҳар қандай нарса унга таскин бериши мумкин эди-ю, аммо бу хотира уни сира овунтира олмасди.

Иннакентий Иванович соатни қўлида узоқ айлан-тириб кўрди, қулоғига тутди, кўзига яқин олиб келиб қаради, Настенага синчковлик билан тикилди. Кўринишидан соат унга ёққанга ўхшарди, аммо Иннакентий Ивановични соатни сотиб олиш истагидан кўра кўпроқ соатнинг сир-асорини билиш, унинг қандай қилиб, кимлар орқали бу ерга келиб қолганини аниқлаш истаги қийнаётган эди. У бирон нимани билдирадиган, равшанлаштирадиган бирон из-ёзувми ёки белги қолганмикин, шунинг яхшироқ кўриш мақсадида кўзига яқин олиб келган эди. Аммо йўқ, ҳеч қандай из қолмабди. У ҳовлиқиб қолганини яшириш учун бирпас индамай турди, ўзи ҳам кутди, Настенани ҳам интизор қилди ва ниҳоят, гўё шунчаки, йўлига сўради:

— Бу сенга қаёқдан келиб қолди? Нима, Андрей юбордимми?

Жавобини Настена олдиндан тайёрлаб қўйганди, шунинг учун ҳам у Иннакентий Иванович билан бекинмачоқ ўйнаётгандай деди:

— Қаёқда Андрей... Мен унга, Андрейга деб ўтган йили Кардада сотиб олгандим. Мана, энди сотишга тўғри келяпти. Облигацияга тўлайдиган ҳеч вақо йўқ. Келса, ўзи топиб олар. Олганимгаям юз пушаймон бўлдим ўзим ҳам.

— Ҳай, қанчага олувдинг?

— Икки мингга.

Настена унга, худди Михеичга айтганидек, бу соатни милтиққа алмаштирдим дейишга қўрқар эди: бунга ипнинг учини кўрсатиб қўйсанг бас, ҳаммасини чуватиб олади.

— Э, йўқ, менда бунақа пул нима қилади, — деб бошини чайқади Иннакентий Иванович. — Вой, сени қара-ю, тагин нуқул ўзларингни камбағалликка соласизлар. Икки минг-а! Шунча пулни топиб, худди икки сўм бергандай берибсан-қўйибсан-а. Кардада буни сенга ким сотди?

— Мен у одамни ўзи ҳам тузуккина билмайман. Бир ҳарбий одам эди шекилли, шинелда эди. Соат менга жуда ёқиб қолди, маҳкам ёпишиб олдим, кофтамни, шол рўмолимни сотдим, пул тўпладим, — деди ёлғон гапириб таваккалига Настена ва пинагини бузмай Иннакентий Ивановичнинг юзига қаради. — Ҳозир бўлса олармидим буни?

— Менда икки минг йўқ. Сенга ўхшаган бадавлат эмасман. — Иннакентий Иванович чамалаб ўзини гўл-

ликка солди ва боягидай диққат билан Настенани кузатди.— Мингни, эҳтимол, бир амаллаб топарман, аммо бошқасига кучим етмайди.

Настена ўйланиб, хўрсиниб, қўйди:

— Хайр, майли, минг бера қолинг. Ҳозир буни кимгаям сотардим бу ерда? Кардага бориб-келишга бир кун, бир кун ҳам гапми: икки кун кетади. Ҳозир бунақа ишга қўл тегармиди.

Иннакентий Иванович минг сўм санаб берди, лекин у Настенага ишонмади, ишонмаганини Настена ҳам кўрди. Унинг олдига бормаслик керак эди, аммо бундан бошқа кимнинг ҳам олдига борарди: Атамановкада фақат шунда пул бор эди. Бундан ташқари нимадир изм-ихтиёрига бўйсунмай, Настенани фақат ўшанинг олдига боришга қистаб турарди. Иннакентий Иванович ўзгалар изини искашни, дуч келган нарса тўғрисида бошқаларга қараганда кўпроқ, олдинроқ билишни жуда яхши кўрарди: мана, керак бўлса, ол, искайвер, ҳиди анқиб турган бу луқмани ўзим сенга беряпман. Ўша узун бурнинг билан хоҳлаганингча ҳидлайвер, ҳадемай, яна бир далил топиб бераман — қўрқмайман.

Аммо қўрқиш керак эди: Настена фаришта бўптимми. Винобарин, унинг қилаётган ҳар бир иши кўнгилдагидек чиқмаётган эди.

18

Андрейнинг ҳозир юқори қишлолда бўлиши Настенанинг эсидан чиқмаган эди, аммо у қайиқни нима қилишини билмасди: ё пастрга тушиб, уни анҳорчага яшириб қўйиши, ё орол қаршисидаги қирғоқ остида қолдириши керак эди. Нариги томондан кўринмайди, бу томондан эса борди-ю, битта-яримта келиб қолса, барибир яшириб бўлмайди. Шунинг учун яширмагани ҳам маъқул. Ангаранинг бу томонига ўтишига баҳона кам дейсизми! Тўқиш учун қайнотасига хивич кесиб боради, вассалом. Тол хивичлари эса, бу ерда мўл-кўл. Бир куни Михеич ҳам оролга бориб новда кесиб келинса, ёмон бўлмасди, деб айтганди, тўғри, у оролга деганди, соҳилга эмас, аммо ҳар икки жойнинг узоқ-яқинлиги деярли бир хил эди. Михеичга оролдан хивич кесдим дейди, у ажабланиди-ю, аммо бир нима деб эътироз билдира олмайди: ҳа, тўғри-да, ўзи айтганди, Настена эса, шу ишни қилибди. Агар Настена кўнгилдаги ишни қилиб борса, у нима деб ҳам эътироз билдирарди — Настенага, назарида, қаерга

борса, ҳатто овлоқ ерларда ҳам, одамлар ишонмаётгандай, зимдан разм солаётгандай туюларди.

Аммо бу сафар уни кузатишаётган экан. Настена сузиб келиб, қайиқ тумшугини қуруқликка тортиб чиқаргач, атрофга бирров кўз югуртириб, пастгина қирғоққа чиқа бошлаши билан ўнг тарафда сув устига гуж бўлиб осилиб турган буталар орасидан бир киши чиқиб келди. Настена унинг қандай чиқиб келганини пайқамади, фақат орқа томонда шағалнинг гижирлаганини эшитиб, чўчиб орқасига ўгирилди-да, қайиқ устига энгашганича кучаниб, уни тошлоққа силжитаётган кишини кўрди. Настена қичқириб юборди.

— Қайиқни нега шу аҳволда қолдирасан? Ахир, сув олиб кетади-ку,— деди у ва хиёл энгашиб, Настена томонга қараб юрди.

Бу Андрей эди. Қўрқув ва қувончдан ўтакаси ёрилган Настена даг-даг тиграб, оҳ-воҳ қилиб унга отилди, аммо Андрей уни қучоқлагани қўймади-да, тезроқ буталар орқасига олиб ўтди, бу ер Ангарадан кўринмас эди, буталар ортига ўтгач, унинг ўзи Настенани қаттиқ қисиб қучоқлади, оғир-оғир нафас олиб, юзига тикилди.

— Бугун келишингни билгандим, эрталаб билгандим,— у шунчалик яқиндан кўриб тургани учун кўзларини қисиб қарар ва ҳансираб гўлдирар эди.— Эрталаб ирмоқда одамларнинг овозини эшитдим, сенинг овозингни танидим. Келишингни пайқадим. Шунинг учун куни билан пойлаб ўтирдим. Кейин қарасам, сузиб келяпсан.

У Настенани яна ҳам маҳкамроқ бағрига босди.

— Секинроқ, айиқполвон,— деб Настена ундан ўзини тортди ва қорнини олдинга чиқарди.— Эзиб қўясан. Нима, кўрмаяпсанми?

— Борми?— Қисқа қилиб сўради Андрей бۇ хушхабардан маст бўлиб.

— Нима, бўтқа билан шишиб кетган деяпсанми мени?

Кулишни ҳам унута бошлаган Андрей ўхҳўлаб узукюлуқ, беўхшов кулди ва қориннинг таранглигини текшириб, уни куракдай келадиган кенг кафти билан оҳиста сийпалади. Унинг сийпалаши Настенага хуш ёқарди, у эркаланиб, чуқур тин олди.

— Ҳали ҳеч нима маълум эмас-ку,— деди Андрей.

— Маълум эмасмиш-а...

У Андрейнинг кафтини бола нимаси биландир тирашиб, дўппая бошлаган жойга олиб бориб қўйди.

— Маълумми?

— Бир нима борга ўхшайди.

— Ухшайди эмиш... Узинг ўхшайсан. Бор бўлганда қандоқ. Мен аниқ биламан: бу ўғил.

— Биламан эмиш,— деди Андрей ҳиҳилаб.— Сен қаёқдан биласан?

— Гаров ўйнаймизми, қиз эмас, ўғил бу!

— Аввал буни туғиб ол.

— Туғаман ҳам. Нега туғмас эканман? Ҳали ҳеч кимнинг боласи ичида қолиб кетгани йўқ.— Бу сўзлари Настенанинг ўзига ҳам қизиқ туюлиб, кулиб юборди.

Аммо у Андрейга яхшилаб зеҳн солар экан, ҳовуридан тушди-қолди ва кутилмаганда тез, белгиланган муддатдан олдин дийдор кўришишдан қувониб, ҳаяжонланиши босила бошлади. Андрейнинг юзи жуда чўзилиб, фақат бурни қолибди, ёноқларининг халта бўлиб қолгани ҳатто соқоллари орасида ҳам кўриниб турарди. Кўзлари киртайиб, косаси ичидан дард-алам билан тикиларди. Соқоли ҳам энди қора эмас, балки иркит, мош-гуруч бўлиб, чигаллашиб кетганидан баттар хунук кўринарди. У бошини ҳам сал энгашиб, худди доимо рўпарасига қараб ёки бир нимага қулоқ солиб тургандек, олдинга чўзиб турарди. Ҳа, худди шунақа эди. Сочини яқинда олибди, пийпасланиб олганидан сочи тутам-тутам бўлиб, нотекис осилиб қолганди. Кўзларини айтинг, ҳаммасидан ҳам кўпроқ Настенани кўрқитаётгани ана шу кўзлар эди: ўша охири марта учрашганларидан бери бу кўзлар шунчалик ўзгариб, ғам-ғуссадан қаърига тортиб кетган эдики, улардан сергакликдан бошқа ҳеч қандай маънони уқиб бўлмасди... Андрей Настенанинг юз азоб-уқубат билан қараб турганини пайқади-да, титраб кетди:

— Нима, ёқмаяпманми?

— Андрей...— Настена жавоб бермаслик мақсадида бошини унинг кўксига қўйди ва ўзи энг муҳим деб ўйлаган гапини бўғилиб, пичирлаб айтди:— Андрей, ҳали хабаринг йўқ: уруш тугади.

— Биламан,— деди у хотиржамлик билан.

Настена ўзини орқага ташлади:

— Қаёқдан биласан? Ким айтди?

— Салютларингни эшитдим.

— Ҳа-а, ўқ отишганди... тўғри.

— Энди кўзим билан қулоғим шунақа бўлиб қолган... у-зоқ-дан кўраман, у-зоқ-дан эшитаман.— У ё гапни чалғитмоқчи бўлди, ё чиндан ҳам мақтангиси келди.— Ўзимга-ўзимнинг ҳавасим келади. Эрталаб сизлар ҳали катта Ангарада эшкак эшаётганларингдаёқ сузиб

келаётганларингни билганман. Тагин ҳу анави ердан, тоғдан, қишловдан эшитдим. Ирмоққа чиққанларингдан кейин сени танидим.

— Мен бўлсам, сенга тишга босгулик даярли ҳеч нима олиб келмадим ҳам,— деди Настена бошқа нарса тўғрисида ўйларкан, секин, бегонасираб,— озгина нону тухум олиб келдим, холос. Сезиб қолишмасин деб қўрқдим.

— Менга ҳеч нима керак эмас, энди очдан ўлмайман, тайга боқаверади. Менга чивиндан сақлайдиган тўр бўлса бас, Настена. Ҳадемай чивинлар гужғон ўйнайди. Тўр бўлмаса, мени еб қўяди.

— Тўр... Рост-а, келиб-келиб тўрни эсимдан чиқарганимни айтмайсанми?

— Янаги сафар олиб келарсан.

— Олиб келаман...

Настена энди тўрни қаёқдан топсам бўларкин, деб ўйлай бошлади. Унинг, Андрейнинг от думидан қилинган эски тўри алақачон титилиб кетганди, уйда ортиқчаси йўқ эди. Қаердан бўлса ҳам топиш керак: чивинлар йиртқич ҳайвонлардан ҳам баттар, у эса бу ерда бир ўзи, чивинларнинг ҳаммаси шунга ёпирилади.

Улар ҳамон бўйлари баравар келадиган, барг ёза бошлаган ёш қайин ниҳоллари ёнида, бир-бири билан бақамти тик оёқда туришарди. Қайинларнинг пиндиқ ёриб чиққан найчасимон барглари ёзила бошлаганди, аммо улар ҳали кичик, буришиқлари чуқур бўлиб, қуёшда оқиш товланарди.

Қайин ниҳоллари орасидан Ангара кўринарди. Қишлоқни орол тўсиб турарди; қуёш оғиб, у ерга қия нур сочарди. Бу ерда соҳил кенг, чиройли эди — одам кўзидан пана, кимсасиз, сув томон хиёл нишаблиги бор жимжит майсазорларнинг у ер-бу ерида шумуртлар, қайинлар тарвақайлаб ўсиб ётарди. Ўтлар ичида елкаси бурундуқларникига ўхшаган йўл-йўл, бўйни узун қандайдир майда қушчалар чуғурламасдан пир-пир этиб, учиб-қўниб юрарди. Фақат олисда, аммо шу қирғоқнинг қаеридадир какку анчадан бери бир зайлда «кук-ку, кук-ку» деб сайрарди. Настена ҳали сувда сузиб келаётганидаёқ каккунинг сайрашини санамоқчи ҳам бўлди, аммо қўрқди, мана, энди унинг сайраши икки юзтага этиб қолди, истасанг, шунча йил яшайвер¹.

¹ Русларда какку неча марта сайраса одам шунча йил умр кўради деган ақида бор. Бу ерда шунга ишора қилинган (Ред. изоҳи).

— Хўш, энди қишлоғга борамизми йўқми? — деб сўради Андрей негадир атрофга алаңглаб.

— Анча олис-да, — деди Настена тутилиб. — Қайиқни қолдириб кетсам, битта-яримта ҳайдаб кетиб қоладими.

— Бу ерда ким ҳам...

Настена қайиқнинг олдига тушиб, унинг тумшуғидан озиқ-овқат ўралган тугунчасини олди. Лекин улар ҳарқалай қишлоғга бормадилар; шу ерда ўтириш учун жой қидирдилар, улар ўрмоннинг хилват яланглигида ётган гўлага дуч келдилар, гўла суяк сингари оппоқ бўлиб, тарам-тарам ёрилган, аммо қаттиқ эди. Улар шу гўлага ўтирдилар. Настена тугунчани Андрейга берди; Андрей қаергадир олисга қараб, тугунчани ечди, аммо нонни кўрди-ю, ўзини тутиб туролмай нонга ёпишди. Настена унинг очкўзлик билан нон ейишига қарамасликка ҳаракат қиларди, шунинг учун у сирғаниб, гўладан ерга тушди ва қайиқда қотиб қолган оёқларини бемалол узатди, аммо у дам-бадам бошини кўтариб, зимдан Андрейга кўз қирини ташларди, у Андрейдан ҳам, унинг оч қолганидан ҳам ҳайратланиб, ҳанг-манг бўлаётгани йўқ эди, у ҳозир соқолига илашган нон увоқларини териб оғзига солаётган ана шу жулдурвоқи, ўзиб-тўзиб кетган кимсани деб тунларни бедор ўтказганига, кучи борича унга талпинганига ҳайрон бўлаётган эди. Ё раббий, инсон туйғуси ҳам шўнчалик инжиқ, муросасиз бўладими! Қаранг, у нақадар талабчан, нақадар ўзгарувчан! Ҳали Настена мана шуни деб, шу одамни деб сузиб келдими, шуни деб изтироб чекдими, гаҳ деса қўлига қўндирадиган қилиб олган одам шуми ҳали? Ишониб бўлмайди. Настена хаёлларини жиловлади. Андрей ҳам фронтдан келиб, уни биринчи марта кўрганда: мен кимни деб қочиб келдим, кимни деб шу номаъқулчиликни қилдим, деб сўрамаганикин? Ахир, Ангарадан эмас, ундан даҳшатлироқ нарсалардан кечиб ўтишга тўғри келди-ку. Настенанинг юраги бедаво қайғу-ҳасратдан сиқиларди: инсон ўзи тўғрисида ҳеч нима билмайди. Шунинг учун у ўзига-ўзи ишонмайди, ўзидан-ўзи қўрқади.

Какку эса, овозини ўзгартирмай, дарахтлар, дарё, тошлар, сизларга қанча умр керак? — деб бир зайлда сайрагани-сайраган эди. Оролга бош уриб оқаётган сув шовилларди: анча пастлаган қуёшнинг ён томондан тушаётган нурида дарахтларда эрта баҳордаги ўргимчак инлари йилтирарди. Кўкаламзорлар, яшил либосга ўранган дарахтлар кўзларни хумор қилиб сузилтирарди, нам, ўткир ҳидлар гупиллаб димоққа уриларди. Тепадан ялангликка

капалак учиб тушди ва қалин буталарга урилиб, анчара ча учиб чиқиб кетолмади. Аммо шохлар орасидан Ангара, ҳатто соҳилдаги қайиқ қуйруғи ҳам якқол кўриниб турарди, шунинг учун Настена тез-тез ўша ёққа қараб-қараб қўярди, у қайиқдан хавотир олиб эмас, умуман нимадандир қўрқиб, қандайдир муқаррар бир нимани кутиб қарар эди!

Андрей овқатланиб бўлди, шунинг учун Настена гап чалғиб кетмасин, деб дарров сўради:

— Уруш-ку тугади, энди нима қиламиз, а, Андрей?

— Билмасам,— деди у елкасини қисиб, бундан Настенаники жуда тутиб кетди, унинг назарида, Андрей «билмасам»ни жуда хотиржамлик билан айтгандай, у бирон нимани билишни истамаётгандай туюлди.

— Хўш, биз билмасак, ким билади? Ахир бирон нима қилиш керак-да, Андрей.

— Хўш, мени нима қил демоқчисан ўзи?

— Нега мен унақа дерканман... Мен эмас... Аммо... ё ҳеч нима қилмайликми, ёки бирон йўли борми? Айт-да, ахир.

У Настенага ўгирилди ва бирпас жим турғач, оғзига келганини қайтармай, дабдурустдан деди:

— Нима қилиш керак дейсанми? Сен туғишинг керак — сенинг қиладиган ишинг ана шу. Ўлсанг ҳам туққин, бизнинг ҳаётимиз, биздан қоладигани ана шу. Сенинг ихтиёринг ўзингда, аммо билиб қўй, сен туғишинг керак. Ана шунинг ғамида бўл.— У гапни дабдурустдан, ҳатто бир оз кескин бошлади, лекин овози бўғилиб қолди, Настена, умуман, унинг овози тез-тез ўзгариб туришини — ёки доимо бир ўзи индамай жораверганиданми, ёки бошқа бир сабабданми, гоҳ керагидан ортиқ қаҳрли, гоҳ шу ондаёқ худди йиғлаётганга ўхшаш аянчли бўлиб қолишини пайқади. Андрей йўталиб бўлиб, давом этди: — Хўш, мен-чи? Мен нима қилардим? Билсам-билмасам, сен эрим ўша ёқларда юрганида жин ҳам урмасди, деб хўп ўйлагансан. Йўқ дема, ўйлагансан, биламан. Ўзим ҳам шундай деб ўйлайман. Мана энди, уруш тугагандан кейин ўйлаб ҳайрон қоласан, киши. Ростдан ҳам ҳеч бало урмасмиди, омон қолиб қайтиб келармидим.— У Настенага энгашиб, юзини яқин олиб келди, кўзларини одатдагидан кўпроқ қисиб, яшириб, ваҳимали, бўғиқ овозда хириллаб пичирлади: — Борди-ю, бирон кор-қол бўлганида, сен билан ҳозир мана шунақа ўтирармидим? Ҳеч ким айтолмайди. Мана, мен эса, ёнингда ўтирибман. Шунинг учун мендан ҳеч нимани сўрама, мени бирон ишга ундама. Қў-

гимдан фақат бир иш келади. — У қаддини ростлаб, қўлини силтади. — Шошма, гапимни бўлма. Биламан, сенга ишонаман. Ҳў ўшанда сенга ёзгача дегандим. Мана ўша ёз ҳам келди. Ҳали яқингинада эди, олдимга қор-чапқинда келувдинг, бугун бўлса, мана, сувдан келдинг. Улим, Настена, бу буюм эмас, бари бир пешонангда боридан қочиб қутулолмайсан. Мана шу ердаги тўрт ой менга қирқ йилдай ўтди, устига яна ўзимнинг ўттиз ёшим. Мен сенга айтяпман, ўлим бу буюм эмас, аммо мен умрим беҳуда ўтмаганини билишим керак. Мен ҳали сенга керак бўлишимга, сенинг бу ерга мени деб эмас, ўзингни деб келишингга жуда-жуда ишонгим келади. Кўнглимнинг чигалини ёзай дейсан.

— Мен ҳозир ҳам кимни деб келганимни билмайман, — деб тан олди Настена.

— Ҳеч нарсага парво қилма, ҳаммасини олдингдан олиб орқангга ташла-ю, туғавер. Ягона нажотимиз — бола. Бу ишимга сен ҳам анча-мунча аралашиб қолдинг. Аммо — сен виждонли, шунинг учун безовта бўляпсан. Туғсанг — енгил тортасан. Бола сени мусибатдан сақлаб қолади. Бу ёруғ оламда боламиз ювиб кета олмайдиган гуноҳ бормини ўзи? Бунақа гуноҳ йўқ, Настена. Шунини билиб қўй. Ҳозирлик кўр, деб айтиш учун сени кутдим, ҳар соатда кутдим. Юрагингни тош қил-у, ҳеч нарса кўрмагандай, билмагандай юравер, одамлар нима дейишса деяверишин. Биламан, бош кўтариб юришинг қийин... аммо чида, Настена. Аммо болангга зиён-заҳмат етказма. Жуда тўлиб кетсанг, ғизиллаб кел, келавер. Ҳамиша кўзим йўлингда. Мен сени деб яшайман, бу ерда бошқа қиладиган ишим йўқ. Агар жуда тинкангни қуритадиган бўлишса — ҳаммасини ўлдираман, ҳаммасига ўт қўяман, туққан онамни ҳам аямайман...

У титраб-қақшаб, бежо кўзларини Ангаранинг нариги томонига тикар экан, бошини ичига тортди.

— Андрей! Андрей! — Настена қўрқиб кетди.

У паришонлик билан Настенага қаради ва симиллаб бўғувчи ғазабидан тушиб, сал ўзига келди-да, анчагача миқ этмай ўтирди. Настена ҳам нима дейишини билмасди. У ўзи эмасу бошқа бировга ўхшаб новда кесгани келганини, аммо кесишга ҳеч нимаси йўқлигини тўсатдан заҳархандалик билан эслади: на пичоқ олибди, на болта. Йўқ, уларнинг ҳар бири елкасида қўл-оёқли одамлардан биттадан эмас, бир нечтадан ўтирибди, шунинг учун бу одамлар уни турли томонга қараб тортишади, то гўрга элтиб тикмагунча бурда-бурда қилиб юбориша-

ди. Бу бечора бўлса, гўё ўз кўнглини салгина билгандай, яна одамнинг оласи ичида дейди-я.

Настена тагидан совуқ ўта бошлади, шунинг учун у ўрнидан туриб, гўлага ўтирди. Андрей унга яқинроқ сурилди, аммо Настена кутганидай уни қучоқламади, балки олдинга хиёл эгилиб-эгилиб тебрана бошлади. Офтоб ялангликдан кетиб, дарёга етиб қолганди. Қайиқ қўйруғида синчалак думини ликиллади, сакрарди — у учиб кетиб кўздан ғойиб бўлди-ю, яна шу заҳоти қайтиб келиб, бўйинини чўзиб, тез-тез сувга қарай бошлади. Шарқда, кунчиқар томонда оппоқ момиқ булуғлар пайдо бўлди, шунинг учун Настена ҳаво айниб қолмасайди, деб таъшишга тушди.

— Балки Ленага бориб келарман,— деди ногаҳон Андрей.

— Ленага?— ҳайрон бўлди Настена.— Нега?

— Ўша ерда бирга жанг қилган бир ошнам бор, Коля Тихонов.— У худди томоғига бир нима тиқилгандек қалқиб кетди-да, такрорлади:— Коля Тихонов. Тўғри, биз бошқа-бошқа взводда эдик: мен биринчида, у учинчида. Взводлар эса, разведкага навбатма-навбат борарди. Аҳён-аҳён учрашиб қолардик. Фурсат топилди дегунча, ҳаммамиз бирга бўлардик. У пайтда у ҳали бўйдоқ эди... Ундан яхши мужик чиқарди. Хушфеъл, содда йигит эди. Уддабурро, қўлидан келмаган иш йўқ. Кийиб турган кийимини ҳам, еб турган нонини ҳам аямасди. Юзидаги чандиғи ўзига ярашарди, кулдиргичга ўхшарди. Ёшлигида муштлашганда биттаси паншаха санчган экан. Биз ўша билан биттамыз ўлсак, омон қолганимиз бориб айтамыз, деб келишиб қўйгандик. У Ленадан, мен Ангарадан—ҳамюртмиз, орамиз олис эмас. У сал ғалатиноқ эди. Мен унга икковимизни ҳам ўлдиришса-чи, кейин нима бўлади, десам, у менга икковимизни ўлдиришолмайди, бундай бўлиши учун Ангара билан Ленанинг суви қўшилиб кетиши керак, деганди.— Андрей бир ҳиҳилаб қўйди-ю, чўзиб, узоқ тин олди.— Мен билагонлик қилиб, унга айтсанг-айтмасанг денгизга қуйилиб қўшилиб кетади дедим. У бўлса денгиз — бу ўлим, дейди. Дарёлар ўз ўзанидан оқиб тургандагина мавжуд бўлади, денгизга қуйилдими — тамом, ўлди деявер. Ўлгандан кейин биз ҳам бирлашиб кетамиз деганди. Бир куни тонгга яқин «қидирув»дан қайтиб келсак, менга Колянинг ўлигини олиб келишди, деб айтишди. Бориб шунини айтсаммикин деяпман-да,— деб тўхтамасдан гапида давом этди.— Қаерга кўмилганини биламан, эсим-

да бор, ўзим кўмганман. Ваъдага вафо қилиш керак-да...

— Қанақа қилиб борасан?— оҳиста сўради Настена.

— Ўзимни олисдан келган одам қилиб кўрсатаман. Унинг қишлоғи кичкинагина. Бирпас ўтираману гаплашиб, қайтиб келаман. Кўмганимизда йиғламадим, у ерда бунақа одат йўқ. Яқинда эсимга тушиб қолди, шунда кўз ёши қилдим. Ахир, юрагим тош эмас-ку, Настена. Агар тош бўлса, яхшироқ бўларди, ҳеч ниманинг қайғусини қилмасдим. Ўйлайвериб-ўйлайвериб жинни бўлиб кетасан, мияннга келган фикрлар бир-биридан баттар... Узиб олади, ҳа, узиб олади... Баъзан борайину таслим бўлай деб ўйлаб қоламан, қилмишингга ярашасини олавер, қанча кўп бўлса, шунча яхши. Қилгилиқни қилдингми — жазонгни е! Ўзимга-ўзим қўл кўтаргандан кўра, тиқиб қўйишгани ҳам дуруст, кимга шу иш топширилса, ўша унимни ўчиради қўяди. Улар ҳам тинч, мен ҳам.— Настена бирон сўзни эшитмай қолмасликка ҳаракат қилиб, қотиб қолди, аммо Андрей шартта бошини кўтарди-да, қаттиқ-қаттиқ чайқади.— Йўқ, бормайман. Мен ўзимдан қўрқаётганим йўқ, ўзимга қолса-ку, кўксимни жон-жон деб ўққа тутардим-а. У ерда лоақал кўмишади-ку, бу ерда эса, кўмадиган одамнинг ўзи йўқ. Сизларни иснодга қўйишни истамайман. Агар боланинг мендан бўлганини билишса, сени тириклайин ейишади. Мени қўявер, менинг йўригим бошқа, хўш, сенинг эса нима гуноҳинг бор? Мана, туғасан ҳам, аммо бола гапга қолади, бир умр таънадан қутулмайди. Йўқ, бормайман. Сен бўлсанг, нима қилай дейсан. Нима, мен ҳам ўзимни нима қилай деб қийнамаяпманми? Сабр қилиб турамиз— маълум бўлиши керак. Ёки чиндан ҳам Ленага бориб келарман. Ёки қўрқсам, бормай қўя қоларман. Сендан узоққа кетишни ўйласам, юрагим орқага тортиб кетади, мен фақат сенинг ён-верингдагина тирикман. Эрталаб уйғонаману ҳозир Настена турдимикин-йўқмикин, деб ўйлайман. Кундуз кунлари дайдиб юриб, ҳозир Настена қаердайкин, деб ўйлайман. Настена мени яхши деб эслармикин, ё ёмон деб эслармикин, дейман. Кейин ўзимча сабр қил, Настена, сабр қил. Бировга индама. Яна, худо кўрсатмасин, оғзингдан гуллаб қўйма, дейман. Аслини олганда сен менга хотин ҳам эмассан, киши хотини билан уйида яшайди, сен менинг ёруғ жаҳонимсан, сен менинг бору йўғимсан. Сени мендан жудо қилиб бўлмайди.

— Унақа дема, Андрей, нега бунақа дейсан? — у Андрейнинг пинжига тиқилди ва адашиб эрталабми ёки кеч-қурунлигини ажратолмай қолган одам сингари юраги хижил қилувчи, тапвишли бир қувонч билан тепа бошлади.

— Гапим ичимда йиғилиб қолган, бўшатмасам бўлмайди. Эсингдами, Ильин куни¹ анҳорнинг нариги ёнидаги дўнгликдан пичан ўргани борган эдик? Ўз пичан-воримизда ўт камдек эди, шунинг учун ўша ёққа борувдик. Иссиқ эди, ўргимчак инлари тинкани қуритарди, қулочкашлаб чалги тортиб бўлмасди, текис ер йўқ. Энг ёмони — ўришни ҳам, ўрмасликни ҳам билмасдик. Байрам эди, чоғи. Одамлар ўйин-кулги қилмасди, аммо ишламасди ҳам. Шу куни чақмоқ чақай-чақай деб турарди. Эсингдами?

— Эсимда, нега эсимдан чиқаркан? Урушдан олдинги йили ёзда эди-да. Сен ўша ёзда ҳисобчиликдан кетувдинг, Иннакентий Иванович сенинг ўрнингга ишга кирувди.

— Ҳа-а, бир-биримизга ўқрайиб юрардик. Нима сабабдан, қайси ваздан ўқрайишиб юришимизни ўзимиз ҳам билмасдик. Ушанда сенга қараб бир нима дейину дилингни сиёҳ қилиб, бир йиғлатай деб ўйловдим. Агар йиғласанг, яна бир нима деб кўнгилдаги чигилимни ёзардим. Қарасам, сен ҳам лабингни қимтиб, кўз қирингни ташлаяпсан. Бундан, кел, қўй, шу жин ургур ишни ташлайлигу қишлоққа кетайлик, деган маънони уқиб олса бўларди. Йўқ, дилимиздагини сиртимизга чиқармадик, пишиллаб-пишиллаб қўйсак ҳам бир-биримизга индамадик. Шу пайт ногаҳон, худди томдан тараша тушгандек, момақалди роқ гулдираши ўрнига ёмғир ёғди. Шундай ёқимли, илиққина эдики, асти қўявер. Қаёқдан ёққанини билиб бўлмасди, ахир осмонда биронта ҳам булут йўқ эди-да. Осмонни кейин булут ёсди, унгача ойнадай тиниқ эди. Биз тўхтаб бир-биримизга қарадик. Эсингдами? Ушанда ёмғир ёққани жуда яхши, зўр бўлди-да, икковгинамиз бўлсак ҳам ишқилиб гижиллашиб қолмадик. Гўё биз олдин келганимизда бошқа эдигу ҳозир бир-биримизни энди кўриб тургандаймиз. Биттамыз ҳам эмас, иккаламиз ҳам бирдан ўзгариб кетдик. Шуни нимага йўйиш, қандай изоҳлаш мумкин? Ҳаммаси шу ёмғир туфайли, иш туфайли бўлувдими?

¹ 20 июль. (Тарж. изоҳи.)

— Сўнг нўхатга кетдик...

— Нўхатга кейинроқ бордик. Чалғини ташлаб, бир-биримизга илашиб кетдик. Ёмғир ҳам қандайдир ғалаги эди, тушяптию йўқ бўлиб кетяпти. Худди туман ёки қандайдир оби раҳматга ўхшарди. Ё ўша ёмғир бизни сеҳрлаб қўйдими ўзи. Нўхатга эса сен юр дединг, ўшанда дунёнинг нариги чеккасига десанг ҳам кетингдан кетаверардим. Мана шулар эсимга тушиб кетди-да, ахир...

— Ҳозир ўтирган шу ўзимизми, Андрей? Ё анавилар, ўт ўргани борган бошқаларми?

У бошини ёнига ташлади-да, оғир, чуқур хаёлга чўмди.

— Билмайман, улар ҳам, булар ҳам эмас, яна бошқалари бўлса керак. Уруш бўлди... Ҳаммаси бўлди. Йўқ,— деди ногаҳон бир сесканиб.— Бу ўзимиз, ўзимиз, Настена. Ҳозир ўзимиз. Бўлмаса, мен эсламасдим. Бу ўзимиз. Бу бутунлай йўқолиб кетгани йўқ. Ахир, фақат ёмонлик эмас, яхшиликларни ҳам кўрганмиз — тўғрими, кўргандикми?

— Ёмонликни эслаб нима қиласан?

— Ҳаммасини эслаш керак, Настена. Ҳаммасини эслаш керак, аммо ёмонлик уятли жойдай гап, уни бўлар-бўлмасга кўрсатмаслик керак.

— Эслайсанми?..

Қалб торларини ғамза билан чертиб ўтган хотиралардан сеҳрланган ва кўнгли тоғдек кўтарилган Настена энди ҳеч нимани: унинг кийимлари дабдала бўлиб ўзи озиб-тўзиб кетганини ҳам, кир-яғир юрганини ҳам пайқамасди. Бу унинг Андреи, кўз очиб кўргани, қувончли ҳаёт кечирган ўзининг меҳрибон кишиси эди. У шунчалик бахтиёр экан-а! Настена қуёш ботиш олди-дан ўрмоннинг нариги ёғида тарам-тарам нур сочиб, ҳаво қуюқлашиб, қорайиб, ўт-ўланлар совиб қолган пайтда ўзига келди. Настенанинг кўзи олдида қаёқдандир пайдо бўлиб қолган тилоғоч шохи қимирлаб турарди, сўғалга ўхшаган ғадир-будир, хунук куртаклардан чиройли нинабарг попуғи ёриб чиқаётганди. Ёнида Андрей ҳорғин пишиллаб ўтирарди. Настена ўзига келдию қўрқиб кетди:

— Вой худойим, уйга новдасиз боролмайман-ку! Ёнингда лоақал пичоғинг борми?

— Бор.

— Тезроқ юр.

Андрей уни кузатаётиб:

— Менга айт-чи, Настёна, мен бу ерга келганимдан кейин қишлоқдагилардан битта-яримтаси ўлмадими? Қорахат келмадими?— деб сўраганда Настёна эътибор бермади, бу гапнинг фаҳмига кейингина етди.

— Мен келганимдан кейин дейсанми?

— Ҳа.

— Чамамда йўқ, йўқ, ҳеч ким. Охиргиси Володя Сомов эди. Кузда қорахат келганди.

— Шунақа де.

У ўз гуноҳини енгиллатиш йўлини қидира бошлаганди. Шундан кейин Настёна нега, нима учун, деб ўйланиб қолди. Буни ўзи учун сўраяптими, ёки кўнглида бошқа бир гап борми?

19

— Вир неча кундан кейин Настёна яна келди, аммо бу сафар у, ниҳоят, Михеич сувга туширган ўзларининг шитигида келди. Эрталабдан эзиб майда, совуқ ёмғир ёга бошлади, шунинг учун далада иш тўхтаб қолди. У ўз томорқасида ер чошиб, бодрингга жўяк тортмоқчи бўлди, аммо ёмғир бунга ҳам қўймади, у бекорга ивиб, таъби хира бўлди. Шунинг учун у кун бекор ўтмасин деб аранг топган тўрини, чивинга қарши ишлатиладиган бир шиша қатронни эрига элтиб беришга, яна бир ташвишдан қутулишга жазм этди. У Михеич уйда йўқлигидан хурсанд бўлди, энди унга баҳона ҳам қидириб ўтирмайди, Семёновнага эса, балиқ овига бораман, деб қўя қолди — кампир анчадан бери, «мана, одамлай бинойидек, балик тутяпти, биж бўлсак, бу Ангаядаги омулнинг думини ҳам кўйганимиж йўқ», деб ҳиқиллаб юрган эди. Настёна пиёда борадими ёки қайиқда сузиб борадими, тушуниб бўлмайдиган қилиб бораман деди, ахир унисининг ҳам, бунисининг ҳам маъноси бориш-да. Семёновна жавоб беришга ҳам, уни тўхтатишга ҳам, рухсат этишга ҳам улгуролмади, Настёна эса, физиллаб ташқарига чиқди-да, тез-тез одим отиб, Ангарага жўнади. Эшаклар мўрча даҳлизидида сақланарди, ёғоч қозиқларга ўралган балиқ овлайдиган эски перемётлар¹ ҳам шу ерда ётарди. Настёна уларни олди-да, шоша-пиша соҳилга тушиб, қайиқни итарди. У юқорига қараб сузиш ўрнига қаттиқ-қаттиқ эшкак эшиб, шитикни пастга, оқимга қа-

¹ П е р е м ё т — осма қармоқ, бир неча ўнлаб қармоқ осилган узун ип бўлиб, бир учидан қозиқ қоқиб, иккинчи учига тош боғлаб, дарёга ташлаб қўйилади. (Ред. изоҳи.)

раб ҳайдаб кетди. Беш минутлардан кейин, шивалаб ёғаётган ёмғир худди парда сингари қишлоқни тўсиб қўйгач, у қайиқни дарё кўндалаңгига қараб бурди.

Ёмғир сувга шовиллаб келиб уриларди; дарё сурранг, хира эди. Орол ювилганга, хиёл бўртиб чиққанга ўхшарди, шу туришида паст булутни, ифлос доғни эслатарди. Осмон ҳам ювилган эди, тўғрироғи, осмон, умуман, йўқ эди, худди қуёш ботиб кетгандай, у ҳам қаёққа қадир ғойиб бўлганди, энди шу ер қорайиб турарди. Настена мартда, қутурган ва серёмғир бўронда қаердадир шу ерларда муз устида югуриб борганди: вақт ўтиб боряпти, унинг ҳаётида эса, ҳеч қандай ўзгариш бўлмапти, қишда ҳам, ёзда ҳам ўша ерга, унинг олдига бориш учун ҳавонинг айнашини кутишга тўғри келади. Настена резинали ёмғирпўшда эди, кофтаси устидан ташлаб олганди, лекин аллақачон ёмғирпўшнинг путури кетганди, шунинг учун ёмғирдан сақлаб қололмади, ёқимсиз сув елкасида тўпланиб, илиб, ичига сизиб тушарди. Ҳўл кофтаси куракларига ёпишиб, ғашини келтирарди; Настена дам-бадам елкаларини қимирлатиб, баданига ёпишган кофтасини ижирғаниб кўчиришга уринарди-да, эшкак эшиш маромини бузарди.

У Ангарадан ўтди-да, анҳорни қидириб топиб, шитикни ўша ерга ҳайдаб кирди ва юқорига қараб анча ергача итариб борди, кейин битта-яримтанинг кўзи тушмасин, ёмғирда қолиб кетмасин, деб қайиқни анҳор устига энгашиб турган, тарвақайлаган қайин остига қўйиб қўйди. У перемётдан биттасини олиб, иккинчисини қайиқда қолдирди ва қирғоққа чиқиб, ҳорғинлик билан нафас олди: уйдан қочиб чиқиб, мана, етиб ҳам келди, гўё кўз очиб-юмгунча етиб келгандай эди. Аммо у қайтиб кетиши кераклигини эсдан чиқармаслик учун ҳам перемётни олиб олди. Ҳозир уларнинг ҳамма иши ҳам телба-тескари эди: одатда одам олдинга қараб боришдан кўра, ўз изи билан орқага осонроқ қайтиб келади, уларники эса, аксинча. Қани энди Андрей ўз оёғига ўзи болта урган ерга қайтиб борсин-чи, боролмайди! Қани энди Настена ҳам бундан ярим йил олдинги Настена бўлсин-чи, бўлолмайди! Бугун яна қайтиб кетиш унга жуда оғир, ўша Ангара кўзига беш баравар кенг кўринади, эшкаклар ҳам ўша бўлса-да, жуда оғир бўлади, сув ҳам ўша, аммо даҳшатли, чуқур. Қани энди қайтиб кетмаса-ю, шу ерда, тегишли жойда, тегишли одам билан қола қолса, айёрлик ҳам қилмасди, ёлғон ҳам гапирмасди, бориға шукр қилиб, бемалол яшайверарди.

Настена қайтиб Ангарага тушди ва сув тез, тўғри оқиб кетаётган тошлоққа перемётни тортиди. Перемёт билан шу кунларда балиқ тутса бўлади, бир-икки ҳафтадан кейин сув тиниб, одатдаги меъёрига тушганида, бу перемёт ярамайди. Утган йили Настена муз кетгандан кейин бир неча марта ўз қиргоғига перемёт тортиб, ель ва хариуслардан тутиб келганди. Михеич эса, кексаларга хос камтарлик билан фақат мордани¹ тан оларди, балиқ тутишнинг бошқа усуллари ни сира назаринсанд қилмасди. Унга, Настенага эса, хўжакўрсинга бугун очидан ўлган энг майда ель балиқчалар бўлса ҳам кифоя қиларди. Энг муҳими, гапдан қутулиш учун далил керак, бошқалар ишонадими-ишонмайдими, унга бир пул. Ундай бўлса ҳам, бундай бўлса ҳам иш ҳар қалай ниҳоясига етяпти. Настена қоп-қорайиб турган жардан, илдиэларидан новдалар ўсиб чиққан тўнкаларни, юмшоқ ерни ағдариб чувалчанг терди, уларни қармоққа тиқиб, перемётнинг бир учи боғлаб қўйилган тошни сувга ташлади. Илин, балиқжон, катта бўлсанг ҳам, кичик бўлсанг ҳам, ишқилиб илингин-да. Настена кетар экан, агар ҳеч нима илинмаса, лоақал қармоқда қолган чувалчангни олиб ташламаслик керак, чиндан ҳам қармоққа чувалчанг тиққаним, ростдан ҳам балиқ овлаганим, бошқа иш билан шуғулланмаганим кўриниб турсин-да, деб ўйлаб борди. Михеич бадгумон одам, кўнглига ҳар хил гап келиши мумкин.

Ёмғир эзиб ёққани-ёққан эди; Настена, назарида, чўзиқ, қаттиқ гижирлаган нарсанинг ерга тушганини өшитгандай бўлди. Ўша нарса ҳали ўсиб, яхши етилмаган майса ичига шовқинсиз тушди, дарахтларнинг барглари совуқ егандай титраб турарди, Ангара устини, худди куздагидек, ёмғир аралаш қалин туман босган эди. Осмонда билинар-билинемас ҳаракат бошланганга ўхшарди, ё бу ҳам шундай туюлиб, бўшлиқни ёқтирмайдиган кўзлари олдидан сузиб ўта бошладимикин? Настена юқори қишлоғга бормаган эди, шунинг учун тусмол билан кетаверди — у аввалига қирғоқ бўйидаги ёски, ташландиқ сўқмоқдан юрди, тақир сўқмоқнинг икки ёнида ўтлар ўсиб ётарди, кейин тоққа бурилди. Назарида, у илгари ишлов берилган ерларни дарров топиб оладигандек эди, аммо нишаблиқда оқариб турган нарча-нарча ерлар кўп эди, бу ерлар ўзи азалдан

¹ Балиқ тутадиган сават. (Тарж. изоҳи.)

шунақами ёки ташландиқ экин ерими, билиб бўлмасди: у бир ердан иккинчисига, иккинчисидан учинчисига ўтиб, борган сари юқорига кўтариларди, аммо бинодан эса ҳамон дарак йўқ эди. Ёмғирда узоқни кўриб бўлмасди, у то булоққа дуч келгунича яна анча адашиб-улоқиб юрди, булоқни кўргач, пастга тушиши лозимлигини фаҳмлади ва қаршисидаги сийрак тоғтерақлар ичида қишловнинг вақт ўтиши ва қор-ёмғирдан қорайиб кетган тарам-тарам тахтали томини кўрди. Настена бир вақтлардаги сингари яна деразачани тикиллатди ва шу ондаёқ Андрей овозимни танисин, қўрқиб кетмасин, деб чақирди. Андрей яна ўшандагидай югуриб чиқди-да, уни ичкарига олиб кирди ва ҳўл кийимларини ечишда ёрдамлашди. Аммо гап бу сафар Настена биринчи марта қайиқда сузиб келиб, улар қирғоқда учрашган вақтларидаги қараганда бошқача бўлди.

Бунга Настенанинг ўзи айбдор эди. У Андрейнинг гапларига қулоқ солар экан, унинг таъсирига тушиб, у нима деяётган бўлса, ҳаммаси тўғри, унинг бу ерда яшириниб юриши-ю, менинг эса, у ёқдан бировга оғиз очмай юрганам маъқул, бундан бўлак чорамиз ҳам йўқ деб унга ишонди. Ҳа, у тишини-тишига қўйиб чидаши, индамаслиги керак, худди учи ўткир, қиррали тошлар орасидан ўтаётгандек, ҳар кунни юз азобда ўтказиши керак, қандайдир ҳали номаълум, ноаниқ нажот йўлига чиқиб олмоғи лозим. Аммо у ёлғиз қолди дегунча умидсизликка, ваҳимага тушиб, азоб-уқубатдан қон-зардоб ютарди: ахир улар нима иш қиляпти ўзи? Нима қиляпти, нимага ишонапти? Ҳақиқат — у тошлар орасидан, Ангаранинг ўртасидан, сув жуда тез оқадиган, чуқур жойдан гапирувчи дарахт бўлиб ўсиб чиқади. Ҳеч қандай куч уни яшира олмайди. Ҳарқалай Андрей бекиниб юрган еридан чиқиб, айбига иқрор бўлиб борса яхши бўлмасмикин? Ахир, эгилган бошни қилич кесмас дейишади-ку. Ахир, одамлар ҳам шундай гуноҳи азим қилган киши қайтиб бирон гуноҳ қилишга қодир эмаслигини тушунишлари керак-да. Шунинг учун у яна ўз олдида Андрейнинг соқоли патак бўлиб, халтадай осилган юзини, азоб-уқубатдан қаърига тортган тийрак кўзларини, ёйдек букилган, кир-чир кийимдаги эпчил гавдасини, ёмғирдан сўнг зах, қоронғи, ҳавоси тахир, диққинафас қишловни кўриб, ҳис этиб, алами янгиланди-да, титраб кетди.

— Печка ёқмайсан шекилли, а? — деб сўради у газабини босолмасдан.

— Бу ерда печка йўқ,— деб у оҳиста жавоб берди Настенанинг авзойини сезиб.

Настенани шундай қайғу-ҳасрат босдики, юраги қонга тўлди, аъзойи бадани латтадай бўшашиб, боши лўқ-лўқ қила бошлади, у инқиллаб деди:

— Андрей, балки кераги йўқдир, а? Бунақа қилиб юрмай, чиққанзимиз дурустмиди? Мен сен билан қаёққа бўлса ҳам, дунёнинг нариги чеккасига десанг ҳам кетаверардим, сен қаерда бўлсанг, мен ҳам ўша ерда бўлардим. Бундан ортиқ чидолмайман. Сен ҳам чидолмайсан, ўзинга бир қара, қай аҳволдасан, ўзингни ўзинг нима қилиб қўйдинг? Отиб ташлашади, деб сенга ким айтди? Уруш тугади... ахир, шундай ҳам ўлиб бўлдик-ку...

Настена шоша-пиша гапирар экан, Андрейнинг узоқлашаётганини, бақрайиб, заҳархандалик билан бужмайиб кетаётганини кўриб турарди. Андрей шундай деди:

— Мендан қутулгинг келиб қолдими? Хўш, хўш, майли.

— Андрей!— Настена қўрқиб кетди.

— Қутуласан, Настена, қутулиб қоласан,— у овозини гоҳ кўтариб, гоҳ тўхтаб-тўхтаб, гоҳ овутовчи бир оҳангда пасайтириб давом этди.— Гапинг тўғри—тинканг қуриб кетди, қачонгача чидаш мумкин, ахир? Киши ўз иззат-ҳурматини ҳам билиши керак. Ўзим тушуниб олишим керак. Қутулиб қоласан, Настена, аммо сен ўйлаганингдек эмас. Сен билан кетавераман деяпсанми?— у аввалгисидан ҳам баттароқ юракни сиқиб кулди-да, овозини баландлатди:— Ахир сени менинг ёнимга тургазиб, отиб ташламасликларини ўзинг ҳам биласан-ку. Сенга раҳмлари келади. Мени эса, отишади. Сенга ҳеч бўлмаса қорнингдаги боланг туфали раҳм қилишади. Кейин, жонгинам, бир ўзинг кетаверасан, шу билан виждонинг ҳам пок бўлади. Ҳа, чакки эмас.

— Бас қил, Андрей, бас қил деяпман сенга. Шундай дейишга уялмайсанми, а?

— Мен сени, Настена, ўзим қутқазиб қўяман. Ҳадемай, шу яқин орада, кўп куттириб қўймайман. Мен сени бир умр мана шунақа сарсон қилиб қўймоқчи эмасман. Модомики, гап шунақа бўлса, эртагаёқ ёки истасанг, ҳозироқ қутуласан, Ангара ёнгинамда. Кўмаман деб овора бўлиб ҳам юрмайсан. Арқончам ҳам бор, хў музлама пайтида тегирмонга кирувдим, ўша ердан арқонча топиб олувдим. Бақувват — беш кишини кўтаради. Сенинг қайиғингдан сакрайман, сен эса, то чўкиб кетгунимча қараб турасан. Ахир сен, барибир Ангарадан

кетишинг керак-ку, мени эса йўл-йўлакай ташлаб кетасан, ярим йўлгача сенга қарашиб, эшкагингни эшаман.

Настена, гўё ўзини ҳимоя қилаётгандек, қўлини кўксига босиб, эшитмаслик, тушунмаслик учун бошини сарак-сарак қилиб ялина бошлади:

— Мени нега бунча қийнайсан, нега? Мен сенга нима қилдим? Мен шуниси маъқулмикин дегандим... Ахир, мен сени йўлдан ураётганим йўқ-ку, мен ўзим ҳам билмайман. Миямга келганини айтдим-қўйдим-да. Сен бўлсанг, гапингни қара-я? Нега унақа дейсан?

— Менга ақл ўргатмай қўя қол, ўзим биламан. Мен сенга ўша дастлабки куниёқ дангал йўқ деб айтганман. Шунинг учун сен мени йўлимдан қайтаролмайсан, ҳаракат қилмай қўя қол. Ҳеч иш чиқмайди!— Андрей бақириб, ўзини тутиб туролмай, шундай қаҳр-ғазаб билан унга ёпишиб кетдики, Настена эсанкираб қолди.— Вой сендақа меҳрибондан ўргилдим, яхшилиқ қилмоқчи бўлибдилар-а. Биламан, мақсадинг нимā. Қанақасига гумдон қилиш йўлини топибсан-да. Чамаси, кечаси билан ухламай, ўйлаб чиққанга ўхшайсан. Бундан дуруст йўлини тополмабсан-да! Қўл-оёғимни боғлашганида чивин чақмасин, деб яна тўр ҳам топиб келибди-я. Ўзим эвини қиламан. Тўрингсиз ҳам эвини қиламан. Энди менга ҳеч нима керак эмас, ташийвериб жуда қийналиб кетдинг. Бас энди. Шунча ташиганинг ҳам етар, дамингни ол. Энди бу ерда қорангни кўрсатма, барибир мени кўролмайсан. Бу ҳам тўғри: хотинга боқим бўлиш — оғир! Аммо сенга яна эслатиб қўяй: менинг шу ердалигимни бировга айтсанг, барибир топиб оламан. Ўлсам ҳам қўлим ёқангда бўлади. Шуни унутма, Настена.

Настена уни гапдан тўхтатиш, ҳовуридан тушириш мақсадида унга томон қадам ташлади. Андрей жиркангандек, зумда афти буришиб кетди-да, бошини елкаси ичига тортди.

— Менга қара, Андрей,— деди у мулойимлик билан илтижо қилиб.— Менга қара. Йўқ, қарагин, юзингни ўгирма. Аввал қарагину кейин ўша сен айтган одамга ўхшайманми-йўқми, айтгин. Тепангда худо бор, Андрей, нималарни валдираялсан? Қани, айт: ўхшайманми?

— Балки сендан узр ҳам сўрашим керакдир ҳали? Оёғингга бош уриб, сени бекорга айблабман дейинми? Ё бошқа муддаонг бўлса, айт, қилайин.

— Узр сўрашининг кераги йўқ. Оёғингга эса, ўзим бош ураман, фақат бунақа дема. Айтган гапларингга ишонма, ўзингни-ўзинг алдама. Менинг раъйимга қара-

майди, деган фикр миянгга қаёқдан келиб қолди, ўзи, а? Вой тавба, гапингни қара-я, Андрей! Унақа дема, қўй, кераги йўқ... Сен яхшилаб қара, менга қара, мен шунақами-йўқми? Наҳотки кўрмаётган бўлсанг?

Кейин у кўзини Андрейдан узмай, йиглаб юбормаслик учун лабини тишлади, ўпкаси тўлиб, гуркираб келатган бўзлашдан ўзини аранг тутиб, қалт-қалт титрай бошлади.

— Демак, ўзимга ишонмайину унга ишонай... Жуда соз,— деб тўнғиллади у гангиб тескари қараркан. У ҳамма нарсадан, атрофдаги барча нарсадан жаҳли чиқиб, ўринсиз зарда қиларди.

Улар анчагача чурқ этишмади, ниҳоят Настена кетиш учун ўрнидан турди, аммо у эса, жойидан қимирламади, қандай турган бўлса, шундай тураверди — кузатгани бормади.

Настена бор-йўғи уч кунгина чидаб юрди. Кейин имконият туғилиши билан ҳеч кимга ҳеч нима демай, қайиқни сувга туширди-да, сузиб кетди, Андрейнинг шу ердами-йўқлигидан, тирик-ўликлигидан беҳабар юришга унинг ортиқ тоқати йўқ эди. Шунинг учун кечаси қоронғида Настена унинг дарчасини тикиллатганида Андрей чиққач, қувончдан ўзини йўқотиб бўйнига осилиб олди, Настена Андрейнинг шу ердалигини, тириклигини кўриб, бутун дард-аламини, қаҳр-ғазабини унутганди. Учрашувдан йиглаб юборишига сал қолган Андрей уни эркалаб ўтираркан, пушаймон қиларди, ўзини аҳмоқ дерди, хафа бўлма, айтган гапларимга ишонма, агар сен келмаганингга биронта қайиқ топардиму сени пойлаб юрардим, кечирим сўрардим, деди. Бу гаплардан баттар ийиб, эриб кетган Настена шундай деди:

— Агар сен ўзингни бирон нима қилсанг, мен ҳам ўзимни бир бало қиламан, шуни бир билиб қўй.

20

Кейинги ишлар ҳаммаси худди томдан тараша тушгандай рўй берди-қўйди.

Настена шанба кун и мўрчани иситди, эшикларини ёпди, Семёновнанинг аввал бўлиб чўмилмаслигини билгани учун улардан олдин мўрчага кетди. У эндигина бошига совун сурганида (Лиза Вологжина қаердандир бир кулча қора совун топиб, ўшанинг ярмини унга берган эди) кимдир келиб, даҳлизда ечина бошлади; Настена қотиб, таниш ихраш-сихрашдан қайнонаси

эжанини билиб олди. Настена Семёновна кириши билан мен ювиниб бўлдим деб чиқиб кетиш учун наридан-бери бошини чайиб олишга югурди, аммо кейин ўйлаб кўриб, бу ниятидан қайтди: модомики қайнонаси бир ўзи келибдими, демак, уни барибир кетказмайди. Йўқ, энди бошга тушганини кўз кўрар. Бу кампири тушмагур нега келдйкин-а, ахир сира бирга ювинишмаган эди-ку! Аксига олиб, худди билганда-я, ахир унга бу ерда ҳеч кимнинг кўзи учиб турмаганди-ку. Балки, чиндан ҳам атайлаб келгандир, чиндан ҳам билгандир: илгари кузатиб юрган бўлса, пойлаб келиб текшириб кўрмоқчи бўлгандир. Агар шунақа бўлса, ҳозир майна бўлади-да, Настена мўрчанинг бурчагига борди-да, шайка¹ билан ўзини тўсиб, қорнини ичига тортишга уриниб кўрди — дўппайиб чиқиб тургандан кейин уни қасққаям тортардингу қанақасига ҳам яширардинг? Юз қилсанг ҳам кўриниб турибди-ку, кўриниб турибди-ку ахир.

Аммо таажжубланадиган ери шундаки, бу сафар ҳамма иш силлиққина ўтиб кетди. Семёновна ё ҳеч нимани пайқамади, ё пайқаган бўлса ҳам ишонмади, унинг сабабини бошқа нарсага, келинининг қорин қўйганига йўйди, чоғи. Шундай бўлса ҳам чўмилишаётганда Настена кампирнинг икки-уч марта тикилиб-тикилиб қараб қўйганини пайқаб қолди, ана шунда у қорнини ичига шунчалик тортиб, шунчалик қисиниб-қимтиндики, кучанишдан ёноқлари тортишиб кетди. Кейин, кийиниб ташқарига чиққач, Настена афсусланди: яшириб нима қиларди? Жуда қулай, айна пайти эди, аксинча, у ўзининг бор гўзаллигини кўз-кўз қилиши, агар сўраса, бор деб айтиши керак эди. Ҳатто қайнонаси бошқа одамлардан эмас, ундан, Настенанинг ўзидан эшитганида, қайтанга яхши бўларди. Ҳарқалай қайноқ сув сепиб юбормасди, аммо бақириб-чақирарди, жиғибийрон бўларди — майли эди-да, аммо Настена ниҳоят уззукун кутиб юришдан, қўрқувдан қутуларди-қўярди, ахир бу қанча чўзилса, шунчалик даҳшатли, чидаб бўлмайдиган бўлади-ку.

Аммо мўрчага тушишнинг оқибати Настена учун ҳарқалай яхши бўлмади. Шундан кейин Семёновна уни қандайдир кўзини қисиб, зимдан зеҳн солиб кузатиб юрадиган бўлиб қолди, унинг бу қилиғи яхшиликдан дарак бермаслигини Настена биларди. Демак, кампир

¹ Ёгоч ёки металлдан ишланган тоғорага ўхшаш идиш. (Тарж. изоҳи.)

бир нимани пайқабди, бўлмаса бунақа қилмасди. Қайнона астойдил келиннинг пайига тушганди: кампир бир кунда йигирма марталаб қаққайиб туриб оларди-да, қаёққа, қаерга-кўз ташлаётганини ҳам яширмай, унга зеҳн соларди, Настена эса, бекинарди ёки қисниб-қимтиниб ёни билан лип этиб ўтиб кетарди, ё бўлмаса қўли билан қорнини пана қиларди, Андрейнинг кенг-мўл камзулини кийиб ўраниб оларди, ёки сал олдинга энгашиб, кўкрагини чиқариб юрарди. Қорни эса, кейинги пайтларда ошган хамирдай кўтарилаётганди, энди уни ҳеч қандай қувлик, айёрлик билан яшириб бўлмасди.

Бир куни кечки пайт, Настена билан Семёновна ёлғиз ўзлари қолишди, иккови ҳам рўзгор юмуши билан — Настена ҳовлидаги, Семёновна эса уйдаги юмушлар билан ғимирлаб юришганда Семёновна, гўё Настенанинг қорни дўппайиб қолганини биринчи марта кўраётгандек, шартта сўради:

— Шен, кижалогим, ҳомиладой эмашмишан? Нега бунчалик тайвайиб кетдинг?

Настенанинг юраги шув этиб кетди: мана сенга керак бўлса! Дард устига бу чипқонни кўр. Бўш келма, Настена. Энди тона олмайсан, яшириб юролмайсан. Шунинг учун ҳам Настена чўрт кесиб, ўша сўзнинг ўзи билан жавоб бериб қўя қолди:

— Ҳомиладорман.

— Вой ўлай!— деди чўзиб Семёновна таажжубланиб, у ҳатто шубҳаси бежиз эмаслигидан қувонди ва ногаҳон дардчил оёқлари билан физиллаб унинг олдига келди-да, жони чиқиб кетганидан бўғилиб, нафаси тикилиб, бақариб юборди, у анчагача бир оғиз ҳам гапиролмай фақат бошини силкитди.

— Каншиғ!— деб қичқирди у кейин, шунинг учун Настена бу «қанжиқ» эканини дарров тушуна олмади. Илгари қайнонаси сира койимасди.— Каншиғ! Вой шў-ўй-им!— у бошини чангаллаб, ув тортиб йиғлашга тушди.— Ана шаймандалигу мана шаймандалик! Эй худо! Мукаддаш Биби Майям! Ўжинг жазошини бей, туйган ейида жазола. Айланишибди. Кутиб туёлмапти! Тагин мик этмай юйганини-я бу каншиғни! Андюшканинг келишига бу манжалаки туғиб ўтийади... шайм-ҳаёнг кани шени? Ой-номушинг кани, нима килдинг уни? Кани энди ичингдаги бола бўлмай, куйт-кумушка бўлша эди! Кани энди бий уми тўғмашанг эди! Қандай яхши бўлайди-я, қандай яхши бўлайди-я!— Семёновна ўз қарғишларидан ўзи қўрқиб кетди-да, тўхтади, томогига

бир нима тиқилгандек йўталди ва сўнгги умид билан сўради:— Балки ёлгон гапийаётгандийшан-а? Балки ҳеч нима йўқдий?

— Бор,— деди Настена юрак ютиб ночор, у бундан бошқача жавоб бериш мумкин эмаслигини биларди, шунинг учун беихтиёр қорнини дўппайтириб олдинга чиқарди.

— Бой эмиш-а,— Семёновна ихраб-сихради.— Бой дейди-я. Гўё шунақа бўлиши кейақдай. Шайм-хаёши колмабди — йўқ. Мабодо мушук эмашмишан? Шайманда, ҳаёшиз мушук эмашмишан ўши?— У янги сўз топди ва худди мушукка бақиргандек қўли билан эшикни кўрсатиб қичқирди:— Пишт! Кет уйдан, шайманда! Нахш бошган туйкингни кўймайн бу ейда. Ҳожийоқ туёғингни шикиллат! Каейда ойттийган бўлшанг, ўша ейга жўна. Андюшка келша, биж унга нима деймиж? Кимни олиб юйибмиз-а? Ишнодга колиб, кимни аллада ажиж қилиб юйибмиж-а? Ахий, кишлокда ҳамма билади-ку, кишлоқдагилай билади-ку, эй худойим! Мен, шен кижни, ўша келган кунингдаёқ йажм шолиб, билиб олувдим, канакалингини дайов пайковдим. Мана, айлашишдингу ойттийиб келдинг! Нимани кутиб туйибшан, оташкуйак билан тушириб колмашимдан жўнаб кол. Бу ейдан койангни ўчий.

Настена қанақа кийимда бўлса, шу кўйи ташқарига чиқди. Зинада челақни олди, бу челақда бузоққа ардоб олиб бориб берганди-ю, шошилишда эсидан чиқариб зинада қолдирганди, у челақни элтиб скамейкага қўйди. Уй ичидан кампирнинг шанғиллаб қарғаши эшитилиб турарди; Настена бу қарғишлар ўзига тегишли эканини, чиндан ҳам уни уйдан ҳайдаганларга гўё тушунолмади, ишонмай бирпас турди, кейин нимагадир имирсилаб, ниманидир кутиб, бўшашибгина эшикни очди. Нарироқдаги майдонда болалар бақай ўйнашаётганди, Родька ҳам ўшалар ичида эди. Настена ундан ойинг уйдаи деб сўради, у ҳам уйда бўлса керак, деб жавоб берди. Бошқа борадиган жой йўқ эди — Настена Надьканикага кетди.

У Семёновнадан хафа бўлмади, рост-да, унинг нимасидан ҳам хафа бўларди? Шунақа бўлиши турган гап эди. Аммо Настена охирги дақиқагача ҳам ўзини-гуноҳсиз деб ишонар ва модомики айбим бўлмаса, ҳақ жойида қарор топади-ю, мени бундай жазодан сақлаб қолади, деб юрар эди. Настена адолат ҳам қидиргани йўқ — ҳозир нима адолатли-ю, нима адолатсизлигини ҳам тушу-

гиб бўлмайдди, унинг ўзи ҳам кўпдан бери икки жаҳон овораси бўлиб юрибди, аммо аслини олганда қайнонаси озгина ачинса бўларди, индамай юриб, бола бўлиб қолганини фаҳмлади-ю, тўполон кўтарди, ахир бу бола унга бегона эмас-ку. Наҳотки, ўз қони қулогига пич этиб қўймаган ёки юрагини бир жиз этказмаган бўлса. Унда одамлардан нима умид? Мана ўша чилқон, кўпдан бери йиринглаб, унинг сабр-тоқатини битирди, силласини қуритди-ю, ниҳоят ёрилди, энди бу ярага қўядиган ҳеч нима йўқ. Ўзини ўзи авраб юрган билан бирон наф кўрармиди, қандайдир бир нимани деб чидаш керак, кейин ҳаммаси кўрмагандай бўлиб кетади, деб тасалли топишдан бошқа нима бор? Хўш, кейин қанақа яхши кунлар келади? Йўқ, кутишдан фойда йўқ.

Настенанинг кўнгли шу чўкканича чўкди-ю, қайтиб кўтарилмади, юраги номаълум бир жойдан заифгина тепиб турарди. Ёки у ичидаги боласининг юраги билан яшаётганмикин? Ўзи билан унинг заррача иши йўқ эди, фақат уни, болани қутқариб қолса, бошига тушган қайғу-кулфатдан нобуд қилиб қўймаса, ёруғ олам юзники кўрадиган вақт-соати келгунча эсон-омон кўтариб юрса, бас эди. Эҳтимол, одамлар болани кўргач, кўрадиган эрмак топилгач, раҳмлари келар, уни ҳозир ўз уйдан ҳайдаб чиқаришгандек қувиб юборишмас ахир. Ўз уйи бўлиб қолувди, саккиз йил умр ўтди. Шунанча бўлганига хафа эмас, йўқ, хафа эмас, фақат уятли бўлди; у ўзидан сира уялмайдди, ўз йўлини билади, бу йўлга кўникиб қолган, шунинг учун шундай воқеа юз бердики, бу йўл тунаб туришга одамлардан бошпана сўраш даражасига олиб келди. Унинг бирон ерга кетиши мумкин эмас, қўл-оёғи икки қават қилиб боғлаб қўйилган, қолаверса борадиган ери ҳам йўқ. Ёлғиз ўзи, бутунлай ёлғиз.

У Надьканикига келди-да, бутун оғирлиги билан эшик кесакисига суянди, то уй эгаси кир демагунича ичкарига ўтишга юраги дов бермади. Ким билсин, эҳтимол, Надька кирма дер: энди ҳар бир одамни бошқатдан билиб олиш керак; одамлар кўришга одатланиб қолган ерингдан жилишинг билан дарров сенга нисбатан ўзгариб қолади, сени бошқача ном билан чақиришга жон-жон дейди! Надька бозиллаган печка олдида гимирларкан, сўради:

— Нега серрайиб турибсан?

— Уч-тўрт кун туришга йўқ демайсанми?— гапни

чўзиб, чайналиб ўтиришга тоқати қолмаган Настена шундай деб гап бошлади.

— Кимга — сенгами?

— Менга.

Қўл силтамоқчи бўлган Надька диққат билан унга разм солди:

— Нима гап ўзи?

— Ҳайдаб юборишди.

— Сени-я?

Настена қоринни кўрсатди.

— Кўряпсанми?

— Вой-вой-й-й,— деди Надька ўзига хос бўлмаган овоз билан ва оҳ-воҳ қилди: — Ростданми? Уни қаёқдан орттирдинг? Шошмай тур, шошмай тур,— Надька физиллаб унинг олдига келди, уни ёғоч каравотга ўтиргизди, ўзи эса энгашиб рўпарасида турди.— Бу ёруғ оламда нималар бўляпти ўзи? Ҳа, мана ман деб турибди. Ҳеч ким ҳеч нима... Кимдан орттирдинг, а? Боплаб қўйибсан-ку? Аломат гап бўпти-да ўзи! Бошинг баалога қопти! Сен ҳам ўзингга етганчасан! Сени ким йўлдан урди?

— Арвоҳ,— деди Настена. У биров бирон нимани сўраб-суриштириб, жонидан безор қилмаслиги, ўз ҳолига қўйишлари учун ҳеч нимани аямасди. Меъдага тегиб кетганди.

— Арвоҳ бўлса бордир,— деди Надька унинг ёнига келиб.— Одамнинг билгиси келади-да, ахир. Агар сир бўлса, айтмай қўя қол. Назаримда, биронта ҳам эркак айланишмаган эди шекилли. Йўқ, сен менга гапни айлантирмай, пўскалласини айт. Борди-ю, ўша арвоҳни ўзим суриштириб тагига етсам-чи?

— Етолмайсан, Надька,— Настена фақат шу Надькага айтса бас, бошқа бировга тушунтириб юришга ҳожат қолмаслигига ақли етди-ю, айтишга жазм этди. Қандай жирканчли-я, аммо на чора, бир нима дейиш керак-да. Бу унинг биринчи ҳам, охирги ҳам гуноҳи бўлмаса керак.— Ҳу анави келган вакил эсингдами?— сўради у.— Келиб облигацияга ёздирган эди-ку?

— Хўш?

— Мана сенга хўш!— Настенанинг жаҳли чиқди.— Чанани қўшиб кетдик, кейин.. Орттириб келдим. Эпчил одамга гап эканми?

— Ҳеч гапмас, ҳеч гапмас, биламан,— Надька шоша-пиша унинг гапига қўшилди.— Бирпаслик ишу кейин жазонгни тортиб юраверасан. Оббо Настена-ей! Ўзингни шундай ювсш, қобил қилиб кўрсатардинг-а, биров гапир-

са, қизариб кетардинг-а. Мана сенга ювош одам. Хўш, энди нима қилмоқчисан? Борди-ю, Андрей келиб қолса-чи? У ўлдиреди-ку, ахир сени.

— Улдирса-ўлдирар. Нега ҳадеб нима қиласан деб сўрайверасан? Мен қаёқдан билай?! Ундан кўра айт, уйингда уч-тўрт кун турсам бўладими-йўқми? Қўясанми-йўқми?

— Ҳа, турсанг-туравер. Қаёққа борардинг. Бирон гап бўлса, бирлашиб ўзимизни ҳимоя қиламиз. Кампир сенга ачинмайди, албатта. Ҳозир унинг кўзига балодай кўринасан. Ҳароми набира туғиб берасану яхши кўринасанми, — Надька чидаб туролмай хиҳилаб кулди. — Эртаю кеч сендан кўз-қулоқ бўлиб юрарди. Э, хотин кишини пойлаб эплаб бўларканми? Хотин киши бошқалар у ёқда турсин, ўзини-ўзи алдайди-ю. Мана, ким сени шунақа деб ўйлабди? Оббо Настена-ей! Жуда қалтиссан-да, қалтис, ҳали кўп азоб чекасан. Ҳечқиси йўқ, биргалашиб азоб чекамиз. Мен ўрганиб қолганман. Сен икки қўлингни бурнингга тиқиб келаверган бўлсанг керак, а? Ҳеч нима олмадингми? Бориб нарсаларингни йиғиштириб келаймикин, а?

— Кераги йўқ. Кейин ўзим олиб келарман.

— Ўзим эмиш. Ўзим-ўзим деб етиб келган еринг шу бўлди. Э, гап ема, гап ема, бир кунинг бўлса ўтади. Бундан бешбаттарлари ҳам бўлган. Қадимда ит бўри билан яшаган экан. Бир кунимизни кўрармиз. Шунинг учун ҳам номимиз хотинд-а. Йўқ, сен аввал туғиб ол, туғиб ол, у ёғини ўшанда кўрамиз. Унинг исми нима?

— Кимни?

— Кимни эмиш... Яна кимни бўларди? Анавинггни, сени заёмга ёзган одамни? Жуда уддабурро экан! Ҳеч бўлмаса исмини сўраганмидинг?

— Йўқ.

— Исмини сўрамовдингми? Тентаксан, Настена. Ахир бола кимнингдир номига ўтиши керак-ку. Туғиб кўрмагансан-да, билмайсан. Ахир гувоҳномага отасининг исмини ёзиш керак, у ерда сўрашади-ку. Ҳа, қўявер, топамиз. Иш шунга бориб тақалса, болангга энг яхши ота топиб берамиз.

Надька яна анчагача оҳ-воҳ қилди-ю, лип этиб ўзини ташқарига урди. Барибир қишлоқ билади — биринчи бўлиб гап тарқатиш имкониятини қўлдан чиқариб бўларканми! Настена эса ёлғиз қолгач, ўзини каравотга ташлади, кўзларини юмди, нафаси тиқилиб, томоғи жазиллаб ачиштирарди. У йиғлаб ҳам юборгиси келди — чек-

сиз бемаъни дард-аламларга тўлиб қолган ичмини бўша-тиб олиш учун шунчалик ҳўнграб йиғлагиси келарди-ю, аммо кўз ёшлари болага зиён қилишидан қўрқарди. У анчагача аъзойи бадани тортишиб инграб, каравотда ўзини у ёқдан-бу ёққа ташлаб ётди — гоҳ туриб ўтирди, гоҳ яна ётиб олди, аммо заррачалик енгил тортмади, тинчи-мади, азоб чеккан кўнгли ором олмади.

Алламаҳалда Михеич келди, Родька орқали Настена-ни ғов олдига чақиртирди. У серкўз, болта билан ўйдим-чуқур қилинган тўнкага ўтирди. Настена ғов олдида тураверди. У оёғида аранг турарди, аммо бир жойда тек ўтира олмасди, тик турганда оғирлигини у оёғидан бу оёғига солиши, қимирлаши мумкин эди, қимирламаслик эса уни эзиб юбораётганди. Михеич ғадир-будир, титроқ бармоқлари билан трубкасига тамаки босди, анча овора бўлиб, чақмоқтош билан ёндириб чекди. У тутунни ютди-ю, тиқилиб, йўталди, тескари ўгирилиб, ерга энгашди, ичаги узилгудек бўлиб узоқ йўталди, анчадан кейингина нафасини ростлади. Настена кутиб турарди. Михеич нафасини ростлагач, тинчланиш учун яна бир неча марта тортди, ёшовлаган кўзларини Настенага тикди ва ҳорғинлик билан, хиёл пўписа қилиб деди:

— У шу ерда, Настена. Йўқ, дема, биламан. Ҳеч кимга оғиз очма, фақат ўзимга айт. Айта қол, Настена, менга раҳминг келсин. Ахир мен отасиман-ку.

Настена бошини сарак-сарак қилди.

— Айта қол, умримнинг охирида бир мартагина кўриб қолай. Худо ҳақи, ёлбораман, Настена, айта қол. Агар мендан яширсанг, худо ҳам кечирмайди сени... Мен ундан нимадан умид қилаётганини сўрайман, холос. Хўш, у сенга айтмадими? Авлодимизда ҳар хил одамлар ўтган, аммо биронтаси бунчалик... Аблаҳлик қилибди қилибди, майли. Ўзини-ўзи расво қилибди... Бизни юзлаштир, Настена,— деб талаб қилди у деярли дағдаға билан.— Худо ҳақи, илтижо қиламан, юзлаштир. Бутунлай мурдор бўлмасидан уни қайтариш керак. Ўзинг кўриб турибсан, бундан ортиқ ўйнашиб бўлмайди. Шуниси ҳам етарли. Менга раҳминг келсин, Настена, ёрдам бер. Ўзинг ҳам енгил тортасан.— Унинг ялиниб-ёлборишларидан ийиб, хаёлга чўмиб қолган Настена яна бошини чайқади:

— Нималар деяпсиз, ота? Мен сизга нимани айтай, ахир. Айтадиган гапнинг ўзи йўқ. Ҳеч ким йўқ, ўзингиз ўйлаб чиқаргансиз. Йўқ, ахир.

— Ёлғон гапирма, Настена,— Михеич ўрнидан турди

ва трубкасини оёғига уриб қўйди. — Кимга ёлгон гапирясан? Мен сен билан яхшиликчасига гаплашмоқчийдим. Анави, қорнингдаги, ўшандан-ку, ахир! Йўқса кимдан бўларди?! Худди мен сени билмагандя-я, сенинг қанақалигингни мен билмас эканманми? Сен кампирга, бошқа аёлларга айтгин бу гапингни, аммо менга эмас. Миятқиғни ҳам ўшанга элтиб бергансан, бошқа кўп нарсаларни ҳам ўшанга ташидинг. Мана, сенга исботи, — у трубкасини Настенанинг қорнига тегизай деди-ю, яна тортиб олди. — Буни қанақасига яширасан? Қанақасига? Мен сендан сўраяпман!

Настена гарчи айтмаслиги лозимлигини тушунса ҳам, аммо бошқа гап тополмай, ортиқ бир нима дейишини билмай, тезроқ гапни бўлиш, тугатишга, тезроқ кетиб, бориб, яна ўзини каравотга ташлашга ҳаракат қиларкан, сохта, куракда турмайдиган, жирканч ваз кўрсатди:

— Андрейингиз билан тўрт йил бирга турдим, ҳеч нима бўлмади. Сиз эса, мана далили дейсиз.

Михеич тахта бўлиб қолди, унга тикиларкан, қўрқиб кўзларини пирпиратди ва бурилиб, дарвозача томон оғир қадам ташлади. Шу пайт, чамаси, кимдир кўчадан ўтиб қолди: Михеич дарвозачани очди, орқасига қараб бир силтанди-ю, ўзини зўрлаб чиқиб кетди.

21

Настена то Надька ва болалари тинчигунча кутиб, алламаҳалгача ўзини уйқуга солиб ётди, битта-яримтаси уйғоқ бўлса-я, деган андиша билан яна пича тишини-тишига қўйиб чидади, шундан кейингина у оҳиста ўрнидан турди, кўйлаги, фуфайкаси ва бошмоғини қўлига олдида, оёқ учида юриб, уйдан чиқди. У ялангдевор остидаги пиллапояда кийиниб олди. Кийиниб олган, аммо бош яланг Настена юқориги зинада сал хижолат чекди, дадиллашиб, шу ўйлаган ишимни қилсаммикин-қилмасаммикин, ё ҳеч қаёққа жилмасдан, яна кириб ўрнимга ётсаму ниҳоят танама тақдир қўйиб, оз бўлса ҳам айни муддаодек бир ухлаб олсам, яхши эмасмикин, деб ўзини синаб кўрди.

Тун ваҳимали эди — нам, жимжит, ҳаддан ташқари ҳоп-қоронғи эди. Утган куни кечаси ёмғир ёғди, эрта-лаб ҳам ўқтин-ўқтин йирик-йирик томчилаб турди, булутлар ташлаган сўнгги томчилар худди шамол дарахтларни силкитганда сачраб кетадиган томчиларга ўхшарди,

аммо қайтиб ёмғир ёлмаган бўлса ҳам кун бўйи ҳаво қовоғини солиб, тунарилиб турди, ҳозир эса қоронғилик баттар қуюқлашиб кетганга ўхшарди. Қоп-қоронғи тунда иморатлар деярли кўринмасди, шу яқин-ўртадаги уйларни кўриш, ҳатто кўриш учун ҳам эмас, шунчаки қайси уй қаерда турганини билиб қўйиш учун ҳам астойдил тикилиб, кўзни йириб-йиртиб қарашга тўғри келарди. Оғирлашган осмон шунчалик паст осилгандики, унинг ердагига қараганда бошқачароқ совуқ нами, ҳавонинг қандайдир бошқача, айланиб-буралиб ўтаётгани сезилиб турарди. Агар қоронғиликнинг бунчалик қуюқ, ваҳимали эканлигидан Настена қўрқмаганида-ку, тун бекиниш учун айти муддао эди-я, у ерда, Ангарада тун бундан баттар қўрқинчли бўлади.

Настена пиллапоядан қўзғолганида Ангарага боришли ўйлаб қўйганди, кечаси, айтиқса ҳаво айнаган пайтларда у одамлардан беркиниб юриб, кўпдан бери фақат бир йўлни билиб олганди. Настена бирон нимага қоқилиб кетмаслик, бирон ерини майиб қилиб олмаслик учун майда, тез-тез қадам босиб, бузоқхона орқали уч кун бурун ўзиники деб юрган мўрчага ўтди ва пийласланиб, курак билан хоначани топди. Настена бир қўл билан ишлайдиган эшакка тегмади, буни қанақа ишлатишни у ҳали тузуккина ўрганиб олмаганди. Настена энди, Гуськовларникидан кетганидан бери Михеичнинг қайиғидан сўроқсиз фойдаланиш ўғирликка ўхшарди, аммо унинг бошқа иложи йўқ эди. Бутунлай бегона одамларникини олиб бўладими, ахир? Ё итларини олқишлашади, ё кўнгилларига бошқа ёмон гап келади. Бошига тушган бу савдо унга етиб-ортади. Худди унинг қўрққанини сезгандай, қишлоқ ўртасида нима сабабдандир бир ит тўсатдан вовиллаб қолди, унга бошқаси ҳам қўшилди — Настена қўрқиб кетди-да, юраги гуп-гуп уриб, итларнинг тинчишини кутиб, гов ёнига чўнқайди. Бугун у ҳамма нарсадан: унга жуда қўл келган қоронғиликдан ҳам, ҳар қачонгига қараганда жимжит, тиқ этган товуш эшитиладиган сокинликдан ҳам, манави бекордан-бекорга ҳуриган итнинг (ит—ит-да) акиллашидан ҳам — чунки тезгина овози ўчиб қолди, — қўрқарди, буларнинг ҳаммасида унга қандайдир бир ғараз, ҳийла-макр, ёмонлик аломати бордек туюларди. Настена оҳиста, нақ эмаклагудай бўлиб, ҳар қадамда энгашиб, қулоқ солиб, жарлик остига тушди, аммо тошлоқда оёғи остидаги шағалнинг гижирлаши қулогини қоматга келтираётгандай бўлди, сувга итарилаётган шитикнинг шиқир-шиқири ҳам қат-

тиқ, кар қиладигандай эшитиларди. Настена қайиқни сувга суриб, ичига ошиб тушди-да, энгашиб тек ўтириб қолди, оқим шитикни қишлоқ орқасига қараб олиб кетди.

Бу ерда, Ангарада тун у қадар зим-зиё эмасди; дарёдан, сув ичидан хира ёруғлик милтираб кўтарилиб турарди, сув гўё буралиб, пастга тушиб кетгандай шу ёруғликда йилтираб ғойиб бўларди. Ундан юқориқдаги хира нур чизиги устида бошқа, ундан ҳам хирароқ, қаёқдан пайдо бўлаётгани маълум бўлмаган заиф, тарам-тарам ёруғлик кўринарди; ундан у ёғи эса зим-зиё эди. Настена кўз югуртириб, оқ бакеннинг чироғини қидириб топди, бу Настена Матвей бувага қарашиб ўрнатган бакеннинг иккинчиси эди, шунинг учун Настена бакеннинг шу ердалигидан, ғойиб бўлмаганидан, ўчиб қолмаганидан, йўқолиб кетмаганидан сал енгил тортди. Сувнинг шовқини саёз ерда кечаси бўғиқроқ, пастроқдай эди, аммо шўх, ўйноқлаб бир маромда шилдирарди, сувнинг майин шилдираши ҳозир жуда яхши эшитиларди. Субҳидам шабадаси ўқтин-ўқтин айланиб, гур-гур эсарди-да, яна сусайиб қоларди...

Энди эшкакларни ишлатса бўларди, қанчалик зим-зиё бўлмасин, ёз туни барибир қисқа. Настена аввалига тонг отмасдан қайиқни жойига элтиб қўйишни мўлжаллаганди, аммо энди улгурмаслигини тушунарди. Ўрнида узоқ чўзилиб ётди, пиллапояда анча ўтирди, хийлагина эшкак эшмади, сув оқиздиришини кутиб тек ўтирди, вақт эса кутиб турмади. Кун ёришганда ҳам қайтиб борса ёмон бўлмайди, аммо ўшанда ҳам то одамлар ўринларидан туриб дарёга чиққунларича бориш керак, ҳамманинг кўзи олдида бориб қайиқдан тушсанг, ортиқча гап-сўзга, ғийбатга баҳона топиб берасан. Эҳтимол, бу охирги марта келишидир, бундан кейин керак бўлмас ҳам. Бундан бу ёғига таваккал қилиб бўлмайди — шуниси ҳам кифоя. Чамаси у, Настена, шусиз ҳам қаердадир, қачонлардир бир янглишганга ўхшайди, бирон нимани керагидан ортиқча кўрсатиб қўйган шекилли — қаерда, қачон, нима ни? Энди суриштириб ўтиришнинг нима кераги бор? Бундан ҳеч иш чиқмайди. Ишқилиб Андрейни огоҳлантиришга, у билан гапни бир ерга қўйишга улгурса бўлди, кейин нима бўлса бўлар. У ўзини шундай қаттиқ чарчаган, жонида жон қолмаган ҳис этдики, нарироққача қайиқни ҳайдаб боргач, эшкакни қўйиб, чўзилишни, кўзларини юмишни истарди — майли, қаёққа оқиздириб кетса кетаверсин, бундан баттари бўлмайди.

Семёновна уйдан ҳайдаб чиқаргандан бери орадан уч

кун ўтган бўлса ҳам Настена ҳамон қаердадир одамлар орасида яшаётганига, илгаригидек ўз хонасига ўтиб, кийимини алмаштиришига, ёғоч каравотига ўтириб, ётиш олдидан ийманиб қорнини силаши мумкин эмаслигига сира ишонгиси келмасди. Энди, ҳомиладорлигини яшириб юришнинг ҳожати қолмагандан кейин, унинг сири ошкор бўлиб, эринмаган ҳар қандай одам худди ширин нарсани ичиб, ҳузур қилгандек, кўзини лўқ қилиб турадиган бўлгандан сўнг, унинг борлигини тўлдириб, ҳаяжонга солиб, титратиб турган сезгир ҳис-туйғуси ич-этини кемиришга тушгач, болага меҳри ҳам сўна бошлади. Унда қўрқувдан бўлак нарса қолмади: нима бўларкин? Уззукун одамларнинг айбситиб, тешиб юборгудек бўлиб тикилишларига ҳам чидаш осон эмас-да, ахир қарашганда ҳам синчковлик, шубҳа, нафрат билан қарайдилар; Настена бошига тушган бу ишлар ҳақиқат эканини тушунишга қодир бўлмаганидек, бошқалар ҳам бу ўша ўзлари билган Настена эканига ишона олмасдилар ва ҳар сафар Андрей шу ердамикин, қорни пучайиб қолмадимикин, ғойиб бўлмадимикин деб, миш-мишларнинг далилини қидиришарди. Ҳеч ким, биронта одам ҳам, ҳатто тенгқури Лиза Воложина ҳам лоақал, қўявер, бардам бўл, гап-сўзларга қулоқ солма, туғадиган боланг ўзингники, бировники эмас, шунинг учун авайлашинг керак, одамлар эса, вақти келиб, тинчиб қолади, деб кўнглини кўтариб қўймади. Агар сал вақт тўғри келганда-ку, Лиза ҳам Максим уникига кириб-чиқиб юрмаганикин, деб шубҳаланиб ўқрайиб юрарди-я. Балки энди ўйланиб қолгандир, ҳисоблаб чиққандир — ким билади дейсиз уни? Анави Катерина, Несторнинг хотини озмунча жаҳли чиқиб, олайиб, сасиб юрдими, ахир унинг олдига бориб, ўзингни бос, бунга сенинг Несторнингнинг ҳеч қандай алоқаси йўқ, деб тушунтиролмайсан-ку.

Ҳар ким ҳам Настенанинг вакил тўғрисидаги чўпчигига ишонмасди — шунақа бўлиши турган гап эди, аммо Настена бу важ-карсондан сира енгил тортмасди. Хотинхалажлар майли, уларга-ку бир йўлини қилар, у хотинхалажлар олдида гуноҳкор эмаслигини, лоақал улар бунга тақишган айбни қилмаганлигини билар эди, шунинг учун Настена уларга уялмай-нетмай қарарди: аммо ҳақиқатга яқинроқ гапга шама қилишганидан ноқулай аҳволга тушиб қоларди. Настенанинг гуноҳи маълум бўлиб қолган куни биринчи учрашувдаёқ Иннакентий Иванович айёр, суллоҳ кўзларини қисиб, тушунаман дегандай бош чайқаб, азмойиш олиб деди:

— Менга қара, қой хотин, сени бунақа медаль билан ким тақдирлаганини ҳали аниқлаш керак. Тўғрими?

У шундай деди-ю, бутун вужуди кўз-қуллоқа айланиб, бирон ери қилт этармикин, сездириб қўймасмикин, тасодифан оғзидан гуллаб қолмасмикин, дегандай унга тикилди.

— Аниқлайверинг, суриштираверинг, Иннакентий Иванович,— деди кейинги пайтларда унга тап тортмай муомала қиладиган Настена Иннакентий Ивановичга сал ён бериб.— Аммо мен ҳозирча бола Иннакентий Ивановичга ўхшайди деб тураман.

— Туф-е, туф-е, мараз!— деб тупурди Иннакентий Иванович ва кетаётиб дағдага қилди:— Ҳечқисси йўқ, аниқлаймиз, у кимга ўхшаркин.

Бу гап Настенанинг ўтакасини ёриб юборди, энди нима қилишини у ҳатто тасаввур ҳам эта олмасди. У умуман нима қилиши кераклигини заррача кўз олдига келтиролмасди, тузукроқ ўйлаб кўриб, бирор қарорга келишга қодир эмасди: биринчи куни Семёновна қичқирганида у қандай карахт бўлиб қолган бўлса, бу карахтлик ҳамон ёзилмаганди. Атрофдаги барча нарса кўзига хунук кўринарди, бегонадек, унга қарши қаратилгандек туюларди, унинг ҳар бир қадамини кузатишаётгандек, кўнглига келган ҳар бир гапни билиб туришгандек бўларди. У тахта бўлиб қолмаслик, ҳушидан айрилмаслик учун қимирлаб юрарди, ишга чиқарди, бирон нимани сўрашса, бир нималар дерди, аммо нимани гапирганини, нима иш қилганини, қаерга борганини дарров эсидан чиқариб қўярди. Кечалари у бирон нажот йўлини тополмай қолган кезларида аччиқ дард-аламдан тўлғониб деярли ухламасди, ёруғда эса, эрта билан кечни ажратолмасди ва адашиб, боши айланиб, бутунлай ўралашиб қолганди. Надька уни гоҳ столга, гоҳ ўринга, гоҳ далага туртиб олиб борарди, бақариб-чақирарди, Настена нижа талаб этилса, шуни бажарарди ва итоаткорлик билан ҳаракат қиларди, яна аввалгидек карахт бўлиб, типкаси қуриб, рўнарасига шуурсизлик билан тикилиб ўтираверарди. У негадир юраги орзиқиб, бугун-эрта бошланадиган личан ўримини кутарди: негадир у хушчақчақ, илгари жон-дилидан яхши кўрадиган ўрим даврида бир ўзгариш бўлишига, азоб-уқубатли, ўралиб чигаллашиб кетган ишларидан қандайдир натижа чиқишига ишонарди. Бас-да, қанча чидаш мумкин?!

У бугун Андрейнинг олдига бормоқчи эмасди, аммо кечқурун Надька ўтиришдан келди-ю, шундай деди:

— Менга қара, Настена, одамлар сенинг тўғрингда нималар дейишаётганини биласанми ўзи... Одамлар сени бировдан эмас, ўз эримдан ҳомиладор бўлган деяпти.

Настена аъзойи баданидан олов чиқиб кетганини сизди.

— Ўз эримдан қандай ҳомиладор бўлар эканман, а?..— у ўзини зўрлаб ҳиҳилади.— Ахир, тўрт йил — ҳомила учун бу кўплик қилмасмикан?

— Менимча, Иннакентий Иванович тусмол билан шунақа деяпти шекилли. Ҳамма гап ўшандан чиқяпти, чамамда,— деб тушунтирди Надька.— Бу алжиган чол сира тинч юрмади-юрмади-да. Узи-ку хотинларга асқотмайди. Шунинг учун бирон қизиқроқ гап топиб, одамларнинг бошини айлантириб юрибди-да.

— Эримдан бўлса, эримдандир-да,— деди Настена нима десанглар деяверинглар, менга нима, демоқчи бўлгандек унинг фикрига қўшилиб.

Шу гапдан кейин Настенанинг юраги орқасига тортиб кетди: тагига етади, бу искович, тагига етади. Бу бруг оламда Иннакентий Ивановичга ўхшаган одам йўқ. Бир изига тушдими, бўлди, то тагига етмагунча кавлаштираверади, қўймайди. Ҳа, районга боради, вакилни қидириб топади-да, унга ҳадемай Атамановкадаги ўйнашиниг туғиб беради, деб шама қилади. У эса, турган гап, тонади, ғазабланади, ана шундан кейин гап катта бўлади. Йўқ, Андрей кетиши керак — қаёққа бўлса ҳам, қайси томонга бўлса ҳам майли, аммо кетиши керак. Ёки келиб таслим бўлиши керак: ўз ихтиёри билан бўлса, шафқат қилишлари мумкин. Эй худойим-ей, калава қанчалик чийралиб, чалкашиб кетган бўлмасин, бир кун учи чиқади-да. Жуда чакки иш қилди-да, жуда чакки иш қилди... нима кераги бор эди! Борди-ю, у бирон оққа кетиб, гўё умуман йўқдек умрбод гумдон бўлиб кетгандаям,— Настенанинг ўзи ҳам нима истаётганини билмай қолганди!— барибир бола шундан кейин бадном бўлиб қолаверади, Андрей эса, ҳаммасидан ҳам, ишқилиб, боланинг отаси урушдан жуфтакни ростлаб қолган бир қочоқ эди, деган гап-сўзларга қолмасин, дерди. Кейин бу доғни ҳеч нима билан кетказиб бўлмайди; инсон табиати ўзи шунақа, агар унга фалончи шайтондан туртилган десанг, у ишонадими-ишонмайдими, аммо ҳарқалай у шайтонни эсидан чиқармайди, ҳатто ўшандан, шайтондан бўлган деб юзлаб далил-исбот топади. Демак, туртилган бола ҳам иснодга қолар экан, кейин умрбод бу исноддан қутулолмай юрар экан. Йўқ, бундан ҳам

ҳеч иш чиқмас экан, уларнинг ўйлаганларидек чиқмас экан. Ота-онанинг даҳшатли, аянчли касофати болага ҳам урар экан — бу гуноҳ билан у ёққа қочиб қутуларди? Бола ҳам кечирмайди, ота-онасидан домангир бўлиб юраверади — қилмишларига яраша-да.

Зулмат, атроф шунчалик қоп-қоронғи, зим-зиё! Осмон бор оғирлиги билан елкасидан босиб турибди; қирғоқлар ҳам кўринмайди — фақат сув, бу сув тўхтамасдан исталган пайтда ёйилиб, яна йиғилаверади. Бакенинг милтиллаб турган чироғи яна ёнармикин, ўчиб қолмадимикин — сира тушуниб бўлмайди, гоҳ йилт этиб қолади, гоҳ йўқолади. Кечаси сувда кетаётганинда атроф жуда бефайз, руҳсиё бўлади, худди сув босиб кетган эски қабристонга ўхшайди, томоғинг худди бўрсиган тахир нарсадан чақа бўлгандай ачишиб-қичишиб туради, юрагинг ҳам орқага тортиб, ноаниқ уилардан яшириниб, бир бурчакда қапишиб тураверади; назарингда, ичингдан қандайдир бир овоз чиқади-ю, қандайдир бир мудҳиш ҳақиқатни айтгандай бўлади, шундан кейин у ёғига сузиб боргинг ҳам келмай қолади.

Настена эшкакларни оҳиста, шалоплатмасдан сувга туширди ва уларни эҳтиёткорлик билан ўзига тортиб, шитикни олдинга сурди. Назарида, у жимгина сузиб бораётгандек эди, ҳар бир овозга — дарё шовқинига ҳам, бошқа товушларга ҳам, дарёнинг нариги томонидаги садоларга ҳам — ҳаммасига сезгирлик билан қулоқ солиб, ҳар ишга шай бўлиб бораётганди. Шунинг учун қирғоқда худди ёғочни тахлашгандек қисқа бир тўқ этган овоз эшитилганда, Настена шу заҳоти бу овозни илғади-ю, қотиб қолди. У шу ондаёқ қайиқни тошлоқдан сувга итариб тушириляётган пайтда чиқадиган таниш гижирлашни эшитди. Сув шалоплади, кейин ҳаммаёқ жим бўлиб қолди, аммо кўп ўтмай Настенанинг қулоғига бир маромда эшиляётган бир қўлли эшкакнинг чўли-чўли чалинди.

Шубҳаланмаса ҳам бўларди: кимдир кетидан сузиб келяпти. Кимдир пойлаб, то Настена сал нарига кетгунча кутиб турган-да, кейин кетидан йўлга тушган. Ким — Михеичми ёки бошқами? Жарлик остида биририга яқин яна иккита — Иннакентий Иванович билан Агафья Сомованинг қайиғи турувди — қайси бирини олса бўлаверарди, икковиям қулфланмаганди. Настена қимир этмади: сув унинг шитигини буриб суриб кетди, икки томондаги эшкаклар сувни тилиб борарди. Ундан

у ёғига боришни ўйлашнинг ҳожати қолмагани: у эшитдими, демак, уни ҳам эшитишади. Мана, сузиб ҳам борди, огоҳлантириб ҳам бўлди! Орқага қайтиш керак. Михеич бўлса-ку, майли-я, қўрқинчли ери йўқ, борди-ю, бошқа одам бўлса-чи? Ким бўлса ҳам Настена унга ўзини билдириб қўйди.

Настенани йўқотиб қўйгач, анави қайиқ ҳам жим бўлиб қолди, кейин яна қўйруқдаги эшкакнинг эшилгани эшитилди. Настена ўша қайиқ овозига қараб эшкак эшиб, қирғоққа чиқиш кераклигини англаб қолди. Соҳил анча олис эди, аммо Ангаранинг анча қўйи оқимида сув ичига суқулиб кирган тепалик бор эди, ўша ерда сув тошларга урилиб шовиллаб оқарди. Ишқилиб ўша ерга етиб олса, бас — қўрқмасдан эшкак эшаверасан, тақиллатмасанг бўлгани. Нарёқдаги эшкакнинг бир текис билинар-билимас шилпиллаши Настенанинг тўғрисиغا келди-да, ёнидан ўтиб кетди, нарироқ бориб жим бўлди; Настена ўзини сездириб қўярмикин деб кутиб туришди, кейин ҳеч нима эшитмагач, яна йўлларига қараб кетишди.

Настенанинг назарида тонг ёришаётганга ўхшади; ҳавода хира, қўнғир тусдаги тарам-тарам ёруғлик пайдо бўлди. Тонгга яқин совуқ тушиб, шабада кучайди-да, орқадан эса бошлади, шитикнинг ён-берида сув айланиб жимирларди. Настена ҳамон биқиниб, ниҳоят тепаликка етиб келди ва ёғоч билан итариб, шитикни соҳилга сурди. Мана, энди эҳтиёткорлик қилмаса ҳам бўларди, аксинча, анави кетидан пойлаб юрган одамга мен Ангарадан ўтмоқчи эмасдим, ўзим уйқусизликдан шунчаки соҳилдан узоқлашмай айланмоқчи, ҳам-руссамни ёзмоқчи бўлувдим, ҳа, шуни билиб қўй, дегандай тарақ-туруқ қилиши керак эди. У чарчагани, бўлиб ўтган ишлар уни чарчатгани. Қаттиқ қолдан тойган эди. Тезроқ бир ёқли бўла қолсайди; ахир бунақа ҳаётдан ё у ёқлик, ё бу ёқлик бўлгани яхши-да. Унинг уйқуси келарди, аммо иши юришмаганидан, Андреевскка бора олмаганидан у ухлай олмаслигини тушунарди. Фақат ишни расво қилди: Ангарани бой бериб қўйди.

У соҳилга чиқиб, нима сабабдандир тирмашиб жардан кўтарилди. Чиндан ҳам тонг ёришиб қолибди: қоронғи осмонда тоғ томондан тушаётган хира ёруғлик кўринарди. Тун чодирини йиғиштираётгани, ҳаво ҳам кўнашиб кетганга ўхшайди, тушга бориб, осмондаги хўмрайган булутлар ҳам тарқаб кетса ажаб эмас. Қўрқинчли, машъум тун, бундай кечада юраги тоза одам-

лар ҳам қийналиб кетади, унинг, Настенанинг эса, эзилган, бебош юраги адою тамом бўлганди, у сирқирагани-сирқираган эди, нуқул нолаю фарёд қилади-ю, ҳеч нарсага умид боғлаёлмас эди.

Настена тўсатдан ўзини орқага ташлаб, қийшайиб қолган хочни ушлаганча бақириб юборди. Э худоё худо-вандо, қаерга келиб қолди? Қаерга келиб қолди?! Ахир, бу сувга чўкиб ўлганлар қабристони-ку. Қўрқанидан аъзойи бадани музлаб, оёқлари латтадай бўшашиб, ўзига бўйсунмай қолди. Настена эмаклаб ўпирилган қабрдан чиқди ва сирганиб пастга, қайиқ ёнига тушди. Эй худо, раҳм қил! Қандай гап ахир бу?! Нимага, нима сабабдан? Ўзининг жонини ҳовучлаб юргани етмасмиди? У битта-яримта эшитиб қолади деб ўйлаб ўтирмасдан шартта ёғочни олди-да, бу расво, ваҳимали жойдан кучи борича қайиқни юқори оқимга жараб ҳайдаб кетди. Бу қабристон ёзда, Мишка батрак келгандан кейин пайдо бўлди, у уруш бошларидаёқ болалар уйидан Атамандькага келган бўлиб, ҳозир каттагина йигитча бўлиб қолганди.

Ҳозир сув гарқ бўлганларни ҳар қачонгидан ҳам кўпроқ оқизиб келарди — сабаби нимайкини? Ҳуруш-ку тугади, умид кўпайди ёки ҳаёт кескин оғиб кетди-ю, бурилишда ҳамма ҳам тоб беролмай, заифлари Ангарага қулаб тушяптимикини? Ким билади дейсиз... Шу ерда ишлаб, қўл учида кун кўриб келаётгани учун батрак лақабини олган Мишка мурдаларни тутиб олиб кўмишдан ҳазар қилмасди, ҳар бир қабр учун қишлоқ советидан ўн сўмдан пул оларди. Пул топиши унинг ўзига ёқиб қолганди, Мишка батрак кун бўйи дарёда йўқ бўлиб кетарди-да, қирғийникига ўхшаган ўткир кўзлари билан ўлжасини қидирарди, у ҳозир мурдалардан тўрт-тасини пастдаги ўтлоққа кўмган эди, кўмганда ҳам пала-партиш, ҳафсаласизлик билан кўмганди, справкани қолхоз тасдиқлаб берса бўлди-да, шу справка бўйича қишлоқ совети пул тўлайверади.

Шунинг учун Настена қайиқни ҳайдаб бораркан, бора-боргунча дағ-дағ қалтираб кетди. Ахир, эсида-ку, эсида-ку, кундузи бир чақирим наридан айланиб ўтарди, ўша томонга қарашга юраги бетламасди, кечаси бўлса келиб қолганини-я. Тўппа-тўғри қабр ичига тушиб кетибди-я — бу нима деган гап ўзи?! У даҳшат ва нафратдан қалт-қалт титраркан, энди ўзидан қўрқа бошлади, реса ҳовун туширди-да. Шундан кейин у қўлини қайта-қайта ювди, ахир у шу қўллари билан қабрининг

ёпишқоқ тупроғини ушлади-ку, аммо барибир ҳамон қўлидан хамиртурушга ўхшаган бир ниманинг ҳиди келарди.

Аммо у текшириб кўришни ҳам унутмади: кетидан сузиб келаётган киши Агафья Сомованинг қайиғини олган экан.

22

Эрталаб Настена ишга чиқмади. Надька ҳам ишга бормади, бунинг бирон ёмон ери йўқ эди: эртага ўримга кетишлари керак, охириги кун эса кимга керак бўлса, одатда у ёқ-бу ёғини йиғиштиришга рухсат бериларди. Мана, ниҳоят, Настена пичан ўримига чиқадиган кунга ҳам етиб келди, гарчи бу куннинг унга қандай нафи тегишини аниқ-равшан билмаса ҳам, аммо шу кундан қандайдир унинг умиди катта эди. Аммо бу пичан ўриш-ку, ахир... У доимо мана шунақа пайтларда ўзини гул-гул очилган, шод-хуррам ҳис этарди, ўрим-йиғим пайтидаги ҳар қандай ишга жон-жон деб ёпишарди. Яна у қуёш тиг тортмасдан бурун, шудрингда, далага чиқишни, чекига тушган пичанзор четида чалғисини ерга тираб туришни ва синаб кўриш учун чалғисини илк дафъа қулочкашлаб пичанга солиб, дам олмай тортишни яхши кўрарди, кейин бутун вужуди билан ўрилаётган ширадор ўтларнинг ширт-ширт этишини ҳис этиб, қулочкашлагани-қулочкашлаган эди. У яна тушдан кейин, иссиқнинг тафти қайтмаган, қўллар безиллаб турса ҳам ўжарлик билан бориб-келаётган пайтда ўрилаётган ўтларнинг нола чекаётгандек бир меъёрда ширт-ширт қилишини яхши кўрарди, қўллар бориб-келар экан, қизиб кетарди, киши маҳлиё бўлиб, қўллари ишлаётганини, эрмак учун бориб-келмаётганини биларди; қалб хушчақчақ, жўлқин эҳтирос билан ёнади, ана шунда ўзинини ҳам унутасан, ҳазил-ҳазил билан ишга киришиб кетиб, ўт ўракансан, худди қандайдир эсингдан чиқариб яшариб қўйган қимматли нарсангга санчаётгандек кетма-кет қулочкашлаб чалғи солаверасан. У ҳатто жазирамада йиғиштираётган пичанларнинг чирс-чирс қилишини, турли-туман бўлиқ ўтларнинг маст қилувчи ўткир ҳиди гупиллаб турившини ҳам яхши кўрарди; у кечгача, то ўрилган пичанлар ғарам босилгунча баҳслашгандай осмонга қараб-қараб қўйиб ишлашни ёқтирарди; у ҳар бир ишнинг бошланишидан — бошидан то охиригача, дастлабги кундан сўнгги кунгача жон-жаҳди билан югуриб-селишни севарди.

Аммо бу бошқа Настена эди. У бошқа Настена эди, ўша пайтларда у, гўё бутун тақдири шу билан ҳал бўладигандек, пичан ўримини сабрсизлик, қандайдир бир орзу-умид, кўркўрона ишонч билан орзиқиб кутарди. Бу ҳам тўғри: назарида, пичан ўрим-йиғими пайтида унинг қаерда бўлиши, ким билан яшаши, кимдан жаҳли чиқиши-ю, кимга ялиниши — ҳаммаси аниқ-равшан бўладигандек туюларди. Шунинг учун у қуёш чиқмасдан бурун бир ўзи далада бўлишни, белга урадиган ўтлар орасидаги марзада туришни ва то нариги бошига йўл очиб чиққунича тўхтамасдан, ўчакишиб, ўжарлик билан қулочкашлаб чалғи тортишни истарди. Ана шунда у орқасига қайрилиб қарарди-ю, эркин нафас оларди. Ахир одамлар: иш одамни гўрга тикиди, аммо у, шу иш уни то гўргача тўйдиради, асрайди, деб бекорга айтишмаган. Энг муҳими ҳам шу-да — асрайди.

Аммо бу гаплар кеча бўлган эди, бугун эса, тундан кейин, уни Андрей билан кўришганига қўймаганларидан сўнг у бутунлай гангиб қолди; ҳорғинлик айни муддаога айланиб, кекини кучайтирди. Энди у ҳеч нимани истамасди, ҳеч нимадан умид қилмасди, ичи ҳувуллаб, кўнглини нохуш қоронғилик босди. Кеча, назарида, иложи бордек, умид қилса бўладигандек туюлган барча нарсалар бугун қалин девор билан ўралиб қолди. У кечаси билан мижжа қоқмади, илгарилари оғрийдиган боши ҳам энди оғримай қўйди, балки мияси муттасил азоб-уқубатдан отилиб кетаётгандай эди. Негадир ичи, бола турган ери тикилиб, сирқирарди, шунинг учун у аслида ўзи шунақа бўлиши керакми ёки унга зиён етказиб қўйдими, билмасди. «Ҳа, не-не ниятларни қилиб юрвдинг, — деб ўзини койиди у ва хаёли қочиб кетди. — Энди азобингни торт».

У ҳеч бир ишга қўл урмади, бирон юмушга тутинмади ҳам, у ҳамма нарсадан ҳафсаласи пир бўлиб, гўё бир нимани қидираётгандай, бир нимани кутаётгандай, унинг у бурчагидан бу бурчагига бориб-келар, уйдан кўчага, кўчадан уйга кириб-чиқар эди-ю, аммо излаган нарсасини тополмасди, кутгани бўлмасди. У Лидкани тугиб олиб, багрига босиб, эркалатаверганидан Лидка безор бўлди. Лидка энди уни кўрса бекинадиган бўлиб қолди.

— Нима бало, жинни-пинни бўлиб қолдингми? — деб ўшқирди унга Надька. — Кечаси қаёқларда санқиб юрдинг ўзи?

Настена таажжубланмади ҳам, чўчимасди ҳам, тўғри-да, санқиб юрди, нега сўрамасин энди?

— Эримнинг олдига бормоқчи эдим, фикримдан қайтдим,— деб жавоб берди у. Тўғри гапни айтсанг, осонлик билан ишонишмайди. Ҳақиқатни айтиш эса, унга осон. Алдаш ҳам жонига тегди. Ҳаммаси ҳам жонига тегди.

— Ақлдан озибсан,— деди Надька.— Жин урсин сени, мундоқ одамнинг гапни тушунмасанг. Тезроқ туғиб олгин-у, ҳадеб ўзингни қийнама. Бола туғасан-ку, кучук эмас-ку, ахир.

Тағин ҳам Надькага раҳмат, ахир қувлаб юбормаяпти-ку. Настенанинг бошқа суянадиган одами ҳам йўқ-да. Нима, келиб-келиб одамлардан унга шикоят қилсинми? Ахир, унинг ўзи одамларга қўшилмай қўйди-ку. Шундай очиқ кўнгил билан муомала қилаётган Надькага ҳам Настена худди ашаддий душманларга муомала қилгандек ёлгон гапиряпти-я. Надька содда, ишонади, аммо у ҳам бир кунмас-бир кун уни лақиллатганларини билиб қолади, бунинг учун ундан миннатдор бўлмайди. Йўлдан озди, борадиган ери йўқ.

Тушга яқин Михеич хилват ерлардан юриб келди-да, Настенани яна ғов олдига чақирди. У шошиб турганидан Настенага тик қаради-да, ямлиниб ўтирмай, сира юз-хотир қилмасдан, ачинмасдан шартта-шартта шундай деди:

— Менга қара, ҳой қиз. Агар у шу ерда бўлса, тезроқ қорасини ўчирсин, бўлмаса тутиб олишади. Мужиклар бир балони ўйлаб юрибди. Уларга Иннакентий Иванович комиссарлик қиляпти. Нестор бугун Кардага кетди. Бу бежиз эмас...

Настена чурқ этмади. Михеич кетмоқчи бўлиб тескари бурилар экан, боягидай қуруқ зарда билан қўшиб қўйди:

— Сен, қизни, ўғлим билан юзлаштираганинг учун дуоибад қилардим-ку, аммо сен шундоқ ҳам худонинг гизабига учрайсан. Бунга сен гуноҳкорсан, бу гуноҳингдан қочиб қутулолмайсан,— кейин ичидаги аччиқ дард-аганини яширолмай ошкорасига деди.— У ҳам одам эмас экан ўзи: отаси билан гаплашгани қўрқди-я. Э-э, оғилларни...

Михеич шундай деди-ю, қайтиб девордан ошиб ўтди ва қаймоқланиб, оқсоқ оёгини ғалати тарзда судраб кетди.

Настена эса, қўра ўртасида анчагача қимир этмай ваққайиб туриб қолди, у бирор йўлини топиш, муҳим, зарур қарорга келишга уринар эди-ю, аммо мужмал фикрлардан миёси ғовлаб, бир фикрга келолмас эди.

Ҳаммаси тамом бўлди, кейинги пушаймон ўзингга душман. Ҳа, энди нимаям қилардинг? Кечикдинг.

Энди у ҳеч нимага — Михеичнинг келиб-кетганига ҳам, кечаси Ангарада кимдир кетидан тушганига ҳам ишонмасди. Назарида, у буларнинг ҳаммасини мияси айниб қолганда ўзи тўқигандай, тўқиганини унутиб қўйгандай эди. У илгари ўзини бошига қизиқ воқеалар тушган киши қилиб тасаввур этишни яхши кўрарди, кейин у тасаввуридаги бу воқеага шундай қизиқиб, берилиб кетардики, баъзан қайси тўғри-ю, қайси нотўғрилигини зўрға ажрата оларди. Ҳозир ҳам шунақа бўлди шеклиди. Боши чиндан ҳам тарс ёрилай дерди. Настена қозир ўз терисини шилиб олишга ҳам тайёр эди. У ҳамроқ ўйлашга, қимирлашга ҳаракат қиларди — ҳеч нимани ўйламаслик, ҳеч қаёққа қимирламаслик керак. Етар шу.

Кечқурун Надька янги хабар топиб келди; Бурдак деган милиционер келибди. Настена ичида шубҳаланди: балки келгандир, балки йўқ. Ҳеч ким аниқ билмайди. Уларга ишонсанг, валдирайверишади. Хўп, келди ҳам дейлик, хўш, нимаси қўрқинчли? Атамановкада бирон иши бордирки, келгандир-да? Масалан, балиқ тутишгани ёки солиқ тўламаганларга амалини кўрсатиб, пўписа қилиб қўйгани келган бўлиши ҳам мумкин. Атамановка ўшанинг участкаси, у ҳар куни шу ерда ўралашиб юрса ҳам ихтиёри ўзида. Келган бўлса келибди-да, хўш, нима бўпти?

Настена Надьканинг болалари ғимирлаб юрганига ҳам қарамай барвақт ётди, у дард-дунёси қбронғи бўлиб ухлаб қолди. Худди мўлжаллаган вақтда уни кимдир туртиб уйғотгандай бўлди. У ўзини анча тиниққан, тетик ҳис қилди, боши ҳам лўқилламасди. Настена туннинг қанчаси ўтганлигини билолмади — девордаги тоши осилиб турган соат тўхтаб қолганди, аммо Настена — кечикиб қолмаганига, ундан олдин ҳеч ким жўнамаганига ишонарди. У бемалол кийинди, шунингдек бемалол ташқарига чиқиб, кетидан эшикни маҳкам ёпди. Қайтанга яширинмасанг, қисиниб-қимтинмасанг, ишнинг бароридан келади, бу сафар эса ишининг бароридан келиши унга жуда зарур эди.

Фақат ҳозиргина Настена ҳавонинг сал-пал очилганини, энди осмоннинг у ер-бу ерида юлдузлар миятиллаб турганини пайқади. Тун жимжит, қоронғи эди, аммо ғира-шырада ҳарқалай атрофдаги нарсалар тузукки-на кўришиб турарди, узун, кенг йўлакни эслатувчи Ан-

гарада эса, аҳвол бундан ҳам яхши эди. Настена соҳилдан қайиқни олиб, уни сувга итариб туширди-да, шу заҳоти эшкакни сувга урди. Етиб бориш керак, эрини огоҳлантириши керак. Видолашиш керак. Умрбодга видолашиш керак, қиёматгача бўлса ҳам ажаб эмас.

Номус... нега Андрейнинг олдида ҳам, одамларнинг олдида ҳам, ўз олдида ҳам номусдан ўлай-ўлай дейди? Уни шунчалик ерга қаратиб қўйган гуноҳни у қаёқдан орттирди экан?

Бахтиёр кунларда маза қилиб яшаш қанчалик осон-у, бошингга кулфат тушганда кўрган кунинг қанчалик заҳар-заққум, қора бўлади-я! Нега инсонга ўзгаларнинг оғирини енгил қилиш учун эзгуликдан кўпроқ ато этмаганийкин? Нега яхшилик билан ёмонлик ўртасида доимо зиддият бор? Эй инсон, сенинг қисматинг шу деб пешонангга ёзаётганларида сен қаерда эдинг, қайси қўғирчоқларни ўйнаётган эдинг? Нега тақдирга тан бердинг? Нега сен, фалокатдан эмаклаб эмас, учиб қочиб кетиш лозим бўлган пайтда ўйламасдан энг зарур бўлган қанотларингни кесиб ташлашларига йўл қўйиб қўйдинг?

Настена юз бераётган воқеаларни ўйларкан, пешонасига ёзилганига тан бериб, кўниб, эшкак эшарди: ҳа, кўриниб турибди, шунақа бўлиши керак, қилмишига яраша-да... Ношуд одамга ишонганинг билан барибир у — ўлиб қайта туғилса ҳам, кўзи очилмайди, яшашни билмайди. Осмон шунчалик жимжит, сокин-а, тавба. Кеча кечаси жуда ваҳимали эди: қоронғида кўзинг ҳеч нимани ажратолмагандан кейин юрагинг орқага тортиб кетади-да, назарингга ҳозир бир бало бўладиганга ўхшайверади. Юлдузлар турган ерида пастда бўладиган ишларни анча олдиндан кўради дейишади, шу гап ростмикин? Уни, Настенани кечаси кўриб-билиб турган юлдузлар қаердайикин, улар нимани сезишдийкин? Бугун юлдузлар зўрға милтиллаб турибди, қаёқдан ҳам башорат қиларди? У мулзам бўлиб, ғайритабиий, оғир, беҳуда ўй-хаёлларга ботиб эшкак эшаркан, кўнгли шу ўй-хаёлларига жавоб беришга уринаётганидан ажабланирди.

Негадир унинг кўнгли ҳам худди қадимий чўзиқ ашулани эшитиб, бу овоз кимники — ҳозир яшаб турган одамникими ёки бундан юз йил, икки юз йил олдин турган одамнинг овозими, деб гангиб қолгандай эди. Унинг кўзи қолади, иккинчиси бошлайди... Кейин учинчиси чўзилади...

Йўқ, яшаш ҳам лаззатли, ҳам даҳшатли, ҳам иснод.

У шу ўй-жаёлларга ботиб бораркан, ногаҳон ашуладаги овозлардан бошқа, бутунлай бошқа овозлар қулоғига чалинди. У ажабланиб қайрилиб қаради-да, соҳилда одамларнинг қорасини кўрди.

— Ана у, ана!— деб қичқирди Нестор. Сувда ким гапиргани ҳам, нима дегани ҳам яхши эшитиларди. Нестор болохонадор қилиб сўкинди, Настена Нестор уни сўкаётганини фаҳмлади.— Вой юмшоқ супурги-ей, биздан олдин жўнаб қолмоқчи экан-да. Бориб бўпсан, вой бегуноҳ-ей, бориб бўпсан. Етиб оламиз.

— Иккинчи қайиқни тушир,— бу энди Иннакентий Ивановичнинг овози эди.— Тезроқ, нега имиллайсан?

— Етиб ола-а-миз!

Настена юраги ёрилганидан кучи борича эшкакни эшмоқчи бўлди-ю, аммо шу заҳоти эшкакларни туширди. Қайқа? Нимага? У шусиз ҳам кераклича сузиб келди, у ёғига сузишнинг ҳожати йўқ эди.

У жуда чарчаганди. Қани энди бирон киши унинг қанчалик чарчаганини, қанчалик дам олгиси келаётганини билса эди! Қўрқмаслик, уялмаслик керак, эртанги кунни юрагингни ҳовучлаб кутмаслик керак, бир умр ўзингни ҳам, ўзгаларни ҳам эсламасдан эркин бўлишинг керак, бошингга тушганларнинг зарчасини ҳам эсламаслик керак. Мана сенга, сен кутган, юз азобуқубат билан эришган бахт — нега у бунга илгари ишонмаган эди-я? У нимани излади, нимага эришди? Беҳуда, ҳаммаси беҳуда экан.

Номус... Агар сенинг ўрнингда бошқа одам бўлганда, яхшироқ яшаши мумкин бўлган пайтда сенинг шундай яшашинг шармандалик эканини ҳамма ҳам тушунармикин? Шундан кейин ҳам одамларнинг кўзларига қараб бўларканми... Аммо номусдан ҳам ном-нишон қолмайди, номус унутилади, ундан қутулади...

У ўрнидан туриб, Андреевск томонга қаради. Аммо у ёқ, Андреевск томон қоронғи эди...

Қайиқлар яқинлашиб келаётганди. Мана, ҳозир, ҳозир ҳам кечикапти.

Настена қуйруқ томонга қадам ташлади-да, сувга қаради. Сувнинг қаъридан худди ваҳимали, ғаройиб эртақлардагидек бир нима милт-милт этарди — осмон акси тушиб жимирларди. Қанчадан-қанча одам сув қаърига кетишга жазм этган, ҳали яна қанчаси жазм этади!

Ангаранинг кўндалангига қараб кенг соя сузиб борар-

ди: тун чодирини йиғиштираётганди. Унинг қулоғига тиниқ, эркаловчи, ундовчи шовуллаш чалинди, бу овоз ўнлаб, юзлаб, минглаб қўнғироқчаларнинг жиринглашига ўхшарди... Уша қўнғироқчалар кимнидир ўйинкулгига чорларди. Настенанинг назарида уйқу элитаётгандай бўлди. У қайиқ четига чўккалаб, борган сари пастроқ энгашди, у бундан кейинги бир неча йилларни яққол кўриб турган кўзларини йириб-йириб, сув қаърига тикилди ва тубида гугуртнинг чирг этиб ёнганини кўрди.

— Настена, эсингни йиғ, тентаклик қилма! Настене-о-на!— у яна Максим Вологжиннинг жонҳолатда шундай деб қичқирганини эшитди. Бу у эшитган сўнги гап эди, шундан кейин у оҳиста сувга думалаб тушди.

Ангара шалопадади, шитик лопиллади, туннинг хира ёруғлигида доиралар ҳосил бўлиб, ҳар томонга ёйилиб кетди. Аммо Ангара тез оқиб, бу доираларни рижимлади-да, йўқ қилиб юборди.— у ерда эса, ҳатто оқим уриладиган чуқурча ҳам қолмади.

...Фақат тўртинчи куни сув Настенани Кардадан нарироқдаги қирғоққа чиқариб ташлади. Атамановкага хабар қилишди, аммо бу пайтда Михеич ўлар ҳолатда ётганди, шунинг учун Настенанинг жасадини олиб келишга Мишка батракни юборишди. У Настенани қайиқда олиб келди, олиб келгач, ўз билганича уни гарқ бўлганлар мазорига кўймоқчи бўлди. Аммо хотин-халажлар унамади. Шундан кейин Настенани қишлоқ мазорининг чеккароғига, қийшайиб қолган панжара ёнига дафн этишди.

Дафндан сўнг хотин-халажлар Надъканикига маъракага йиғилдилар ва Настена жувонмарг кетди, деб кўз ёши қилдилар.